

σύγχρονη
σκέψη

εκδόσεις
θεμέλιο

ΘΕΣΕΙΣ

Λονί

ΦΡΟΪΝΤ ΚΑΙ ΛΑΚΑΝ **Άλιουσέρ**

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΣΑΝ ΟΠΛΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

ΠΩΣ ΝΑ ΔΙΑΒΑΖΟΥΜΕ «ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ»

ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ
ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΤΗΣ ΑΜΙΕΝΗΣ

ζ έκδοση

Ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ στὸ μικρὸ τοῦτο βιβλίο ἀνθολογημένα μερικὰ ἄρθρα, πὸ τὰ περισσότερὰ τους ἔχουν γίνεи δυσέυρετα.

Καλύπτοντας μιὰ περίοδο πὸ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1964 στὸ 1975, καταλαβαίνει κανεὶς γιατί φρόντισα νὰ τὰ χρονολογήσω: ὄχι μόνο γιὰ νὰ θυμίσω τὴ χρονικὴ συγκυρία, δηλαδὴ τίς συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες δημοσιεύτηκαν (ἡ ψυχανάλυση, π.χ., δὲν ἔχαιρε καὶ μεγάλης ἐκτίμησης μεταξὺ τῶν κομμουνιστῶν, ὅταν δημοσίευσα, στὰ 1964, τὸ «Φρόντ καὶ Λακάν»)· ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ νὰ σημειώσω, πὸς μερικὲς θέσεις πὸ θὰ συναντήσει κανεὶς στὰ πρῶτα κείμενα, ἔχουν κίόλας ἀναθεωρηθεῖ. Ἐξηγήθηκα ἤδη ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο, στὰ «Στοιχεῖα αὐτοκριτικῆς» (Hachette, 1973).

Τὰ ἄρθρα αὐτὰ παρουσιάζονται ἐδῶ μὲ τὴ σειρά τῆς ἐμφάνισής τους, χωρὶς ἀλλαγὲς μῆτε διορθώσεις.

Λουὶ Ἀλτουσέρ

Τίτλος πρωτοτύπου:
LOUIS ALTHUSSER
POSITIONS (1964-1975)
Editions sociales, Paris 1976

ΛΟΥΙ· ΑΛΤΟΥΣΣΕΡ

Θ Ε Σ Ε Ι Σ

(1964-1975)

ΦΡΟΥΝΤ ΚΑΙ ΛΑΚΑΝ — Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΑΝ ΟΠΛΟ
ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ — ΠΩΣ ΝΑ ΔΙΑΒΑΖΟΥΜΕ «ΤΟ
ΚΕΦΑΛΑΙΟ» — ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑ-
ΞΕΩΝ — ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ
ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ — ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΤΗΣ ΑΜΙΕΝΗΣ

Μετάφραση

ΞΕΝΟΦΩΝ ΓΙΑΤΑΓΑΝΑΣ

ISBN 960-310-100-1

© Για την ελληνική γλώσσα
ΘΕΜΕΛΙΟ, 1999
Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Φρόντ και Λακάν	11-36
Ἡ φιλοσοφία σὰν ὄπλο τῆς ἐπανάστασης	37-49
Πῶς νὰ διαβάζουμε «Τὸ Κεφάλαιο»	51-62
Μαρξισμὸς καὶ πάλη τῶν τάξεων	63-68
Ἰδεολογία καὶ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους	69-121
Ἐποστήριξη τῆς Ἀμιένης	123-166

Σ η μ ε ί ω σ η

Ο αναγνώστης θα βρει στο μικρό τούτο βιβλίο ανθολογημένα μερικά άρθρα, που τα περισσότερά τους έχουν γίνει δυσέρετα.

Καλύπτοντας μια περίοδο που εκτείνεται από το 1964 στο 1975, καταλαβαίνει κανείς γιατί φρόντισα να τα χ ρ ο ν ο λ ο γ ή σ ω : όχι μόνο για να θυμίσω τη χρονική συγκυρία, δηλαδή τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημοσιεύτηκαν (ή ψυχανάλυση, π.χ., δεν έχαιρε και μεγάλης εκτίμησης μεταξύ των κομμουνιστών, όταν δημοσίευσα, στα 1964, το «Φρόντ και Λακάν»)· αλλά επίσης για να σημειώσω, πώς μερικές θέσεις που θα συναντήσει κανείς στα πρώτα κείμενα, έχουν κιόλας ά ν α θ ε ω ρ η θ ε ι . Έξηγήθηκα ήδη ως προς αυτό το σημείο, στα «Στοιχεία αυτοκριτικής» (Hachette, 1973).

Τα άρθρα αυτά παρουσιάζονται εδώ με τη σειρά της εμφάνισής τους, χωρίς αλλαγές μήτε διορθώσεις.

Νοέμβρης 1975

Λουί Άλτουσέρ

ΦΡΟ·Υ·ΝΤ ΚΑΙ ΛΑΚΑΝ¹

Προεισαγωγικό σημείωμα

Ἐς τὸ ποῦμε δίχως περιστροφές: ὅποιος θέλει σήμερα ἀπλῶς νὰ κατανοήσῃ τὴν ἐπαναστατικὴ ἀνακάλυψη τοῦ Φρόντι, ὄχι μόνον ν' ἀναγνωρῶσιν τὴν ὑπαρξή της, ἀλλὰ νὰ καταλάβῃ τὸ νόημά της, ὀφείλει νὰ διασχίσῃ —καταβάλλοντας μεγάλες κριτικὰς καὶ θεωρητικὰς προσπάθειες— τὸ ἀχανὲς διάστημα κάθε λογῆς ιδεολογικῶν προκαταλήψεων, πὸν μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὸν Φρόντι. Γιατὶ ἔστι μόνον ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Φρόντι ὑποβιβάσθηκε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, σὲ ἄλλες ἐπισημῆς πὸν τῆς ἦσαν οὐσιαστικὰ ξένης (βιολογία, ψυχολογία, κοινωνιολογία, φιλοσοφία)· ὄχι μόνον πολλοὶ ψυχαναλυτὲς (κυρίως τῆς ἀμερικανικῆς σχολῆς) ἔγιναν σὺννεχοὶ σ' αὐτὸν τὸν ἀναθεωρητισμό· ἀλλὰ, πράγμα πολὺ σημαντικότερον, ὁ ἀναθεωρητισμὸς αὐτὸς χρησιμεύσας ἀντικειμενικὰ σὴν ἐκπληκτικῇ ιδεολογικῇ ἐκμετάλλευσί, τῆς ὁποίας ἡ ψυχανάλυσις ὑπῆρξε ταυτόχρονα τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸ θέμα. Ὑπῆρχε κάποιος λόγος, διὰν κάποτε (στὰ 1948) Γάλλοι μαρξιστὲς κατήγγειλαν σὸ πρόσωπον αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσος μίαν «ἀντιδραστικὴν ιδεολογίαν», πὸν χρησιμεύει σὰν ἐπιχείρημα τῆς ιδεολογικῆς πάλης ἐναντίον τοῦ μαρξισμοῦ, καὶ σὰν πρακτικὸ μέσον ἐκφοβισμοῦ καὶ μυστικοποίησος τῶν συνειδήσεων.

Ἀλλὰ σήμερα, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ μαρξιστὲς ὑπῆρξαν, μὲ τὸν τρόπον τούτον, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τὰ πρῶτα θύματα τῆς ιδεολογίας πὸν κατέγγειλλαν: γιατί τὴ σύγχυσαν μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἀνακάλυψη τοῦ Φρόντι, παραδεχόμενοι ἔτσι σὴν πράξῃ τὴν θέσιν τοῦ ἀντίπαλον, ἀποδεχόμενοι τοὺς ὅρους του καὶ ἀναγνωρίζοντας σὴν εἰκόνα πὸν αὐτὸς τοὺς εἶχε ἐπιβάλλῃ τὴν δῆθεν πραγματικότητά της ψυχανάλυσης. Ὁλόκληρον τὸ πα-

1. « La Nouvelle Critique », ἀριθ. 161 - 162, Δεκέμβριος - Ἰανουάριος 1964 - 1965.

οελθόν των σχέσεων μεταξύ μαρξισμού και ψυχανάλυσης θαρύνεται, κατά κύριο λόγο, από τούτη τή σύγκριση και από τούτη τήν πλάνη.

Ότι ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να ξεφύγει κανείς, το καταλαβαίνουμε, πριν απ' όλα από τη λειτουργία τούτης τής ιδεολογίας: οι «κυρίαρχες» ιδέες έπαιξαν, στην περίπτωση αυτή, τέλεια τόν «κυριαρχικό» τους ρόλο, αφού κατάφεραν να επιβληθούσαν «έν άγνοία» τους ακόμα και στα πνεύματα εκείνα που ήθελαν να τις καταπολεμήσουν. Άλλά το καταλαβαίνουμε επίσης από τήν ύπαρξη του ψυχαναλυτικού αναθεωρητισμού που έκανε δυνατή αυτή τήν εκμετάλλευση: το καιρακώλισμα στην ιδεολογία άρχισε πράγματι με τήν πώση τής ψυχανάλυσης στο βιολογισμό, στον ψυχολογισμό και στον κοινωνιολογισμό.

Ότι ο αναθεωρητισμός αυτός μπόρεσε να χρησιμοποιήσει ορισμένες έννοιες του Φρόντι, που ήταν αναγκασμένος, όπως όλοι που ανακαλύπτουν κάτι, να σκεφτεί τήν ανακάλυψή του μέσω θεωρητικών εννοιών που προϋπήρχαν, που είχαν έπομένως κατασκευαστεί για άλλους σκοπούς, κι αυτό μπορούμε να το καταλάβουμε (μήπως και ο ίδιος ο Μάρξ δεν αναγκάστηκε να σκεφτεί τήν ανακάλυψή του χρησιμοποιώντας ορισμένες χεγκελιανές έννοιες;). Δεν υπάρχει τίποτα σ' όλα τούτα που θα μπορούσε να εκπλήξει κάποιον λίγο έστω πληροφορημένο πάνω στην ιστορία των νεώτερων επιστημών — και που γνωρίζεται να αναδειξει τή μοναδικότητα μιας ανακάλυψης και του αντικειμένου της μέσα από τις έννοιες που τήν εκφράσανε στη γένεσή της, και που, έχοντας καταστεί παρωχημένες με τήν πρόοδο των γνώσεων, μπορούν άργότερα να τή συνοκτίσουν.

Η επιστροφή στον Φρόντι επιβάλλει λοιπόν σήμερα:

1. Όχι μόνο να καταγγείλουμε σαν χονδροειδή μυστικοποίηση το ιδεολογικό επικάλυμμα τής εκμετάλλευσής του από μέρους τής αντίδρασης.

2. Άλλά να αποφύγουμε επίσης να πέσουμε σε διαφορούμενα πιο λεπτά, που σιγοντάρονται επιπλέον από το γόητρο ορισμένων παρα-επιστημών του ψυχαναλυτικού αναθεωρητισμού.

3. Να άφιερωθούμε τέλος σε μιá σταθερή δουλειά ιστορικο-θεωρητικής κριτικής, για να έντοπίσουμε και να όρίσουμε, μέσα στις έννοιες που ο Φρόντι αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει, τήν άληθινή επιστημολογική σχέση που ύφίσταται μεταξύ των έν-

νοιών αυτών και του περιεχομένου, που προσορίζονταν κάθε φορά να εκφράσουν.

Χωρίς αυτή τήν τριπλή εργασία ιδεολογικής κριτικής (1, 2) και επιστημολογικής διασάφησης (3), που εγκαινιάστηκε πρακτικά στη Γαλλία από τον Λακάν, ή ανακάλυψη του Φρόντι θα παραμείνει, ως προς τήν ιδιαιτερότητά της, έξω από το όπικό μας πεδίο. Και ακόμα, πράγμα θαρύτερο, θα πάροουμε για τον Φρόντι, τι ακριβώς έχει τεθεί στη διάθεσή μας, είτε θέλουμε να το άρνούμαστε (σαν αντιδραστική ιδεολογική εκμετάλλευση), είτε —λίγο ως πολύ άσυνείδητα— το νιοθετούμε και συνυπογράφουμε (σαν τις διάφορες μορφές του βιο-ψυχο-κοινωνιολογικού αναθεωρητισμού). Και στις δυό περιπτώσεις παραμένουμε δέσμοι, σε διαφορετικά επίπεδα, ορισμένων διανοητικών κατηγοριών, εκφρασμένων ή μή, τής ιδεολογικής εκμετάλλευσης και του θεωρητικού αναθεωρητισμού. Οι μαρξιστές, που γνωρίζουν από εμπειρίες τις παραμορφώσεις που επιβλήθηκαν στη σκέψη του Μάρξ από τους αντιπάλους του, μπορούν να καταλάβουν τι ο Φρόντι ύπέστη, με τόν τρόπο του, τήν ίδια μοίρα, καθώς και τή θεωρητική σημασία μιας επιστροφής στον Φρόντι).

Θά παραδεχθείτε πως ένα τόσο σύντομο άρθρο, που προτίθεται να προσεγγίσει ένα πρόβλημα τέτοιας σημασίας, πρέπει να περιοριστεί στο ούσιώδες, αν δε θέλει να το προδόσει: να προσδιοριστεί δηλαδή το αντικείμενο τής ψυχανάλυσης, για να του δοθεί εν συνεχεία ένας πρώτος όρισμός, με τή βοήθεια των εννοιών που επιτρέπουν τόν έντοπισμό, άναγκαίο προηγούμενο για τήν διευκρίνιση αυτού του αντικειμένου. Κατά συνέπεια, θα δεχτείτε επίσης, τι οι έννοιες αυτές θα επεμβαίνουν —κατά το δυνατό— στην ακριβή τους μορφή, όπως γίνεται σε κάθε επιστημονικό λόγο, δίχως να εκχυνώνονται και να κατανοούν σε κατά προσέγγιση εκλαικηνικά σχόλια και δίχως να καταβάλλεται προσπάθεια να αναπυχθούν σε μιάν άνάλυση, που θα άπαιτούσε τελείως διαφορετική έκταση.

Η σοβαρή μελέτη του Φρόντι και του Λακάν, που καθένας μπορεί ν' άρχισει, θα δώσει μόνη αυτή το ακριβές μέτρο αυτών των εννοιών, και θα επιτρέψει να όρίσουμε τα προβλήματα που εκκρεμούν, στο πλαίσιο μιας θεωρητικής αναζήτησης, που είναι κίβλας πλούσια σε άποτελέσματα και σε ύποσχέσεις.

Α. Α.

Φίλοι μου έκαναν, και δίκαια, την παρατήρηση, πώς μίλησα για τον Λακάν σε τρεις σειρές²: πώς μίλησα πολύ για αυτόν σχετικά με ό,τι έλεγα, και πώς είπα λίγα για αυτόν σε σχέση με εκείνα που συμπερασματικά έννοουσα. Μου ζητούν δυο - τρία λόγια, για να δικαιολογήσουν την αναφορά μου αυτήν στον Λακάν και το αντίκειμενό της. Ίδου λοιπόν δυο-τρία λόγια, εκεί όπου θα χρειαζόταν ένα βιβλίο ολόκληρο.

Στην ιστορία του Δυτικού πολιτισμού, οι γεννήσεις αποτελούν το αντίκειμενο μύριων φροντίδων, πρόβλεψης, προφυλάξεων, προκαταλήψεων κλπ. Το Προγενετικό στάδιο είναι θεσμοποιημένο. Όταν γεννιέται μια καινούρια επιστήμη, ο οικογενειακός κύκλος είναι ήδη έτοιμος για την έκπληξη, την αγαλλίαση και τα βαφτίσια. Από παλιά, κάθε παιδί που έρχόταν στον κόσμο, ακόμα κι όταν η πατρότητα μπορούσε να προσδιοριστεί με σχετική ασφάλεια, γινόταν το μήλο της έριδος εκ μέρους των πιθανών πατεράδων του: ιδιαίτερα σαν έπρόκειτο για κάποιο παιδί - θαύμα. Στο σημερινό κορεσμένο κόσμο μας, έχει προβλεφτεί χώρος για τη γέννηση: έχει ακόμα προβλεφτεί και χώρος για την πρόβλεψη της γέννησης: «prospective».

Ή απ' όσο γνωρίζω, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, γεννήθηκαν δυο ή τρία παιδιά, που δεν τα περίμεναν: ο Μάρξ, ο Νίτσε και ο Φρόυντ. «Φυσικά» παιδιά (έξώγαμα), με την έννοια ότι η φύση προσβάλλει έδώ τα ήθη, το δίκαιο, την ήθικη και τους κανόνες της χρηστής συμπεριφοράς: φύση, που θα πεί προσβολή του κανόνα, ανύπαντρη μητέρα, δηλαδή απουσία νόμιμου πατέρα. Παιδί χωρίς πατέρα, πληρώνει ακριβά το «κρίμα» του σε αυτό

2. Βλ. «Revue de l' Enseignement philosophique», Ιούνιος - Ιούλιος 1963, «Φιλοσοφία και Έπιστήμες του Ανθρώπου», σελ. 7 και 11, σημ. 14: «Ο Μάρξ θεμελίωσε τη θεωρία του στην απόρριψη του μύθου του "homo economicus", ο Φρόυντ θεμελίωσε τη δική του θεωρία στην απόρριψη του μύθου του "homo psychologicus". Ο Λακάν είδε και κατάλαβε την άπελευθερωτική τομή του Φρόυντ. Την κατανόησε, στην πλήρη έννοια του όρου, παίρνοντάς την στο γράμμα της αύστηρότητάς της και έξωθώντας την να παράγει, δίχως χρονοτριβή μήτε παραχωρήσεις, τις ίδιες τις τις συνέπειες. Μπορεί, όπως καθένας μας, να σφάλει σε λεπτομέρειες, στην έκλογη π.χ. των φιλοσοφικών του συντεταγμένων: του όφείλουμε όμως το ουσιώδες».

τὸ Δυτικὸ Πολιτισμὸ. Ὁ Μάρξ, ὁ Νίτσε, ὁ Φρόυντ βρέθηκαν στὴν ἀνάγκη νὰ ξεχρεώσουν τὸ λογαριασμὸ, πράγμα συχνὰ σκληρὸ γιὰ τὴν ἐπιδίωξη: τίμημα ποῦ μετριέται μὲ ἀποκλεισμούς, καταδίκες, ὕβρεις, κακομοιρίες, πείνα καὶ θανάτους, ἢ τρέλα. Δὲ μιλῶ παρὰ γι' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς (θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μιλήσει καὶ γι' ἄλλους καταραμένους, ποῦ ζήσανε τὴ θανατικὴ τους πράξη στὸ χρῶμα, στοὺς ἤχους ἢ στὴν ποίηση). Δὲ μιλῶ παρὰ γι' αὐτοὺς τοὺς τρεῖς, γιατί αὐτοὶ οἱ τρεῖς γέννησαν ἐπιστήμες, ἢ κριτικὴ ἐπιστημῶν.

Τὸ ὅτι ὁ Φρόυντ γνώρισε τὴ φτώχεια, τὴ συκοφαντία καὶ τὶς διώξεις, τὸ ὅτι εἶχε ψυχὴ ἀρκετὰ στέρεη ὥστε νὰ ὑπομείνει, ἐρμηνεύοντάς τες, ὅλες τὶς ὕβρεις τοῦ αἵωνα — νὰ κάτι ποῦ ἔχει ἴσως κάποια σχέση μὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὄρια καὶ τὰ ἀδιέξοδα τῆς μεγαλοφυΐας του. Ἄς ἀφήσουμε ὅμως τὸ σημεῖο τοῦτο, τοῦ ὁποῦ ἢ ἐξέταση εἶναι, δίχως ἀμφιβολία, ἀνώριμη ἀκόμα. Ἄς πάρουμε μόνο ὑπόψη μας τὴ μοναξιά τοῦ Φρόυντ στὸν καιρὸ του. Δὲν ἐνωῶ τὴν ἀνθρώπινη μοναξιά (εἶχε δάσκαλους καὶ φίλους, παρ' ὅλη τὴ μιζέρια του), μιλῶ κυρίως γιὰ τὴ θεωρητικὴ ἢ ἀπομόνωση. Γιατί, σὰ θέλησε νὰ σκεφτεῖ, νὰ ἐκφράσει δηλαδὴ, ὑπὸ μορφή ἑνὸς αὐστηροῦ συστήματος ἀφηρημένων ἐνοιῶν, τὴν ἐκπληκτικὴ ἀνακάλυψη ποῦ συναντοῦσε κάθε μέρα στὴν ἐπαγγελματικὴ του πρ α κ τ ι κ ῆ, ἔψαξε μάταια νὰ βρεῖ θεωρητικὰ προηγούμενα, προγόνους στὴ θεωρία, δὲ βρῆκε τίποτα τέτοιο. Ἄναγκάστηκε νὰ ὑποστῆ καὶ νὰ διευθετήσῃ τὴν ἀκόλουθη θεωρητικὴ συγκυρία: νὰ εἶναι αὐτός, ὁ ἴδιος ὁ πατέρας του, νὰ κατασκευάσει μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια τὸ θεωρητικὸ χῶρο, ὅπου νὰ ἐγγράψῃ τὴν ἀνακάλυψή του, νὰ ὑφάνει μὲ δανεικὴ κλωστή, παρμένη δεξιά κι ἀριστερά, τὸ μεγάλο κομπόσκοινο δίχτυ, ὅπου θὰ ἔπιανε, στὴν ἄβυσσο τῆς τυφλῆς ἐμπειρίας, τὸ παραπανήσιο ψάρι τοῦ ἀσυνείδητου, ποῦ οἱ ἄνθρωποι τὸ λένε βουβό, ἐπειδὴ μιλάει, ἀκόμα κι ὅταν κοιμούνται.

Γιὰ νὰ ἐκφραστοῦμε μὲ καντιανούς ὅρους, αὐτὸ θὰ πεῖ: ὁ Φρόυντ βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ θεωρήσῃ τὴν ἀνακάλυψή του καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς μὲ ἐννοίες ξενοφερμένες, δανεισμένες ἀπὸ τὴν ἐνεργειακὴ φυσικὴ — κυριαρχοῦσε τότε — ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία καὶ τὴ βιολογία τοῦ καιροῦ του. Δὲν ὑπάρχει νόμιμη κληρονομιά πίσω του: ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ φιλοσοφικῶν ἐνοιῶν (συνείδηση, ὑπο-συνείδητο, ἀσυνείδητο κλπ.), ἴσως περισσότερο ἐνοχλητικῶν παρὰ γόνιμων, ἐξαιτίας τῆς ἐπιρροῆς μιᾶς προβληματικῆς γιὰ τὴ συνείδηση, ποῦ ἦταν παρούσα τότε καὶ περιοριστικὴ: καμιὰ βοήθεια κληρονομημένη ἀπὸ ὁποιοδήποτε πρόγονο:

ὄλοι κι ὄλοι οἱ προηγούμενοι, μερικοὶ συγγραφεῖς: ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Σαίξπηρ, ὁ Μολιέρους, ὁ Γκαίτε — μερικὲς φράσεις κλπ. Θεωρητικά, ὁ Φρόυντ ἔχτισε μόνος του τὴν ὑπόθεση: παράγοντας τὶς δικές του ἐννοίες, ἐννοίες «ἐξημερωμένες» μὲ τὴ φροντίδα ἄλλων δανεισμένων ἐνοιῶν ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἐπιστήμες, καί, πρέπει νὰ εἰπωθεῖ, μέσα στὸν κλειστὸ ὀρίζοντα τοῦ ἰδεολογικοῦ κόσμου, ἀπ' ὅπου προέρχονταν οἱ ἐννοίες αὐτές.

Ἔτσι δεχτήκαμε τὸν Φρόυντ. Μακριὰ σειρὰ κειμένων μὲ βάθος, ἄλλοτε καθαρῶν ἄλλοτε σκοτεινῶν, συχνὰ αἰνιγματικῶν καὶ ἀντιφατικῶν, προβληματικῶν, ὀπλισμένων μὲ ἐννοίες ποῦ φαίνονται, σὲ πρώτη ματιὰ, ξοφλημένες, ἀσύμμετρες ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, ξεπερασμένες. Γιατί σήμερα, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου: ἡ ἴδια ἡ ἀναλυτικὴ πρακτικὴ, τὸ ἀποτέλεσμά του.

Ἄς συνοψίσουμε λοιπὸν τοῦτο τὸ ἀντικείμενο ποῦ εἶναι γιὰ μᾶς ὁ Φρόυντ:

1. Μιὰ πρακτικὴ (ἢ ἀναλυτικὴ θεραπεία). 2. Μιὰ τεχνικὴ (μέθοδος τῆς θεραπείας), ποῦ δίνει λαθὴ γιὰ μιὰ ἀφηρημένη ἔκθεση, θεωρητικοῦ χαρακτήρα. 3. Μιὰ θεωρία ποῦ σχετίζεται μὲ τὴν πρακτικὴ καὶ μὲ τὴν τεχνικὴ. Αὐτὸ τὸ ὄργανικὸ σύνολο πρακτικῆς(1), τεχνικῆς(2), θεωρίας(3), μᾶς φέρνει στὸ νοῦ τὴ δομὴ κάθε ἐπιστημονικοῦ λόγου. Τυπικὰ, αὐτὸ ποῦ μᾶς δίνει ὁ Φρόυντ ἔχει ὅπωςδήποτε τὴ δομὴ μιᾶς ἐπιστήμης. Τυπικὰ: γιατί οἱ δυσκολίες τῆς ἐννοιολογικῆς ὀρολογίας τοῦ Φρόυντ, ἢ αἰσθητῆ, καμιὰ φορά, δυσαναλογία μεταξὺ τῶν ἐνοιῶν ποῦ χρησιμοποιοῖ καὶ τοῦ περιεχομένου τους, μᾶς ὀδηγεῖ στὸ νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα: τοῦτο τὸ ὄργανικὸ σύνολο πρακτικὸ - τεχνικὸ - θεωρητικὸ, πρόκειται γιὰ ἕνα σύνολο πραγματικὰ σταθεροποιημένο, πραγματικὰ καθορισμένο στὸ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο; Μὲ ἄλλα λόγια, ἢ θεωρία εἶναι πραγματικὰ θεωρία μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ σημασία τοῦ ὄρου; Μήπως εἶναι μόνο μιὰ ἀπλή μεθοδολογικὴ μεταφορὰ τῆς πρακτικῆς (τῆς θεραπείας); Ἄπὸ δῶ ἀπορρέει καὶ ἡ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἄποψη, ὅτι παρὰ τὸ θεωρητικὸ τῆς μανδύα (ποῦ ὀφείλεται στὴ σεβαστῆ, ἀλλὰ μάταιη φιλοδοξία τοῦ Φρόυντ), ἢ ψυχανάλυση παραμένει μιὰ ἀπλή πρακτικὴ, ποῦ ἔχει καμιὰ φορά ἀποτελέσματα, ὄχι ὅμως πάντα: ἀπλή πρακτικὴ μὲ τεχνικὲς ἐπεκτάσεις (κανόνες τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου), ἀλλὰ χωρὶς θεωρία, ἢ, ἔστω, χωρὶς πραγματικὴ θεωρία: αὐτὸ ποῦ δηλώνει σὰ θεωρία μὴ ὄντας παρὰ τυφλῆς ἐννοίας τεχνικοῦ χαρακτήρα, μὲ τὶς ὁποῖες ἢ ψυχανάλυση σκέφτεται τοὺς κανόνες τῆς πρακτικῆς τῆς ἀπλή πρακτικῆς δίχως θεω-

ρία... Ίσως λοιπόν, όπως τὸ λέει ὁ πολὺς κόσμος, κάποιου εἴδους μαγεία; πὺ πετυχαίνει τὸ μοναδικό της προορισμό — τὸν πραγματικό της προορισμό — ὅπως καὶ κάθε μαγεία ἄλλωστε, μὲ τὴν ἀντανάκλαση τοῦ γοήτρου της, πὺ ἔχει μπεῖ στὴν ὑπηρεσία μιᾶς κοινωνικῆς ἀνάγκης ἢ ἀπαίτησης. Ὁ Λέβι Στρώς ἔκανε μιὰ ἀπόπειρα θεωρητικοποίησης αὐτῆς τῆς μαγείας, τούτης τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς πὺ εἶναι ἡ ψυχανάλυση, ὑποδεικνύοντας ὅτι τὸ *chaman* εἶναι ὁ πρόγονος τοῦ Φρόντ.

Πρακτικὴ λοιπόν πὺ ἐγκυμονεῖ μιὰ θεωρία ἐν μέρει ἀκόμα σιωπηλή. Πρακτικὴ ὑπερήφανη ἢ ντροπιασμένη πὺ δὲν εἶναι παρὰ ἡ κοινωνικὴ μαγεία τῶν νεώτερων χρόνων; Τί εἶναι τέλος πάντων ἡ ψυχανάλυση;

Ἡ πρώτη λέξη τοῦ Λακὰν ἦταν: Καταρχὴν ὁ Φρόντ θεμελίωσε μιὰν ἐπιστήμη. Μιὰ καινούρια ἐπιστήμη, πὺ εἶναι ἡ ἐπιστήμη ἐνὸς νέου ἀντικειμένου: τοῦ ἀσυνείδητου.

Σαφέστατη διακήρυξη. Ἄν ἡ ψυχανάλυση εἶναι ἐπιστήμη, γιατί εἶναι ἡ ἐπιστήμη ἐνὸς ἰδιαίτερου ἀντικειμένου, θὰ εἶναι τότε καὶ ἐπιστήμη κατὰ τὴ δομὴ: θὰ διαθέτει δηλαδὴ μιὰ θεωρία καὶ μιὰ τεχνικὴ (μέθοδο), πὺ θὰ ἐπιτρέπουν τὴ γνώση καὶ τὸ μετασχηματισμὸ τοῦ ἀντικειμένου της σὲ μιὰν εἰδικὴ πρακτικὴ. Σὲ κάθε ὀλοκληρωμένη ἀθθεντικὴ ἐπιστήμη, ἡ πρακτικὴ δὲν εἶναι τὸ πᾶν, ἀλλὰ μιὰ στιγμὴ θεωρητικὰ ὑποταγμένη: ἡ στιγμὴ πὺ ἡ θεωρία, ἔχοντας γίνεῖ μέθοδος (τεχνικὴ) δημιουργεῖ θεωρητικούς δεσμούς (γνώση) ἢ πρακτικὴ (θεραπεία) μὲ τὸ ἴδιο της τὸ ἀντικείμενο (τὸ ἀσυνείδητο).

Ἄν ἡ θέση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, ἡ ἀναλυτικὴ πρακτικὴ (θεραπεία), πὺ ἀπορροφᾷ ὀλόκληρη τὴν προσοχὴ τῶν ἐρμηνευτῶν καὶ τῶν φιλοσόφων ἄπληστων γιὰ τὴν οἰκειότητα τοῦ ἀπόρητου ζευγαριοῦ, ὅπου ἡ ὁμολογία τοῦ ἀσθενοῦς καὶ τὸ ἱατρικὸ ἐπαγγελματικὸ μυστικὸ ἀνταλλάσσουν τὶς ἱερὲς ὑποσχέσεις τῆς διυποκειμενικότητος, δὲν κατέχει τὰ μυστικὰ τῆς ψυχανάλυσης: κατέχει μόνον ἓνα μέρος τῆς πραγματικότητός της, αὐτὸ πὺ ἐνυπάρχει στὴν πρακτικὴ. Δὲν κατέχει τὰ θεωρητικὰ μυστικὰ της. Ἄν καὶ ἡ θέση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, ἡ τεχνικὴ, ἡ μέθοδος, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κατέχει παρὰ μόνον, ὅπως κάθε μέθοδος, «κατ' ἐκχώρησιν» τῆς θεω-

ρίας καὶ ὄχι τῆς πρακτικῆς, τὰ μυστικὰ τῆς ψυχανάλυσης. Μόνη ἡ θεωρία τὰ κατέχει, ὅπως συμβαίνει σὲ κάθε ἐπιστήμη.

Σ' ἓνα σωρὸ σημεία τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Φρόντ αὐτοαποκαλεῖται θεωρητικός: ὅταν συγκρίνει τὴν ψυχανάλυση, σὰν ἐπιστήμη, μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη πὺ ξεκίνησε μὲ τὸν Γαλιλαῖο: ὅταν ἐπαναλαμβάνει ὅτι ἡ πρακτικὴ (ἡ θεραπεία) καὶ ἡ ἀναλυτικὴ τεχνικὴ (ἀναλυτικὴ μέθοδος), εἶναι ἀθθεντικὲς ἐπειδὴ θεμελιώνονται σὲ μιὰν ἐπιστημονικὴ θεωρία. Ὁ Φρόντ εἶπε καὶ ξαναεἶπε, ὅτι μιὰ πρακτικὴ καὶ μιὰ τεχνικὴ, ἀκόμα κι ὅταν εἶναι γόνιμες, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκληθοῦν ἐπιστημονικὲς, παρὰ μόνον ὅταν μιὰ θεωρία τοὺς ἔδινε αὐτὸ τὸ δικαίωμα, θεμελιώνοντάς τες μὲ σαφήνεια καὶ αὐστηρότητα καὶ ὄχι μὲ μιὰν ἀπλὴ διακήρυξη.

Τὸ πρῶτο πράγμα πὺ κάνει ὁ Λακὰν εἶναι νὰ πάρει τὶς κουβέντες αὐτὲς κατὰ γράμμα. Καὶ νὰ προχωρήσει στὶς συνέπειες: νὰ ἐπιστρέψει στὸν Φρόντ γιὰ ν' ἀναζητήσει, νὰ διακρίνει καὶ ν' ἀνασυνθέσει μέσα στὸ ἔργο τοῦ τὴ θεωρία, ἀπὸ τὴν ὁποία ὄλα τὰ ὑπόλοιπα, τεχνικὴ καὶ πρακτικὴ, ἀπέρρευσαν φυσιολογικά.

Ἐπιστροφή στὸν Φρόντ: Γιατί αὐτὴ ἡ νέα ἐπάνοδος στὶς πηγές; Ὁ Λακὰν δὲν ξαναγυρίζει στὸν Φρόντ ὅπως ὁ Χούσερλ στὸν Γαλιλαῖο ἢ στὸν Θαλή, γιὰ νὰ συλλάβει μιὰ γέννηση τὴν ὥρα τῆς γέννησης — νὰ πραγματοποιήσει δηλαδὴ ἐκείνη τὴ φιλοσοφικοθηρησκευτικὴ πρόληψη τῆς καθαρότητος, πὺ ὅπως τὸ νερὸ ἀντικρίζοντας τὸ φῶς τῆς μέρας δὲν εἶναι καθαρὸ παρὰ μόνον τὴ στιγμὴ, τὴ μιὰ στιγμὴ, τῆς γέννησός του, τὴ στιγμὴ τοῦ πέρασματος ἀπὸ τὴν μὴ - ἐπιστήμη στὴν ἐπιστήμη. Γι' αὐτὸν τὸ πέρασμα τοῦτο δὲν εἶναι καθαρὸ, εἶναι ἀκόμα θολό: ἡ καθαρότητα ἔρχεται ὕστερα, δὲν ὑπάρχει ἀκόμα μέσα στὸ «βόρβορο» τῆς μεταβατικῆς κατάστασης (λασπωμένη ἀπὸ τὸ παρελθόν της, αἰωρεῖται μέσα στὸ νερὸ πὺ γεννιέται καὶ ὑποκρίνεται ἀκόμα τὴ διαφάνεια δηλαδὴ τὴν ἀθωότητα). Ἐπιστροφή στὸν Φρόντ πᾶει νὰ πεῖ: ἐπιστροφή στὴ θεωρία πὺ εἶναι κιόλας καλὰ ἀποκατεστημένη, καλὰ ἀρθρωμένη, καλὰ ἐγκατεστημένη μέσα στὸ ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Φρόντ, στὴν ὄριμη, ἐξεργασμένη, διατυπωμένη, ἐπαληθευμένη θεωρία, στὴ θεωρία πὺ ἔχει προχωρήσει ἀρκετά, πὺ ἔχει διεισδύσει στὴ ζωὴ (καὶ στὴν πρακτικὴ ζωὴ) γιὰ νὰ κατασκευάσει ἐκεῖ τὸ ἐνδιαίτημά της, νὰ παράγει τὴ μέθοδό της, νὰ ἐγκαινιάσει τὴν πρακτικὴ της. Ἡ ἐπιστροφή στὸν Φρόντ δὲν εἶναι ἐπιστροφή στὴ γέννηση τοῦ Φρόντ: εἶναι ἐπιστροφή στὴν ὄριμότητά του. Ἡ νεότητα τοῦ Φρόντ, αὐτὸ τὸ συγκινησιακὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ὄχι — ἀκόμα — ἐπιστήμη, στὴν ἐπιστήμη (ἡ περίοδος τῶν σχέσεων μὲ τὸν Σαρκό, Μπερνέμ, Μπρόουερ, μέχρι τὶς μελέτες γύρω στὴν

υστερία — 1895), μπορεί βέβαια να μάς ενδιαφέρει, αλλά υπό ένα τελείως διαφορετικό πρίσμα: υπό το πρίσμα ενός παραδείγματος αρχαιολογίας μιάς ἐπιστήμης — ἢ σὰν ἀρνητική ἔνδειξη τῆς ἔλλειψης ὠριμότητας, γιὰ νὰ χρονολογήσουμε σωστὰ τὴν ἐμφάνιση αὐτῆς τῆς ὠριμότητας. Ἡ νεότητα μιάς ἐπιστήμης συμπίπτει μὲ τὴν ὠριμη ἡλικία της: πρὶν ἀπὸ τὴν ἡλικία αὐτή, εἶναι γερασμένη, ἐφόσον ἔχει τὴν ἡλικία τῶν προλήψεων μὲ τὶς ὁποῖες ζεῖ, ὅπως τὸ παιδί πού ζεῖ μὲ τὶς προλήψεις, πού ἔχει δηλαδὴ τὴν ἡλικία τῶν γονιῶν του.

Μία νεαρή θεωρία, ἐπομένως ὠριμη, εἶναι δυνατὸ νὰ ἐκπέσει στὴν παιδικότητα, δηλαδὴ νὰ βυθιστεῖ στὶς προλήψεις τῶν μεγαλύτερων καὶ τῶν ἀπογόνων τους: τὸ ἀποδεικνύει ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς ψυχανάλυσης. Ἐκεῖ θρῖσκεται τὸ βαθύτερο νόημα τῆς ἐπιστροφῆς στὸν Φρόυντ, πού ἐπαγγέλλεται ὁ Λακάν. Ὁφείλουμε νὰ ξαναγυρίσουμε στὸν Φρόυντ, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὴν ὠριμότητα τῆς φροϋδικῆς θεωρίας, ὄχι στὴν παιδικὴ ἀλλὰ στὴν ὠριμη ἡλικία της, πού εἶναι ἡ πραγματικὴ τῆς νεότητα — ὀφείλουμε νὰ ξαναγυρίσουμε στὸν Φρόυντ πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ παιδισμό, ἀποφεύγοντας τὸ ξανακύλισμα στὴν παιδικὴ ἡλικία, ὅπου μιά μερίδα τῆς σύγχρονης ψυχανάλυσης, ἰδιαίτερα τῆς ἀμερικανικῆς, γεύεται ἀνέμελα τοὺς καρπούς τῆς ἐγκατάλειψης τῆς.

Τοῦτο τὸ ξανακύλισμα στὴν παιδικὴ ἡλικία φέρει ἓνα ὄνομα, πού οἱ φαινομενολόγοι θὰ καταλάβουν μὲ μιάς, χωρὶς δυσκολία: ψυχολογισμὸς — ἢ καὶ ἀκόμα ἓνα, πού οἱ μαρξιστὲς δὲ θὰ ἔχουν δυσκολία νὰ κατανοήσουν: πραγματισμὸς. Ἡ σύγχρονη ἱστορία τῆς ψυχανάλυσης εἰκονογραφεῖ τὴν κρίση τοῦ Λακάν. Ὁ Δυτικὸς ὀρθολογισμὸς (νομικὸς, θρησκευτικὸς, ἠθικὸς καὶ πολιτικὸς, π α ρ ἄ ἐπιστημονικὸς ὀρθολογισμὸς) πράγματι ἀρνεῖται νὰ συγκατανεύσει, μετὰ ἀπὸ χρόνων παραγνώριση, περιφρόνηση καὶ ὕβρεις — μέσα πού παραμένουν ἄλλωστε πάντοτε σὲ διαρκὴ διαθεσιμότητα — στὴ σύναψη ἐνὸς συμβολαίου εἰρηνικῆς συνύπαρξης μὲ τὴν ψυχανάλυση, παρὰ μόνον ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ τὴν προσαρτήσῃ στὶς δικές του ἐπιστήμες ἢ στοὺς δικούς του μύθους: στὴν ψυχολογία, εἴτε εἶναι μπιχεβιοριστικὴ (Νταλμπιέζ), εἴτε φαινομενολογικὴ (Μερλώ - Ποντύ), εἴτε ὑπαρξιστικὴ (Σάρτρ): στὴ βιονευρολογία, λίγο - πολὺ τζακσονικὴ (Ἔι): στὴν «κοινωνιολογία» τύπου «πολιτισμικοῦ» ἢ «ἀνθρωπολογικοῦ» (κυριαρχεῖ στὶς ΗΠΑ: Κάρντινερ, Μ. Μήντ, κλπ.) καὶ στὴ φιλοσοφία (πρβλ. τὴν «ὑπαρξιακὴ ψυχανάλυση» τοῦ Σάρτρ, τὴν «ἀνάλυση τοῦ εἶναι-ἐδῶ» τοῦ Μπισθάνγκερ κλπ.). Σὲ τοῦτες τὶς συγχύσεις καὶ σ' αὐτὴ τὴ μυστικοποίηση τῆς ψυχανάλυσης, ἐπιστήμης ἐπίσημα ἀναγνωρισμένης μὲ ἀντάλλα-

γμα συμμαχίες καὶ συμβιβασμούς, οἱ ψυχαναλυτὲς προσυπογράφουν, πανευτυχεῖς πού βγαίνουν ἐπιτέλους ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ τους γκέτο, πού «ἀναγνωρίστηκαν» σὰν ἰσότιμα μέλη τῆς μεγάλης οἰκογένειας τῆς ψυχολογίας, τῆς νευρολογίας, τῆς ψυχιατρικῆς, τῆς ἱατρικῆς, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς φιλοσοφίας — πανευτυχεῖς πού μποροῦν πλέον νὰ ἐπικολλήσουν στὴν πρακτικὴ τους ἐπιτυχία τὴν ἐτικέτα αὐτῆς τῆς «θεωρητικῆς» ἀναγνώρισης, πού τοὺς παραχωροῦσε ἐπιτέλους, μετὰ ἀπὸ δεκαετίες ὕβρεων καὶ ἐξορίας, δικαίωμα ἐγκατάστασης μέσα στὸν κόσμο: τὸν κόσμον τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Δὲν προφυλαχτήκαν ἀπὸ τὴν ὑποπτη σύναψη αὐτῆς τῆς συμφωνίας, πιστεύοντας ὅτι ὁ κόσμος παραδίδεται στὰ δικάια τους — τὴν ὥρα πού αὐτοὶ οἱ ἴδιοι παρεδίδοντο, ὑπὸ βροχὴ τιμῶν στὰ δίκαια τοῦ κόσμου, προκρίνοντας τὶς τιμές ἀπὸ τὶς ὕβρεις.

Ἔτσι, ξεχνούσαν ὅτι μιά ἐπιστήμη δὲν ἀξίζει τὸ ὄνομά της παρὰ μόνον ὅταν μπορεῖ, μὲ τὰ ἴδια της πιά μέσα, νὰ διεκδικήσει τὴν κυριότητα ἐνὸς ἰ δ ι α ἰ τ ε ρ ο υ ἀντικείμενου — πού εἶναι δικό της, καὶ μόνον δικό της — καὶ ὄχι κάποιο παραχωρημένο μερίδιο ἐνὸς δανεικοῦ ἀντικείμενου, ἐγκαταλελειμμένου ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἐπιστήμη, σὲ μιά ἀπὸ τὶς «ὄψεις» της, στὰ ὑ π ο λ ε ἰ μ μ α τ ἄ της. Πράγματι, ἐὰν τὸ σύνολο τῆς ψυχανάλυσης ἐξαντλεῖται στὴν μπιχεβιοριστικὴ ἢ παβλοφικὴ «διάπλαση» τῆς μικρῆς παιδικῆς ἡλικίας: ἐὰν ἐξαντλεῖται στὴ διαλεκτικὴ τῶν σταδίων πού περιέγραψε ὁ Φρόυντ μὲ τὴν ὀνοματολογία τοῦ στοματικοῦ, τοῦ πρωκτικοῦ καὶ τοῦ γεννητικοῦ, τῆς νηπιακῆς ἡλικίας καὶ τῆς ἐφηβείας: ἐὰν ἐξαντλεῖται τέλος στὴν πρωταρχικὴ ἐμπειρία τῆς χεγκελιανῆς πάλης γιὰ τὸ φαινομενολογικὸ «ἄλλο», ἢ στὸ «χαῖνον» εἶναι τῆς χαϊντεγκεριανῆς φιλοσοφίας: ἐὰν ὁλόκληρη ἡ ψυχανάλυση δὲν εἶναι παρὰ ἡ τεχνικὴ τοῦ μαγειρέματος τῶν ὑπολειμμάτων τῆς νευρολογίας, τῆς βιολογίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, ποῖο εἶναι τότε τὸ ἰδιαίτερο ἀντικείμενο πού τῆς προσιδιάζει, πού τὴν διακρίνει πραγματικὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστήμες αὐτὲς καὶ πού τὴν ἀναδεικνύει σὲ αὐτοδύναμη ἐπιστήμη;³

3. Οἱ πῖο ἀπειλητικοὶ πειρασμοὶ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία (πού εὐχαρίστως ὑποβιβάζει ὁλόκληρη τὴν ψυχανάλυση στὴ δυϊκὴ ἐμπειρία τῆς θεραπείας καὶ βρίσκει ἐκεῖ μὲ τί νὰ «ἐπαληθεύσει» τὰ θέματα τῆς φαινομενολογικῆς διυποκειμενικότητας τῆς ὑπαρξης σὰ σχεδίου καὶ γενικότερα τοῦ περσοναλισμοῦ): ἀπὸ τὴν ψυχολογία πού υἱοθετεῖ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς κατηγορίες τῆς ψυχανάλυσης, σὰν κατηγορήματα ἐνὸς «ὑποκειμένου», πού ἐμφανῶς δὲν τῆς δημιουργοῦν προβλήματα: τέλος, ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία, πού ἐρχόμενη σὲ ἀρωγὴ τῆς ψυχολογίας, προμηθεύει τὸ ὕλικό

Στο σημείο αυτό επεμβαίνει ο Λακάν: για να υπερασπίσει, ενάντια σ' αυτές τις «μειώσεις» και αποκλίσεις που κυριαρχούν σήμερα ένα μεγάλο μέρος των θεωρητικών έρμηνειών της ψυχανάλυσης, την άκεραιότητά της, που είναι *αδυναμία μείωσης του άντικειμένου της*. "Ότι χρειάζεται, για την υποστήριξη αυτή, καθαρότητα και αυστηρότητα πνεύματος πέρα από το κοινό μέτρο, ικανότητα να άπωθήσει όλους τους χείμαρρους της λαίμαργης φιλοξενίας των έπιστημών που άπαριθμήσαμε πιό πάνω, κανείς δεν μπορεί να άμφιβάλει: κανείς που έστω και μία φορά στη ζωή του αίσθάνθηκε την άνάγκη ασφάλειας (θεωρητικής, ήθικης, κοινωνικής, οικονομικής), δηλαδή την άνησυχία των συντεχνιών (των όποιων το καταστατικό είναι άδιαίρετα έπιστημονικό - έπαγγελματικό-νομικό-οικονομικό) όταν άπειλείται ή ίσοροπία και οί άνέσεις τους από την έμφάνιση μίας ιδιότυπης έπιστήμης, που έξαναγκάζει τον καθένα να διερωτηθεί, όχι μόνο πάνω στην έπιστήμη του, αλλά και για τους λόγους που πιστεύει σ' αυτήν, δηλαδή που τον κάνει ν' άμφιβάλει: από την έμφάνιση μίας έπιστήμης, που, όσο λίγο κι αν την πιστεύουμε, τείνει να παραβιάσει τά παραδεγεμένα όρια και ν' άναμοχλεύσει το στάτους κβό πολλών άλλων έπιστημών. Γι' αυτό και το πάθος που περιέχεται, ή παθιασμένη άμφιβολία του Λακανικού λόγου, που δεν μπορεί να ζήσει, ούτε να έπιζήσει, παρά μόνο σε μία κατάσταση συνεχούς συναγερμού και προφύλαξης: λόγος ενός πολιορκημένου άνθρώπου, καταδικασμένου από τη συνθλιπτική δύναμη των δομών και των συντεχνιών που άπειλούνται, να προλαβαίνει τά χτυπήματά τους, να ύποκρίνεται τουλάχιστο πώς τά ανταποδίδει πριν καν τά δεχτεί, άποθαρρύνοντας έτσι τον αντίπαλο ότι θα τον λιώσει με τά δικά του. Γι' αυτό έπίσης, έτούτη ή προσφυγή, συχνά παράδοξη, στην καλή μαρτυρία φιλοσοφιών άπολύτως ξένων προς την έπιστημονική του άπόπειρα (Χέγκελ, Χάιντεγκερ), όπως σε τό-

που θα προσδώσει στην «άρχη της πραγματικότητας», το άντικειμενικό της περιεχόμενο (οί κοινωνικές και οικογενειακές έπιταγές), που το «ύποκείμενο» δεν έχει παρά να «έσωτερικεύσει» για να όπλισθεί με ένα «ύπερεγώ» και με τις άνάλογες κατηγορίες. Υποταγμένη έτσι στην ψυχολογία ή στην κοινωνιολογία, ή ψυχανάλυση ύποβιβάζεται συχνά σε μία τεχνική «συγκινησιακή» ή «συναισθηματική» άναπροσαρμογής, σε μία έπαναγωγή της «μεθεκτικής Λειτουργίας» που δεν έχουν άπολύτως τίποτα το κοινό με το πραγματικό της άντικείμενο, αλλά που άντιστοιχούν δυστυχώς σε μία ίσχυρη ζήτηση, και —πράγμα χειρότερο— κατευθυνόμενη, μέσα στο σημερινό κόσμο. Μέσ' άπ' αυτό το δρόμο κατάντησε ή ψυχανάλυση ένα άντικείμενο τρέχουσας κατανάλωσης του πολιτισμού μας, της μοντέρνας δηλαδή ιδεολογίας.

σους μάρτυρες έκφοβισμού, για να συγκρατούν το σεβασμό των μέν, όπως σε τόσους άλλους μάρτυρες, έλλογης άντικειμενικότητας —φυσικού συμμάχου της σκέψης του— για να καθυστεράσει και να διδάσκει τους ύπόλοιπους. Για να καταδικάσει κανείς τελεσίδικα την άναγκαιότητα μίας τέτοιας προσφυγής για να ύποστηριχθούν θέσεις που άπευθύνονται από το μέσα μόνο σε γιατρούς, θα έπρεπε να άγνοεί, τόσο την έννοιολογική ίσχύτητα των ιατρικών σπουδών γενικά, όσο και τη βαθιά άνάγκη της θεωρίας, που αίσθάνονται οί καλύτεροι γιατροί. Και μία που μιλά για το λόγο του, που άποτελεί για τους μέν δηλ τη γοητεία του Λακάν («Gongosa της ψυχανάλυσης», «Μέγας δραγώνος», μέγας μύστης μίας έσωτερικής θρησκείας, όπου ή χειρονομία, ή σιγή, ή κατάνυξη, μπορούν να συνθέτουν το τελεουργικό μίας πραγματικής έπικοινωνίας, ή μίας πολύ «παρισινή» γοητείας), για τους δε (κυρίως λογίους και φιλοσόφους) το «πυροτέχνημά» του, την ιδιοτροπία του και τον «έσωτερισμό» του, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι δεν είναι καθόλου άσχετος με τις συνθήκες της παιδαγωγικής του άσκησης: έχοντας να διδάξει τη θεωρία του άσυνείδητου σε γιατρούς, ψυχαναλυτές ή ψυχαναλυόμενους, ο Λακάν τους δίνει, με τη ρητορική του λόγου του, τη μίμηση του λόγου του άσυνείδητου, που είναι στην άπώτατη ούσία του, όπως το γνωρίζει ο καθένας, «witz», καλαμπούρι, μεταφορά άποτυχημένη ή πετυχημένη: τους δίνει το ίσότιμο της έμπειρίας που βίωσαν στην πρακτική τους είτε σαν ψυχαναλυτές είτε σαν ψυχαναλυόμενοι.

Άρκει να κατανοήσει κανείς τις ιδεολογικές και παιδαγωγικές συνθήκες αυτού του λόγου —να πάρει δηλαδή την άπόσταση της ιστορικής και θεωρητικής «έξωτερικότητας» από την παιδαγωγική «έσωτερικότητα», για να διακρίνει την άντικειμενική σημασία και το νόμά του— και για να άναγνωρίσει το βασικό σκοπό του: να προικίσει την άνακάλυψη του Φρόντι με τις κατάλληλες θεωρητικές έννοιες, όρίζοντας έπίσης, με όση αυστηρότητα γίνεται, τ ό ά σ υ ν ε ί δ η τ ο και τους «νόμους» του, που άποτελούν το άντικείμενο της ψυχανάλυσης.

II

Ποιό είναι το άντικείμενο της ψυχανάλυσης; — Αυτό με το όποιο έχει να κάνει ή άναλυτική τεχνική μέσα στην άναλυτική πρακτική της θεραπείας, δηλαδή: όχι ή ίδια ή θεραπεία, όχι αυτή ή δήθεν άντιπαραθετική κατάσταση, όπου ή πρώτη τυχούσα φαι-

νομενολογία ή ήθικη καταφέρνει να ικανοποιήσει την ανάγκη της, αλλά οι μακροχρόνιες «άντανακλάσεις», μέσα στο έπιζων ενήλικο άτομο της καταπληκτικής περιπέτειας, πού, από τη γέννηση έως την κατάρρευση του Οιδίποδα, μεταβάλλει ένα μικρό ζώο καμωμένο από έναν άντρα και μία γυναίκα, σε μικρό ανθρώπινο παιδί.

Μια από τις «άντανακλάσεις» του ανθρώπινου γίνεσθαι, της μικροσκοπικής αυτής βιολογικής ύπαρξης, πού προήλθε από την ανθρώπινη ένωση: ίδου λοιπόν το αντικείμενο της ψυχανάλυσης πού ονομάζεται απλούστερα *ύποσυνείδητο*.

“Οτι έπιβίωσε τελικά ή μικροσκοπική αυτή βιολογική ύπαρξη, και ότι αντί να έπιβιώσει σαν παιδί του δάσους, μικρό του λύκου ή της άρκούδας (δείχνανε τέτοιες περιπτώσεις στις πριγκιπικές αλύες του 18ου αιώνα), έπιβίωσε σαν *άνθρωπινο παιδί* (άφου ξέφυγε άπ’ όλους τους θανάτους της παιδικής ηλικίας, πολλοί άπ’ τους όποιους είναι θάνατοι άνθρώπων, θάνατοι πού κυρώνουν την άποτυχία του ανθρώπινου γίνεσθαι), τέτοια είναι ή δοκιμασία πού ξεπέρασαν όλοι οι ενήλικες άνθρωποι: είναι *άμνημονες για πάντα*, οι μάρτυρες και συχνά τά θύματα της νίκης αυτής, φέροντας στα πιό κρύφια μέρη του έαυτού τους, δηλαδή στα πιό φανερά, τά τραύματα, τις άναπηρίες και τις κοπώσεις άπό τη μάχη εκείνη για τη ζωή ή για τó θάνατο. Μερικοί, οι περισσότεροι, βγαίνουν σχεδόν άθικτοι — ή τουλάχιστον αυτό διαλαλούν όσο πιό δυνατά μπορούν— πολλοί άπό τους παλαίμαχους αυτούς άγωνιστές μένουν σημαδεμένοι για όλη τους τη ζωή· όρισμένοι θά πεθάνουν, λίγο άργότερα, σε τούτο τόν άγώνα, όταν θ’ ανοίξουν ξαφνικά οι παλιές πληγές, μέσα στην ψυχωτική έκρηξη, μέσα στην τρέλα, την ύστατη παρώθηση μιás άρνητικής θεραπευτικής αντίδρασης· άλλοι, πιό πολλοί αυτοί, θά πεθάνουν με τόν πιό «φυσικό» τρόπο, υπό τó κάλυμμα μιás «όργανικής» άνεπάρκειας. ‘Η ανθρώπινη καταγράφει μόνο τους έπίσημους νεκρούς της στα πολεμικά της μνημεία: αυτούς πού πέθαναν στόν καιρό τους, δηλαδή άργά, άνθρώπους πού έπεσαν σε πολέμους μεταξύ ανθρώπων, όπου κατασπαράσσονται και θυσιάζονται άνθρωποι - λύκοι και άνθρωποι - θεοί. ‘Η ψυχανάλυση άσχολείται, στό πρόσωπο τών γνήσιων έκπροσώπων της, με μιάν άλλη μάχη, με τó μοναδικό πόλεμο δίχως μνήμες και δίχως μνημεία, πού ή άνθρωπότητα καμώνεται ότι ποτέ δέν κήρυξε, αυτόν τόν πόλεμο πού νομίζει ότι έχει κερδίσει έκ τών προτέρων, απλούστατα έπειδή ή άνθρωπότητα ύπάρχει γιατί έπέζησε σε τούτο τόν πόλεμο, ζει και άναπτύσσεται σαν πολιτισμός μέσα στόν άνθρώπινο πολιτισμό:

πόλεμος πού διεξάγεται κάθε στιγμή μέσα σε καθέναν άπ’ τους θλαστούς του, πού, άφημένοι στην τύχη του ό καθένας, μέσα στη μοναξιά και στην έπιθανάτια άγώνα, έχουν να διατρέξουν τη μεγάλη άναγκαστική πορεία, πού άπό θηλαστικά έμβρυα, μεταβάλλει τά παιδιά - άνθρώπους σε *ύποκείμενα*.

Σ’ ένα τέτοιο αντικείμενο ό βιολόγος δέν άναγνωρίζει την άρμοδιότητά του: βεβαίως, ή ιστορία αυτή δέν είναι βιολογική! άφού κυριαρχείται όλόκληρη, εύθως έξαρχής, άπό την έξαναγκαστή καταπίεση της άνθρώπινης τάξης, πού όλες οι μητέρες σμιλεύουν στό μικρό άνθρώπινο ζώο, με τη μορφή της «άγάπης» ή τού μητρικού μίσους, ήδη άπό την περίοδο τού θηλασμού. Τό ότι ή ιστορία, ή «κοινωνιολογία» ή ή άνθρωπολογία, δέν έχουν τίποτα να κάνουν με την ύπόθεση αυτή δέν προκαλεί καμιά έκπληξη, άφού σχετίζονται με την κοινωνία, έπιόμενως με τόν πολιτισμό, δηλαδή με κάτι πού δέν έχει πλέον να κάνει με τó μικρό ζώο — πού δέ γίνεται άνθρώπινο, παρ άφου διασχίσει τó άπέραντο διάστημα πού χωρίζει τη ζωή άπό τó άνθρώπινο, τó βιολογικό άπό τó ιστορικό, τη «φύση» άπό τόν «πολιτισμό». Στό ότι ή ψυχολογία χάνεται έδώ μέσα, τίποτα τó περίεργο! άφού νομίζει πώς διατηρεί σχέσεις, μέσω τού «αντικειμένου» της, με κάποια άνθρώπινη «φύση» ή «μη - φύση», με τη γένεση μιás ύπαρξης, διακεκριμένης και καταγεγραμμένης κάτω άπό τόν έλεγχο τού ίδιου τού πολιτισμού (τού άνθρώπινου) — τη στιγμή πού τó αντικείμενο της ψυχανάλυσης είναι τó άπόλυτο προκαταρκτικό έρώτημα, τó γεννάσθαι και τó μη - είναι, ή άβυσσος πού χωρίζει τó άνθρώπινο άπό τó μη - άκόμα - άνθρώπινο μέσα σε κάθε άπόγονο τού άνθρώπου. “Οτι ή «φιλοσοφία» χάνει μέσα δώ, τά αύγά και τά πασχάλια, φυσικά και τά χάνει! άφού οι ιδιότροπες αυτές πηγές την άπογυμνώνουν άπό τις μόνες εκείνες πηγές τις όποιες τιμά: τó Θεό, τó λόγο, τη συνείδηση, την ιστορία, και τόν πολιτισμό. ‘Υποψιάζεται λοιπόν ό καθένας, ότι τó αντικείμενο της ψυχανάλυσης έχει μιá ιδιαιτερότητα, και ότι ό τροπισμός (modalité) της ύλης του, όπως και ή ιδιαιτερότητα τών «μηχανισμών» του (για να χρησιμοποιήσουμε μιá λέξη τού Φρόντι), είναι τελείως διαφορετικά άπό την πρώτη ύλη και τους «μηχανισμούς» πού καλείται να γνωρίσει ό βιολόγος, ό νευρολόγος, ό άνθρωπολόγος, ό κοινωνιολόγος, ό ψυχολόγος ή ό φιλόσοφος. ‘Αρκει ν’ άναγνωρίσει κανείς την ιδιαιτερότητα αυτή, έπιόμενως να δει τó διακριτό τού αντικειμένου πού την θεμελιώνει, για ν’ άναγνωρίσει στην ψυχανάλυση ένα άπόλυτο δικαίωμα ιδιαιτερότητας τών έννοιών της, σύμφωνα με την ιδιαιτερότητα τού αντικειμένου της: τού ύποσυνείδητου και τών άντανακλάσεών του.

III

Ὁ Λακάν δὲ θ' ἀμφισβητοῦσε, πὼς χωρὶς τὸ ξεπέταγμα μιᾶς καινούριας ἐπιστήμης, τῆς γλωσσολογίας, ἢ δικῆ του ἀπόπειρα θεωρητικοποίησης θὰ ἀποδεικνυόταν ἀδύνατη. Ἔτσι κινεῖται ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν, ὅπου μιὰ ἐπιστήμη συχνὰ δὲν ἀναδεικνύεται παρὰ μόνο μετὰ τὴ βοήθεια καὶ τὴ συνδρομὴ ἄλλων ἐπιστημῶν, ὄχι μόνο ἐκείνων πού συμβαίνει νὰ ὑπάρχουν στὰ βαφτίσια της, ἀλλὰ καὶ ἄλλων νεοφερμένων ἐπιστημῶν, πού πήραν καιρὸ γιὰ νὰ φανοῦν στὸ προσκήνιο. Ἡ προσωρινὴ σκοτεινιά τῆς σκιάς πού ἔριξε στὴ φροῦδική θεωρία τὸ μοντέλο τῆς ἐνεργιστικῆς φυσικῆς τῶν Χέλμοτς καὶ Μάξγουελ, ἄρθηκε σήμερα ἀπὸ τὸ φῶς πού ἔριξε ἡ δομιστικὴ γλωσσολογία στὸ ἀντικείμενο τῆς ψυχανάλυσης, ἐπιτρέποντας μιὰ κατανοήσιμη πρόσβαση σ' αὐτό. Ὁ Φρόντ εἶχε ἤδη πεί, πὼς ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ λόγο (langage): ὁ Λακάν συγκεκριμενοποιεῖ: «Τὸ ἰδίωμα (discours) τοῦ ὑποσυνείδητου εἶναι δομημένο ὅπως ἕνας λόγος». Στὸ πρῶτο του μεγάλο βιβλίο, τὴν «Ἐπιστήμη τῶν ὀνείρων», πού δὲν εἶναι ἀνεκδοτολογικὸ μῆτε ἐπιφανειακὸ ὅπως νομίζουν μερικοί, ἀλλὰ θεμελιώδες, ὁ Φρόντ εἶχε μελετήσει τοὺς «μηχανισμούς», ἢ «νόμους» τοῦ λόγου, συνοψίζοντας τὶς παραλλαγές τους σὲ δύο: τὴ μετὰ τὸ πῖση καὶ τὴ σὺ μ π ὕ κ ν ω σ η. Ὁ Λακάν διέγινωσε ἐδῶ δυὸ ἀπὸ τὶς οὐσιώδεις μορφές πού μᾶς διδάσκει ἡ γλωσσολογία: τὴ μετωνυμία καὶ τὴ μεταφορά. Ἔτσι, τὸ λεκτικὸ λάψους, ἢ ἀποτυχημένη πράξη, ἢ πνευματώδης κουθέντα καὶ τὸ σύμπτωμα μετατρέπονταν, ὅπως τὰ στοιχεῖα τοῦ ἴδιου τοῦ ὀνείρου σὲ Σ η μ α ἰ ν ο ν τ α, ἐγγεγραμμένα στὴν ἀλυσίδα ἐνὸς ὑποσυνείδητου λόγου, ντουμπλάροντας σιωπηλά, μὲ φωνὴ δηλαδὴ χαμηλὴ, μέσα στὴν παραγνώριση τῆς ἀπάθησης, τὴν ἀλυσίδα τῆς προφορικῆς ὁμιλίας τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου. Ἔτσι, μπήκαμε στὸ νόημα τοῦ γνωστοῦ παράδοξου τῆς γλωσσολογίας, ὅπου ὁ λόγος εἶναι διπλὸς καὶ ἕνας, ὑποσυνείδητος καὶ προφορικὸς, μὴν ἔχοντας διπλὸ πεδίο, παρὰ ἕνα καὶ μοναδικὸ πεδίο χωρὶς τίποτα πέρα ἀπ' αὐτὸ παρὰ μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο: τὸ πεδίο τῆς «σημαίνουσας Ἀλυσίδας». Ἔτσι, τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα πορίσματα τοῦ Σωσσὺρ καὶ τῆς γλωσσολογίας πού ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ κείνον, συνέβαλλαν δικαιωματικὰ στὴν κατανόηση τῆς διαδικασίας τόσο τῆς ὁμιλίας τοῦ ὑποσυνείδητου, ὅσο καὶ τοῦ προφορικῆς λόγου, τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῶν σχέσεών τους, δηλαδὴ τῆ μὴ - σχέσης τους σὰ μορφή σχέσης, κοντολογίς τοῦ διπλασιασμοῦ τους καὶ τῆς ἀσυνέχειάς τους. Ἀπὸ δῶ, οἱ φιλοσοφικο-ιδεαλιστικὲς ἐρμηνεῖς τοῦ ὑποσυνείδητου σὰ δευτέρης συ-

νεΐδησης, σὰν κακῆς πίστης (Σάρτρ), σὰν καρκινώδους ἐπιβίωσης μιᾶς ἀνεπίκαιρης δομῆς ἢ σὰν μὴ - ἐννοίας (Μερλώ - Ποντύ), ὅλες οἱ ἐρμηνεῖς τοῦ ὑποσυνείδητου σὰ βιολογικὸ - ἀρχετυπικὸ «ἐκείνο» (Γιούγκ), ἀποδεικνύονταν αὐτὸ πού πραγματικὰ ἦταν: ὄχι ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς θεωρίας, ἀλλὰ ψευδοθεωρίες, ἀπλὲς ἰδεολογικὲς παρεξηγήσεις.

Ἐμεινε νὰ ὀρισθεῖ (εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ ὑποκύψω στὴ χειρότερη σχηματοποίηση, ἀλλὰ πὼς νὰ ξεφύγω σὲ μερικὲς γραμμές;) τὸ νόημα αὐτῆς τῆς π ρ ο τ ε ρ α ἰ ὀ τ η τ α ς τῆς τυπικῆς δομῆς τοῦ λόγου καὶ τῶν «μηχανισμῶν» του, πού συναντήσαμε στὴν πρακτικὴ τῆς ἀναλυτικῆς ἐρμηνείας, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴ θεμελίωση τῆς πρακτικῆς αὐτῆς: τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδὴ οἱ σημερινὲς «ἀντανεκλάσεις», στοὺς ἐπιζήσαντες, τῆς ἀναγκαστικῆς «ἀνθρωποποίησης» τοῦ μικροῦ ἀνθρώπινου ζώου σὲ ἄνδρα ἢ σὲ γυναῖκα. Γιὰ ν' ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα αὐτό, δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐπικαλεστοῦμε ἀπλῶς τὴν προτεραιότητα τοῦ γεγονότος τοῦ λόγου, πού ἀποτελεῖ τὸ μόνο ἀντικείμενο καὶ μέσο τῆς ἀναλυτικῆς πρακτικῆς. Ὅτι προκύπτει στὴ διάρκεια τῆς θεραπείας παίζεται ἀσφαλῶς μέσα στὸ λόγο καὶ ἀπὸ τὸ λόγο (περιλαμβανομένης καὶ τῆς σιωπῆς, τῶν ρυθμῶν της καὶ τῶν διαστημάτων της). Πρέπει ὁμως νὰ καταδειχθεῖ συγκεκριμένα γιὰ τὴν καὶ πὼς ὁ ὁλός τοῦ λόγου στὴ θεραπεία, συγχρόνως πρῶτη ὕλη τῆς ἀναλυτικῆς πρακτικῆς, καὶ μέσο παραγωγῆς τῶν ἀποτελεσμάτων της (τὸ πέρασμα, ὅπως λέει ὁ Λακάν, ἀπὸ ἕνα «κενὸν λόγο» σ' ἕνα «μεστὸν λόγο») δὲ θεμελιώνεται στὴν πραγματικότητα μέσα στὴν ἀναλυτικὴ πρακτικὴ παρὰ μόνον ἐπειδὴ θεμελιώνεται δικαιοματικὰ στὸ ἀντικείμενό της, πού θεμελιώνει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἐφόσον ὑπάρχει ἐπιστήμη, θεμελιώνεται στὴ θεωρία τοῦ ἀντικειμένου της.

Ἐδῶ θρίσκειται, δίχως ἀμφιβολία, τὸ πιὸ πρωτότυπο τμῆμα τοῦ ἔργου τοῦ Λακάν: ἡ ἀνακάλυψή του. Τὸ πέρασμα αὐτὸ ἀπὸ τὴ βιολογικὴ ὑπαρξὴ στὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ, ἔδειξε ὁ Λακάν, ὅτι πραγματοποιεῖται κάτω ἀπὸ τὸ Νόμο τῆς Τάξης, πού ἐγὼ θὰ ὀνομάσω Νόμο τοῦ Πολιτισμοῦ, καὶ ὅτι ὁ Νόμος αὐτὸς συγγέεται στὴν τυπικὴ του οὐσία μετὰ τὴν τάξη τοῦ λόγου. Τί νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς μετὰ τούτῃ τὴν αἰνιγματικὴ, σὲ πρῶτῃ προσέγγιση, διατύπωση; Πρὶν ἀπ' ὅλα, ὅτι τὸ σύνολο τοῦ περάσματος αὐτοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθεῖ παρὰ μόνον μέσω ἐνὸς παλινδρομικοῦ λόγου, πού ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ ἐνήλικου ἀτόμου ἢ τοῦ παιδιοῦ σὲ κατάστασι θεραπείας, πού προσδιορίζεται, ἐπισημαίνεται, ἐντοπίζεται, μετὰ τὴ σειρά του,

μέσω τῶν νόμων τοῦ λόγου, στοὺς ὁποίους ἐδράζεται καὶ ἀπολήγει ὁλόκληρη ἡ ἀνθρώπινη τάξη, κάθε ἐπομένως ἀνθρώπινος ρόλος. Καὶ ἔπειτα, ὅτι μὲ τοῦτο τὸν προσδιορισμὸ τῆς θεραπείας ἀπὸ τὸ λόγο, διαφαίνεται ἡ ἐπικαιρὴ καὶ διαρκὴς παρουσία τῆς ἀπόλυτης δραστηριότητος τῆς τάξης μέσα στὸ ἴδιο τὸ πέρασμα, τοῦ Νόμου τοῦ Πολιτισμοῦ μέσα στὸ ἀνθρώπινο γίγνεσθαι.

Γιὰ νὰ τὸ δείξουμε μὲ συντομία, ἄς σημειώσουμε, στὸ σημεῖο αὐτό, τὶς δυὸ μεγάλες στιγμὲς αὐτοῦ τοῦ περάσματος: 1) Τῆ στιγμὴ τῆς θυϊκῆς, προ-οιδιπόδειας σχέσης, ὅπου τὸ παιδί, μὴν ἔχοντας νὰ κάνει παρὰ μ' ἓνα ἄλλο - ἐγώ, τὴ μητέρα, ποὺ διαιρεῖ τὴ ζωὴ του μὲ τὴν παρουσία τῆς (da!) καὶ μὲ τὴν ἀπουσία τῆς (fort!), βιώνει αὐτὴ τὴ θυϊκὴ σχέση μὲ τὸν τρόπο τῆς φανταστικῆς γοητείας τοῦ ἐγώ, ὄντας τὸ ἴδιο αὐτὸς ὁ ἄλλος, ἐκεῖνος ὁ ἄλλος, ὁ ἄλλος οἱ ἄλλοι, καὶ ἄλλος τῆς πρώιμης ναρκισσικῆς ταυτότητας, χωρὶς ποτὲ νὰ μπορεῖ νὰ πάρει, οὔτε ἀπέναντι στὸν ἄλλον οὔτε ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του, τὴν ἀντικειμενικοποιὸ ἀπόσταση τοῦ τρίτου. 2) Τῆ στιγμὴ τοῦ Οἰδίποδα, ὅπου ξεπετιέται ἀπὸ τὸ θάθος τῆς θυϊκῆς δομῆς μίᾱς τριαδικῆς δομῆς, ὅταν ὁ τρίτος (ὁ πατέρας) ἀνακατεύεται παρείσακτος στὴ φανταστικὴ ἱκανοποίηση τῆς θυϊκῆς γοητείας, ἀνακατῶνει τὴν οἰκονομία τῆς, σπάζει τὴ γοητεία τῆς, καὶ εἰσάγει τὸ παιδί σ' αὐτὸ ποὺ ὁ Λακὰν ὀνομάζει Συμβολικὴ Τάξη, τὸ χῶρο τοῦ ἀντικειμενικοποιοῦ λόγου, ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψει ἐπιτέλους νὰ πει: ἐγώ, ἐσύ, αὐτὸς ἢ αὐτή, ποὺ θὰ ἐπιτρέψει δηλαδὴ στὸ μικροσκοπικὸ ὄν νὰ τοποθετηθεῖ σὰν ἀνθρώπινος παῖς μέσα σ' ἓνα κόσμον ἐνηλίκων τρίτων.

Δυὸ μεγάλες στιγμὲς λοιπὸν: 1) ἐκείνη τοῦ φανταστικοῦ (προ-οιδιπόδεια)· 2) ἐκείνη τοῦ συμβολικοῦ (οιδιπόδεια), ἢ γιὰ νὰ μιλήσουμε ἐδῶ μίᾱ διαφοροτικὴ γλώσσα, ἡ στιγμὴ τῆς ἀντικειμενικότητας ποὺ εἶναι ἀναγνωρίσιμη στὴ χρῆση (τῆ συμβολικῆ), ἀλλὰ ὄχι ἀκόμα γνωστὴ (ἢ γνώση τῆς ἀντικειμενικότητας προϋποθέτει μίᾱ τελείως ἄλλη «ἡλικία», καὶ ἐπίσης μίᾱ τελείως ἄλλη πρακτικὴ).

Καὶ ἰδοὺ τὸ κεφαλαῖωδες σημεῖο ποὺ φώτισε ὁ Λακὰν: οἱ δυὸ αὐτὲς στιγμὲς κυριαρχοῦνται, διευθύνονται καὶ καθορίζονται ἀπὸ ἓναν καὶ μοναδικὸ Νόμον, τὸ Νόμον τοῦ Συμβολικοῦ. Ἡ στιγμὴ τοῦ φανταστικοῦ, ποὺ μόλις παρουσιάσαμε μερικὲς γραμμὲς παρα-

4. Αὐτὲς ἐδῶ εἶναι οἱ δυὸ γερμανικὲς ἐκφράσεις ποὺ ἔγιναν διάσημες ἀπὸ τὸν Φρόντ — μὲ τὶς ὁποῖες ἓνα μικρὸ παιδί ποὺ παρατηροῦσε, ἐπικύρωσε τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῆς μητέρας του, περιεργαζόμενο ἓνα ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο ποὺ τὴν «παρίστανε»: «ἐκεῖ!», «ἐφυγε!». Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσή ἦταν ἓνα φίλμ.

πάνω, γιὰ νὰ ξεκαθαριστεῖ σὰν προηγούμενο τοῦ συμβολικοῦ καὶ διακριτὸ ἀπὸ κείνο — ἡ πρώτη στιγμὴ λοιπὸν, ὅπου τὸ παιδί βιώνει τὴν ἄμεση σχέση του μὲ ἓνα ἀνθρώπινο ὄν (μητέρα) χωρὶς πρακτικὰ νὰ ἀναγνωρίζει τὴ συμβολικότητα αὐτῆς τῆς σχέσης (δηλαδὴ σὰ σχέσης ἐνὸς μικροῦ ἀνθρώπινου παιδιοῦ μὲ μίᾱ ἀνθρώπινη ἐπίσης μητέρα) — *σημαδεύεται καὶ δομεῖται στὴ διαλεκτικὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ διαλεκτικὴ τῆς Συμβολικῆς Τάξης*, δηλαδὴ τῆς ἀνθρώπινης Τάξης, τῆς ἀνθρώπινης νόρμας (οἱ νόρμες, οἱ χρονικοὶ ρυθμοὶ τῆς τροφῆς, τῆς ὑγιεινῆς, τῆς συμπεριφορᾶς, τῶν συγκεκριμένων στάσεων ἀναγνώρισης — ὅπου ἡ ἀποδοχὴ, ἡ ἄρνηση, τὸ ναὶ ἢ τὸ ὄχι πρὸς τὸ παιδί, δὲν ἀποτελοῦν παρὰ τὴ μικρογραφία, τοὺς ἐμπειρικοὺς τρόπους αὐτῆς τῆς συντακτικῆς Τάξης, τάξης τοῦ Νόμου καὶ τοῦ Δικαίου ἐνὸς ἀπονεμητικοῦ ἢ ἀπαγορευτικοῦ προσδιορισμοῦ) μὲ τὴ μορφή τῆς Τάξης τοῦ σημαίνοντος, δηλαδὴ μὲ τὴ μορφή μίᾱς Τάξης καὶ τυπικὰ ὁμοίας μὲ τὴ γλωσσικὴ τάξη⁵.

Ἐκεῖ ὅπου μίᾱ ἐπιφανειακὴ ἢ κατευθυνόμενη ἀνάγνωση τοῦ Φρόντ δὲν ἔβλεπε παρὰ μίᾱ εὐτυχισμένη, δίχως νόμους παιδικὴ ἡλικία, τὸν παράδεισο τῆς «πολύμορφης διαστροφῆς», ἓνα εἶδος φυσικῆς κατάστασης, ποὺ διακόπτεται μόνο ἀπὸ στάδια βιολογικῆς ὕψης, συνδεδεμένα μὲ τὴ λειτουργικὴ προτεραιότητα αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ τμήματος τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, μέρη ποὺ καλύπτουν «ζωτικὲς» ἀνάγκες (τὸ στοματικὸ, τὸ πρωκτικὸ, τὸ γεννητικὸ)⁶, ὁ Λακὰν δείχνει τὴ δραστηριότητα τῆς Τάξης, τοῦ Νόμου, ποὺ παραμονεύει, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴ γέννησή του, κάθε μέλλοντα ἀν-

5. Τυπικὰ: Γιατὶ ὁ Νόμος τοῦ Πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποῦ ὁ λεκτικὸς τύπος ἀποτελεῖ τὴν πρώτη μορφή καὶ πρόσβαση, δὲν ἐξαντλεῖται στὸ λόγο: ἔχει σὰν περιεχόμενο τὶς πραγματικὲς δομὲς τῆς συγγένειας, καὶ τοὺς συγκεκριμένους ἰδεολογικοὺς σχηματισμοὺς, μέσα στοὺς ὁποίους τὰ ἐγγεγραμμένα στὴ δομὴ αὐτὴ πρόσωπα, βιώνουν τὴ λειτουργία τους. Δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζουμε ὅτι ἡ θυϊκὴ οἰκογένεια εἶναι πατριαρχικὴ καὶ ἐξωγαμικὴ (δομὴ τῆς συγγένειας) — πρέπει ἐπίσης νὰ ξεκαθαρίσουμε τοὺς ἰδεολογικοὺς σχηματισμοὺς ποὺ καθορίζουν τὴ συζυγικὴ σχέση, τὴν πατρότητα, τὴ μητρότητα καὶ τὴν παιδικὴ ἡλικία: τί εἶναι τὸ «νὰ εἶσαι σύζυγος», «νὰ εἶσαι πατέρας», «νὰ εἶσαι μητέρα», «νὰ εἶσαι παιδί» μέσα στὸ σημερινὸ μας κόσμον; Πάνω σὲ τούτους τοὺς ιδιαίτεροὺς ἰδεολογικοὺς σχηματισμοὺς μένει ἀκόμα νὰ γίνῃ μίᾱ ὁλόκληρη ἐρευνητικὴ δουλειά.

6. Κάποιο παρακλάδι τῆς νευρο-βιολογίας κι ἄλλο ἓνα τῆς ψυχολογίας μὲ μεγάλη εὐκολία ἀνακάλυψαν στὸν Φρόντ μίᾱ θεωρίαν «σταδίων», ποὺ χωρὶς νὰ διστάσουν μετὰφρασαν ἄμεσα καὶ ἀναλυτικὰ σὲ μίᾱ θεωρίαν «σταδιακῆς ὀρίμανσης», νευρο-βιολογικῆς ἢ βιο-νευρο-ψυχολογικῆς — ἀποδίδοντας μηχανιστικὰ στὴ νευρο-βιολογικὴ ὀρίμανση τὸ ρόλο μίᾱς «ουσίας»

θρωπο, και που τον άδράχνει από την πρώτη του κιόλας κραυγή, για να του προσδιορίσει τη θέση και το ρόλο του, τον αναγκαστικό του προορισμό. Το πέρασμα όλων των σταθμών από το νεογνό του ανθρώπου, έγινε υπό το κράτος του Νόμου, του κώδικα προσδιορισμού, ανθρώπινης επικοινωνίας ή μη-επικοινωνίας: οι «ικανοποιήσεις» που φέρουν μέσα τους άνεξιτήλα και συντακτικά σημάδια του Νόμου, των τάσεων του ανθρώπινου Νόμου, που όπως κάθε νόμος δεν «άγνοείται» από κανέναν, ιδιαίτερα απ' αυτούς που τον άγνοούν, αλλά μπορεί να καταστρατηγηθεί ή να παραβιαστεί απ' τον καθένα, ιδιαίτερα μάλιστα από τους καθαρόαιμους υποστηρικτές του. Γι' αυτό το λόγο, κάθε υποβίβασμός των παιδικών τραυματισμών σε μια άπλη άπαριθμηση των βιολογικών «στερησεων» είναι λαθεμένη στη βάση της, αφού ο Νόμος που τις άφορα, κάνει άφαίρεση, σά Νόμος που είναι, όλων των περιεχομένων, δεν υπάρχει ούτε ενεργεί σά Νόμος παρά μέσω και μέσα σε τούτη την άφαίρεση, και αφού το νεογνό του ανθρώπου ύφισταται και δέχεται αυτόν τον κανόνα από την πρώτη του κιόλας άναπνοή'. Άπό το σημείο αυτό άρχιζε πάντα, και άρχιζει, άκόμα κι όταν δεν υπάρχει πατέρας ζωντανός, αυτό που άποκαλούμε έμπρακτη παρουσία του Πατέρα (που είναι Νόμος), δηλαδή της Τάξης του ανθρώπινου σημαίνοντος, του Νόμου του Πολιτισμού: αυτός ο λόγος, αναγκαία προϋπόθεση κάθε λόγου, αυτός ο λόγος που είναι επιφανειακά παρών, δηλαδή άπών μέσα στην άβυσσο της ύπαρξης, λόγος προφορικός ο λόγος αυτής της Τάξης, αυτός ο λόγος

της οποίας τά φροϋδικά «στάδια» δεν άποτελούν παρά ένα καθαρό και άπλό «φαινόμενο». Προοπτική που είναι ή επανέκδοση του παλιού μηχανιστικού παραλληλισμού.

7. Θα κινδυνεύαμε να υποτιμήσουμε τη θεωρητική σημασία τούτης της τυπικής προϋπόθεσης, αν της αντιπαραθέταμε τη βιολογική φαινομενικότητα έννοιών, όπως λίμπιντο, αισθήματα, τάσεις, πόθος, με τη βοήθεια των οποίων θεωρεί ο Φρόντ το «περιεχόμενο» του ύποσυνείδητου. Όπως όταν λέει ότι το όνειρο είναι ή «πλήρωση-του-πόθου» (Wunscherfüllung). Με το ίδιο νόημα θέλει ο Λακάν να επαναφέρει τον άνθρωπο στον ύποσυνείδητο «λόγο του πόθου» του. Όμως, μόνο μετά απ' αυτήν την τυπική προϋπόθεση οι έννοιες αυτές (φαινομενικά βιολογικές) άποκτούν την αυθεντική τους σημασία, ή σημασία αυτή μπορεί να προσδιοριστεί και να θεωρηθεί, και ή τεχνική της θεραπείας μπορεί να όριστεί και να εφαρμοστεί. Ό πόθος, θεμελιώδης κατηγορία του ύποσυνείδητου, δεν είναι κατανοήσιμος στην ιδιαίτερότητά του, παρά μόνο σαν ειδική σημασία της όμιλίας του ύποσυνείδητου του ανθρώπινου ύποκειμένου: ή σημασία που ξεπετάγεται μέσα στο «παιχνίδι» και από το «παιχνίδι» της σημαίνουσας άλυσιδας, από την όποία συντίθεται ο λόγος του ύποσυνείδητου.

του Άλλου, του μεγάλου Τρίτου προσώπου, που είναι ή ίδια ή Τάξη: ο λόγος του ύποσυνείδητου. Άπό δώ μάς προσφέρεται μία έννοιολογική πρόσβαση στο ύποσυνείδητο, που, μέσα σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη, άποτελεί τον άπόλυτο τόπο, όπου ο συνηθισμένος λόγος ψάχνει να τοποθετηθεί, ψάχνει, άποτυχαίνει, και άποτυχαίνοντας βρίσκει το δικό του τόπο, το δικό του άγκυροβόλιο με την έπιβολή, την άπάτη, τη συνονοχή και την άρρηση της ίδιας του της φανταστικής γοητείας.

Με τον Οιδίποδα, το ουδέτερο ανθρώπινο πλάσμα, γίνεται ανθρώπινο σεξουαλικό παιδί (άνδρας-γυναίκα), υποβάλλοντας στη δοκιμασία του Συμβολικού τις φαντασιώσεις του και καταλήγει, αν όλα πάνε καλά, να γίνει και να άποδεχτεί αυτό που έγινε: άγοράκι ή κοριτσάκι μεταξύ ένηλικών ανθρώπων, έχοντας τά δικαιώματα του παιδιού μέσα στον κόσμο των «μεγάλων» και διαθέτοντας, όπως όλα τά παιδιά, κάθε δικαίωμα να γίνει μία μέρα «σαν τον μπαμπά», δηλαδή ένας άρσενικός άνθρωπος, που έχει μία γυναίκα (και όχι μόνο μία μητέρα), ή «σαν τη μαμά», δηλαδή ένας θηλυκός άνθρωπος που έχει ένα σύζυγο (και όχι μόνον έναν πατέρα)— πράγμα που είναι το τέρμα της μακριάς αναγκαστικής πορείας προς την παιδική ήλικία της ανθρωπότητας.

Σε τούτο το ύστατο δράμα όλα έξαρτώνται από το υλικό μίας προκατασκευασμένης γλώσσας, που, στον Οιδίποδα, σπονδυλώνεται και διατάσσεται γύρω από το σημαίνον: φαλλός: σημάδι του Πατέρα, σημάδι του δικαίου, σημάδι του Νόμου, φαντασματική εικόνα κάθε Δικαίου—νά κάτι που μπορεί να φαίνεται έκπληκτικό ή και άυθαίρετο— αλλά όλοι οι ψυχαναλυτές το έπιβεβαιώνουν σαν πειραματικό δεδομένο.

Το τελευταίο στάδιο του Οιδίποδα, ο «ένουχισμός», μπορεί να μάς δώσει μία ιδέα. Όταν το μικρό άγόρι βιώνει και προσπαθεί να έπιλύσει την τραγική κατάσταση του ένουχισμού, δέχεται να μην έχει το ίδιο δικαίωμα (φαλλός) με τον πατέρα του, ιδιαίτερα να μην έχει τά δικαιώματα του πατέρα πάνω στη μητέρα του, που αναδεικνύεται έτσι προικισμένη μ' έναν άπαράδεκτο διπλό ρόλο: μητέρα για το μικρό άγόρι, γυναίκα για τον πατέρα— αλλά με το να παραδέχεται το άγόρι, πώς δεν έχει τά ίδια δικαιώματα με τον πατέρα του, άποκτά συγχρόνως τη θεβαιότητα πώς θα έχει μία μέρα, άργότερα, όταν θα ένηλικιωθεί, το δικαίωμα που σήμερα του άρνούονται, λόγω έλλειψης «μέσων». Σήμερα δεν έχει παρά ένα μικρό δικαίωμα, που θα γίνει μεγάλο, αν καταφέρει να μεγαλώσει και ο ίδιος, «τρώγοντας τη σούπα του» σαν καλό παιδί. Όταν, από την πλευρά της, ή κοπελίτσα βιώνει και ύφισταται την τρα-

γική κατάσταση του εύνουχισμού, αποδέχεται να μην έχει τα ίδια δικαιώματα με τη μητέρα της, αποδέχεται δηλαδή διπλά να μην έχει το ίδιο δικαίωμα (φαλλός), με τον πατέρα της, αφού ούτε η μητέρα της το έχει (έλλειψη φαλλού), αν και η γυναίκα, επειδή ακριβώς είναι γυναίκα, και δέχεται, συγχρόνως, να μην έχει ούτε τα ίδια δικαιώματα με τη μητέρα της, δηλαδή να μην είναι ακόμα γυναίκα όπως είναι η μητέρα της. Κερδίζει όμως κι αυτή, σε αντίλλαγμα, το μικρό της δικαίωμα: το δικαίωμα της κοπελίτσας, και την προσδοκία ενός μεγάλου δικαιώματος, της πλήρους γυναίκας, για όταν θα μεγαλώσει, αν θα τα καταφέρει βέβαια να ενηλικιωθεί με το να παραδέχεται το Νόμο της ανθρώπινης Τάξης, δηλαδή με το να υπατάσσεται σ' αυτόν, έστω και με σκοπό να τον παραβεί — μην τρώγοντας «καλά» τη σούπα της.

Σε κάθε περίπτωση, είτε τη στιγμή της ανταγωνιστικής γοητείας του Φανταστικού(1), είτε τη στιγμή (Οιδίποδας) της βιωμένης αναγνώρισης ότι έγινε η ένταξη μέσα στη συμβολική Τάξη(2), δηλ. η διαλεκτική του περάσματος είναι σημαδεμένη, στην πεμπουσία της, με τη σφραγίδα της ανθρώπινης Τάξης του Συμβολικού, του οποίου η γλωσσολογία μάς αποκαλύπτει τους τυπικούς νόμους, δηλαδή την τυπική έννοια.

Η ψυχανalyτική θεωρία μάς δίνει έτσι, αυτό το στοιχείο που διαχωρίζει την πίστη από μια απλή θεωρητικολογία: τον όρισμό της τυπικής ουσίας του αντικειμένου της, αναγκαία προϋπόθεση για τη δυνατότητα πρακτικής ή τεχνικής εφαρμογής, πάνω στα ίδια της τα συγκεκριμένα αντικείμενα. Με τον τρόπο αυτό, η ψυχανalyτική θεωρία ξεφεύγει από τις κλασικές ιδεαλιστικές αντινομίες, που διατυπώθηκαν από τον Πόλιτजर π.χ., όταν ο συγγραφέας αυτός (ο πρώτος στη Γαλλία που συνέλαβε την επαναστατική θεωρητική διάσταση της ψυχανάλυσης), απαιτώντας της να είναι πίστη του «συγκεκριμένου», αληθινή «συγκεκριμένη ψυχολογία», της πρόσαπτε όρισμένες αφαιρετικές έννοιες που χρησιμοποιεί: ύποσυνείδητο, οιδιπόδειο σύμπλεγμα, πλέγμα εύνουχισμού κλπ. Πώς, διερωτόταν ο Πόλιτजर, μπορεί η ψυχανάλυση να ισχυρίζεται ότι είναι πίστη του συγκεκριμένου μένο υ, που θέλει και μπορεί να γίνει, όταν επιμένει σε αφαιρέσεις, που δεν αποτελούν παρά άλλοτριωμένη αντίπαυση του «συγκεκριμένου» στο πλαίσιο μιας αφηρημένης και μεταφυσικής ψυχολογίας; Πώς θα συλλάβει το «συγκεκριμένο» μέρ' από τέτοιες αφαιρετικές έννοιες; Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει πίστη που να μπορεί ν' αποφύγει τις αφαιρέσεις, ακόμα κι όταν έχει να κάνει στην «πρακτική» της (που δεν είναι, προσέξτε

πολύ, ή θεωρητική πρακτική αυτής της πίστης, αλλά ή πρακτική της συγκεκριμένης έφαρμογής της) με αυτές τις ιδιότητες και μοναδικές, κάθε φορά, παραλλαγές, όπως είναι τα ατομικά «δράματα». Όπως τη σκέφτεται ο Λακάν μέσα στο φρούδικό έργο — και ο Λακάν δε σκέφτεται τίποτ' άλλο από τις έννοιες του Φρόνυ, δίνοντάς τους μορφή επιστημολογική, τη μόνη που υπάρχει — οι «αφαιρέσεις» της ψυχανάλυσης είναι πράγματι οι επιστημονικές έννοιες του αντικειμένου τους, στο μέτρο που, σαν έννοιες του αντικειμένου τους, περικλείουν μέσα τους το δείκτη, το μέτρο και το θεμέλιο της αναγκαιότητας της αφαίρεσης, δηλαδή το μέτρο της σχέσης τους με το «συγκεκριμένο», άρα τη σχέση με τη συγκεκριμένη εφαρμογή τους, που ονομάζεται συνθέστερα αναλυτική πρακτική (τη θεραπεία).

Ο Οιδίποδας δεν είναι λοιπόν ένα κρυφό νόημα, που δεν του λείπει τάχα ή συνείδηση ή ο λόγος — δεν είναι δομή που έχει καταφύγει στο παρελθόν, που μπορεί να αναδομηθεί και να ξεπεραστεί, «ανάζωγονώντας της το νόημα»: ο Οιδίποδας αποτελεί τη δραματική δομή, τη «θεατρική μηχανή»⁸ που επιβάλλεται από το Νόμο του Πολιτισμού σε κάθε ύποψήφιο — άθελτον και έξαναγκασμένο να έξανθρωπιστεί — μια δομή που περιέχει μέσα της, όχι μόνο τη δυνατότητα, αλλά την αναγκαιότητα των συγκεκριμένων παραλλαγών μέσα στις οποίες ύπαρχει, για κάθε άτομο που μπορεί να φτάσει μέχρι το κατώφλι της, να το ζήσει και να επιζήσει. Η ψυχανάλυση, στην εφαρμογή της — στην πρακτική της (θεραπεία) — δουλεύει πάνω στα συγκεκριμένα «αποτελέσματα»⁹ αυτών των παραλλαγών, δηλαδή πάνω στον τροπισμό της ιδιαίτερης και απόλυτα μοναδικής διασύνδεσης, με την οποία έγινε, γίνεται, ξεπερνιέται, μερικά άποτυχημένα ή επιτυχημένα, το πέρασμα του Οιδίποδα από καθένα άτομο. Οί παραλλαγές αυτές μπορούν να γίνουν αντικείμενο έρευνας και γνώσης στην ίδια τους την ουσία, μέσω της δομής του σταθερού και άμετάβλητου Οιδίποδα, για το λόγο ακριβώς που κάθε πέρασμα

8. Έκφρασεις του Λακάν («μηχανή»), που μεταχειρίζεται τις αντίστοιχες του Φρόνυ («θέαμα» - Schauspiel). Από τον Πόλιτजर, που μιλάει για «δράμα» μέχρι τον Φρόνυ και τον Λακάν, που μιλούσαν για θέατρο, σκηνή, σκηνοθεσία, θεατρικό είδος, σκηνοθέτη κλπ., ύπαρχει ή απόσταση του θεατή, που δεν ύπαρχει στο δράμα.

9. Αν θεωρήσουμε τον όρο «αποτέλεσμα» στο πλαίσιο της κλασικής θεωρίας της αιτιότητας, θα ένοσήσουμε μ' αυτόν τη σύγχρονη παρουσία της αιτίας μέσα στο αποτέλεσμα (βλ. Σπινόζα).

έχει σημαδευτεί, από το προηγούμενό του κιάλας στάδιο τής γοητείας, μέχρι τις πύο «άτυχεύς» του μορφές ώς τις πύο «φυσιολογικές», από τὸ Νόμο αὐτῆς τῆς δομῆς, τὴν ὕστατη μορφή πρόσβασης, από τὸ Συμβολικό κάτω από τὸν ἴδιο τὸ Νόμο τοῦ Συμβολικού.

Γνωρίζω καλά πὼς οἱ παραπάνω σύντομες ἐνδείξεις ὄχι μόνο φαίνονται ἀλλὰ εἶναι πραγματικά περιληπτικές καὶ σχηματικές καὶ πὼς ἓνα πλήθος ἐνοιῶν, πὼς ἀναφέρονται ἐδῶ, θὰ ἀπαιτοῦσαν μακριές ἀναπτύξεις γιὰ νὰ δικαιολογηθοῦν καὶ νὰ θεμελιωθοῦν. Ἀκόμα κι ὅταν φωτίζονται οἱ ρίζες τους, καὶ οἱ σχέσεις τους μετὸ σύνολο τῶν ἐνοιῶν πὼς τις στηρίζουν, ἀκόμα κι ὅταν γίνεται κατὰ γράμμα ἀναφορά στὶς ἀναλύσεις τοῦ Φρόνυτ, τίθενται νέα προβλήματα: ὄχι μόνο προβλήματα ἐνωιολογικῶν διατυπώσεων, ὀρισμῶν καὶ ἐπεξηγήσεων, ἀλλὰ καινούρια πραγματικά ζητήματα, πὼς ἀνακύπτουν ἀναγκαστικά μετὸν πρόοδο τῆς ἀπόπειρας θεωρητικοποίησης, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσαμε παραπάνω. Γιὰ παράδειγμα: πὼς νὰ συλλάβουμε μετὸ ἐπιστημονική αὐστηρότητα τὴν σχέση μετὰ τῆς τυπικῆς δομῆς τῆς γλώσσας, σὰν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς δυνατότητας γιὰ τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν γνώση τοῦ ὑποσυνείδητου ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, τῶν συγκεκριμένων δομῶν συγγενείας ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ τῶν συγκεκριμένων τέλοσ ἰδεολογικῶν σχηματισμῶν, μέσα στοὺς ὁποίους θιώνονται οἱ ἰδιαιτέρως λειτουργίες (πατρότητα, μητρότητα, παιδικὴ ἡλικία) πὼς ἐμπλέκονται μέσα στὶς δομὲς τῆς συγγένειας; Μποροῦμε νὰ πούμε, πὼς ἡ ἱστορικὴ διαμόρφωση αὐτῶν τῶν δομῶν (συγγένεια, ἰδεολογία) μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει αἰσθητὰ αὐτὴ ἢ τὴν ἄλλη ὄψη τῶν μεμονομένων στοιχείων πὼς ἐπισήμανε ὁ Φρόνυτ; Ἄλλο ἐρώτημα: Μέχρι ποῖο σημεῖο, μπορεῖ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Φρόνυτ, ὀρθολογικά θεωρημένη, νὰ ἐπιδράσει, μόνο μετὸ ὀρισμένο τοῦ ἀντικειμένου τῆς καὶ τοῦ πεδίου ἐφαρμογῆς τῆς, πάνω σὲ ἐπιστήμες συγγενεῖς ἀλλὰ διακριτές (ψυχολογία, ψυχοκοινωνιολογία, κοινωνιολογία) καὶ νὰ τοὺς προκαλέσει ἐρωτήματα γιὰ τὴν κατάσταση (συχνὰ προβληματική) τοῦ ἀντικειμένου τους; Τελευταία ἐρώτηση, ἀνάμεσα σ' ἄλλες: Ποιὲς εἶναι οἱ ὑπάρχουσες σχέσεις μετὰ τῆς ἀναλυτικῆς θεωρίας καὶ α) τῶν ἱστορικῶν ὄρων τῆς ἐμφάνισῆς τῆς β) τῶν κοινωνικῶν ὄρων τῆς ἐφαρμογῆς τῆς;

1. Ποιὲς ἦταν λοιπὸν ὁ Φρόνυτ, πὼς κατὰφερε σ υ γ χ ρ ὶ ν ὡ σ νὰ θεμελιώσσει τὴν ἀναλυτικὴ θεωρία καὶ νὰ ἐγκαινιάσει σὰν Ἀναλυτῆς Νο 1, α ὕ τ ο - ἀ ν α λ υ μ ἔ ν ο ς, Προπάτορας, τὴ μακρόσυρτη σειρά τῶν κατοπινῶν πρακτικῶν ψυχαναλυτῶν πὼς διεκδικοῦν τὴν καταγωγή τους ἀπ' αὐτόν; 2. Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ ψυχαναλυτές, πὼς δέχτηκαν σ υ γ χ ρ ὶ ν ὡ ς (καὶ ἀπόλυτα φυ-

σιολογικά) τὴν φροῦδικὴ θεωρία, τὴν διδακτικὴ παράδοση πὼς διακόπηκε μετὰ τὸν Φρόνυτ καὶ τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς ὄρους (τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς τῶν «κοινωνιῶν» τους, πὼς εἶναι στενὰ δεμένο μετὸ ἰ α τ ρ ι κ ὸ ἐπαγγελματικὸ κατεστημένο), μέσα στοὺς ὁποίους ἀσκοῦν τὴν ψυχαναλυτικὴ πρακτική; Ὡς ποῖο σημεῖο οἱ ἱστορικὲς καταβολές, καὶ οἱ οἰκονομικο-κοινωνικοὶ ὄροι ἀσκησης τῆς ψυχανάλυσης, ἀντανάκλουν πάνω στὴ θεωρία καὶ στὴν ἀναλυτικὴ τεχνική; Σὲ ποῖο μέτρο κυρίως, γιὰ αὐτὴ εἶναι ἡ κατάσταση, ἐπιδρᾷ ἢ θεωρητικὴ σ ι ω π ῆ τῶν ψυχαναλυτῶν πάνω στὰ προβλήματα αὐτά, ἢ θεωρητικὴ ἀ π ὶ θ ῆ σ ῆ ἀπὸ τὴν ὁποία πᾶσχουν τὰ ζητήματα αὐτά μέσα στὸν κόσμο τῶν ἀναλυτῶν, στὴ θεωρία καὶ στὴν ἀναλυτικὴ τεχνική, καὶ μάλιστα στὸ ἴδιο τους τὸ περιεχόμενο; Τὸ αἰώνιο σύνθημα τοῦ «τέλοσ τῆς ψυχανάλυσης» δὲ σχετίζεται ἄραγε μετὸ τὴν ἀπώθηση, δηλαδὴ μετὸν ἄρνηση σκέψης πάνω στὰ προβλήματα αὐτά, πὼς ἀφοροῦν μιὰ ἐπιστημολογικὴ ἱστορία τῆς ψυχανάλυσης καὶ μιὰ κοινωνικὴ (καὶ ἰδεολογικὴ) ἱστορία τοῦ κόσμου τῶν ψυχαναλυτῶν;

Τόσα καὶ τόσα σημαντικὰ προβλήματα, πραγματικά ἀνοιχτά, πὼς ἀναδεικνύονται ἀπὸ τῶρα σὲ ἰσάριθμα πεδία ἔρευνας. Δὲν εἶναι ἀδύνατο νὰ βγοῦν μερικὲς ἐνοιες ἀναθεωρημένες ἀπὸ τὴν δοκιμασία αὐτή.

Ἡ δοκιμασία αὐτή, ἂν πᾶμε σὲ βάθος, εἶναι ἐκείνη, στὴν ὁποία ὑπόβαλε ὁ Φρόνυτ, στὸν τομέα του, τὴν παραδοσιακὴ, νομικὴ, ἠθικὴ καὶ φιλοσοφικὴ εἰκόνα, δηλαδὴ τελικὰ ἰδεολογικὴ, τοῦ «ἀνθρώπου», τοῦ ἀνθρώπινου «ὑποκειμένου». Δὲν εἶναι τυχαῖο, πὼς ὁ Φρόνυτ συσχέτιζε, καμιά φορά, τὴν κριτικὴ ἀπήχηση τῆς ἀνακάλυψῆς του μετὸ τὶς ἀνακατατάξεις πὼς προξένησε ἡ Κοπερνικιανὴ Ἐπανάσταση. Μετὰ τὸν Κοπερνικὸ γνωρίζουμε ὅτι ἡ Γῆ δὲν ἀποτελεῖ τὸ «κέντρο» τοῦ σύμπαντος. Μετὰ τὸν Μάρξ, γνωρίζουμε ὅτι τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, τὸ οἰκονομικὸ, πολιτικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ἐγὼ δὲν εἶναι τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας — μάλιστα γνωρίζουμε σήμερα, ἐναντία στοὺς Διαφωτιστὲς καὶ ἐναντία στὸν Χέγκελ, πὼς ἡ ἱστορία δὲν ἔχει «κέντρο», ἀλλὰ διαθέτει δομὴ, χωρὶς κέντρο, πὼς εἶναι ἀναγκαῖο μόνο στὸ πλαίσιο τῆς ἰδεολογικῆς ἀγνοίας. Ὁ Φρόνυτ μᾶς ἀποκαλύπτει, μετὸ τὴν σειρά του, πὼς τὸ πραγματικὸ ὑποκείμενο, τὸ ἄτομο στὴ μοναδικὴ του οὐσία, δὲν ἔχει τὴ μορφή ἐνὸς ὑποκειμένου σπονδυλωμένου γύρω ἀπὸ τὸ «ἐγὼ», τὴ «συνείδηση», ἢ τὴν «ὑπαρξη» —εἴτε τὴν ὑπαρξη γι' αὐτὸ (pour-soi), εἴτε τὴν ὑπαρξη τοῦ σώματος, εἴτε τῆς «συμπεριφορᾶς»— πὼς τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο εἶναι κεντρόφυγο, πὼς ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ δομὴ, πὼς κι αὐτὴ ἐπίσης δὲν ἔχει «κέντρο» παρὰ μόνο στὴ φαν-

ταστική παραγνώριση (άγνοια) του «εγώ», δηλαδή μόνο μέσα στους ιδεολογικούς σχηματισμούς, όπου «άναγνωρίζεται».

*Έτσι, θα το παρατηρήσατε κιόλας, μάς ανοίγεται άναμφίβολα ένας δρόμος, από τον οποίο θα οδηγηθούμε ίσως κάποια μέρα στην κατανόηση της δομής της άγνοιας, που ενδιαφέρει, κατά κύριο λόγο, τις έρευνες που γίνονται πάνω στην ιδεολογία¹⁰.

Γενάρης, 1964

10. Βιβλιογραφικό σημείωμα: Το έργο του Λακάν, διάσπαρτο μέχρι σήμερα σε πολλά συλλογικά δημοσιεύματα, είναι δυνατό να προσεγγιστεί, για λόγους διευκόλυνσης, με την ακόλουθη σειρά:

1. «Τά οικογενειακά πλέγματα στην παθολογία» («Γαλλική Έγκυκλοπαιδεία Μονζιέ», τόμ. 8, «Η ζωή του νού», 1938).
2. «Η φυσική αίτιότητα» («Ψυχιατρική Έξέλιξη», 1947, τεύχος 1).
3. «Τό στάδιο του καθρέπτη σαν δημιουργικός σταθμός τής λειτουργίας του εγώ» («Γαλλική Επιθεώρηση Ψυχανάλυσης», 1949, XIII, 4).
4. «Η φροϋδική υπόθεση» («Ψυχιατρική Έξέλιξη», 1956, τεύχος 1).
5. «Οί σχηματισμοί του υποσυνείδητου» (Σεμινάριο 58 - 59) («Δελτίο Ψυχολογίας», άριθ. 10).
6. «Οί σχέσεις αντικειμένου και οί φροϋδικές δομές» (Σεμινάριο 56 - 57) («Δελτίο Ψυχολογίας», άριθ. 10).
7. «Η έπιθυμία και ή έρμηνεία τής» (Σεμινάριο 58 - 59) («Δελτίο Ψυχολογίας», Γενάρης 1960).
8. Τά έπτά τεύχη τής Έπιθεώρησης: «Η Ψυχανάλυση» (PUF) και ιδίως ή άνακοίνωση και οί παρεμβάσεις του Λακάν στο Συνέδριο τής Ρώμης (άριθ. 1) (άνακοίνωση Λακάν : «Ο λόγος και ή γλώσσα στην ψυχανάλυση»).
Τά δύο κείμενα που περιέχονται στον άριθ. 6 («Παρατηρήσεις πάνω στην άνακοίνωση του Ντ. Λαγκάς. Η διεύθυνση τής θεραπείας»).
Τό κείμενο του άριθ. 3 («Τό στοιχείο του γράμματος στο υποσυνείδητο»).
Τό κείμενο του άριθ. 6 («Γιά τίσ ψυχώσεις») κλπ.
9. Μεταξύ των κειμένων που δημοσίευσαν οί μαθητές του Λακάν, ή άλλοι έρευνητές έπηρεασμένοι από τή διδασκαλία του, θα συναντούσαμε κυρίως τά άρθρα του Σ. Λεκλαίρ στην έπιθεώρηση «Η Ψυχανάλυση» τό άρθρο των Σ. Λεκλαίρ και Ζ. Λαπλάνς για τό υποσυνείδητο, στο περιοδικό «Τάν Μοντέρν», Ιούλιος 1961· τά άρθρα του Ζ.Β. Λεφέβρ - Πονταλίσ για τόν «Φρόντ σήμερα», στο ίδιο, άριθ. 124, 125, 126/1956· τό βιβλίο του Ζ. Λαπλάνς για τόν ΄έλντερλιν: (PUF)· τό βιβλίο του Μώ - Μανοννί, «Τό καθυστερημένο παιδί και ή μητέρα του» (Seuil).

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΑΝ ΟΠΛΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ¹

(Άπάντηση σε όχτώ ερωτήματα)²

Έρώτημα 1.

— Μπορείς να μάς πείς δυο λέξεις για τήν προσωπική σου ιστορία; Πώς και γιατί δέχτηκες τή μαρξική φιλοσοφία;

— Τό 1948, στα 30 μου, έγινα καθηγητής τής φιλοσοφίας, και προσχώρησα στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα.

Η φιλοσοφία με ένδιέφερε: προσπαθούσα να κάνω καλά τή δουλειά μου.

Η πολιτική με πάθιαζε: προσπαθούσα να γίνω ένας ενεργός κομμουνιστής.

Στή φιλοσοφία, τó ενδιαφέρον μου συγκεντρωνόταν στον ύλισμό και στην κριτική του λειτουργία: για τήν έπιστημονική γνώση, ενάντια στις μυθοποιήσεις τής ιδεολογικής «γνώσης». Έναντια στην άπλή ήθικη καταγγελία των ψεμάτων και των μύθων, για μιá όρθολογική και αύστηρη κριτική τους.

Στήν πολιτική, αυτό που με πάθιαζε, ήταν τó ένστικτο, ή έξυπνάδα, τó θάρρος και ó έπαναστατικός ήρωισμός τής έργατικής τάξης στον άγώνα της για τó σοσιαλισμό. Ο πόλεμος και τά χρόνια τής αίχμαλωσης με είχαν φέρει σε έπαφή με έργάτες και χωρικούς και είχα γνωρίσει άρκετούς κομμουνιστές.

Η πολιτική άποφάσισε για όλα. Όχι γενικά ή πολιτική: ή μαρξιστική - λενινιστική πολιτική.

1. «Λά Πανσέ», άριθ. 138 (Άπρίλης 1968).

2. Τό κείμενο αυτό είναι δλόκληρη ή συνέντευξη που δόθηκε στην άναποκρίτρια τής «Ούνιτά», Μ.Α. Μακιάκι. Στα Ιταλικά κυκλοφόρησε στο φύλλο τής «Ούνιτά» (καθημερινή έφημερίδα του ΙΚΚ), τής 1ης Φλεβάρη 1968, με τόν ίδιο τίτλο.

Χρειάστηκε πρώτα να την βρώ και να την κατανοήσω. Πράγμα που είναι πάντα εξαιρετικά δύσκολο για ένα διανοούμενο. Ήταν πιδό δύσκολο στα χρόνια '50-'60 για τους λόγους που ξέρουμε: οί έπιπτώσεις τής «προσωπολατρείας», τδ 20δ Συνέδριο, ύστερα ή κρίση του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Κυρίως, δέν ήταν εύκολο ν' άντισταθεί κανείς στο σύγχρονο «ουμανιστικό» ιδεολογικό παραλήρημα, και στίς άλλες εφόδους τής άστικής ιδεολογίας ένάντια στο μαρξισμό.

Όταν κατάλαβα καλύτερα τή μαρξιστική - λενινιστική πολιτική, άρχισα να παθιάζομαι έπίσης με τή φιλοσοφία, γιατί μπορούσα έπιτέλους να κατανοήσω τή μεγάλη θέση του Μάρξ, του Λένιν και του Γκράμσι: πώς ή φιλοσοφία είναι βασικά πολιτική.

Όλα όσα έχω γράψει, στην άρχή μόνος, άργότερα σε συνεργασία με πιδό νέους φίλους και συντρόφους, περιστρέφονται, παρ' τήν «άφαίρεση» τών κειμένων, γύρω άπ' αυτά τά πολύ συγκεκριμένα έρωτήματα.

Έρώτημα 2.

— Μπορείς να διευκρινίσεις: Γιατί είναι τόσο δύσκολο, γενικά, να είναι κανείς κομμουνιστής - φιλόσοφος;

— Τδ να είσαι κομμουνιστής στη φιλοσοφία, σημαίνει να γίνεις όπαδδδ και πρωτεργάτης τής μαρξιστικής - λενινιστικής φιλοσοφίας: του διαλεκτικού ύλισμού.

Δέν είναι εύκολο να γίνει κάποιος μαρξιστής - λενινιστής φιλόσοφος. Όπως όλοι οί «διανοούμενοι», έτσι κι ένας καθηγητής φιλοσοφίας είναι ένας μικροαστός. Όταν άνοίγει τδ στόμα του μιλάει ή μικροαστική του ιδεολογία: τά άποθέματα και οί πονηριές της είναι άτελείωτα.

Ξέρεις τί λέει δ Λένιν για τους «διανοούμενους». Όρισμένοι μπορεί, άτομικά και πολιτικά, να είναι δηλωμένοι έπαναστάτες, και ίσως θαρραλέοι. Στδ σύνολο όμως παραμένουν, άπδ τήν ιδεολογία τους, όλοκληρωτικά μικροαστοί. Ό ίδιος δ Γκόρκι ήταν για τδν Λένιν ένας μικροαστός έπαναστάτης, παρ' ότι θαύμαζε τδ συγγραφικό του ταλέντο. Για να γίνουν «ιδεολόγοι τής εργατικής τάξης» (Λένιν), «όργανικοί διανοούμενοι» του προλεταριάτου (Γκράμσι), οί διανοούμενοι πρέπει να κάνουν ριζική έπανάσταση στο σύστημα τών ιδεών που έχουν: μακρόχρονη, έπίπονη

και δύσκολη έπανεκπαίδευση. Ένας άγώνας έξωτερικός και έσωτερικός, δίχως τέλος.

Οί προλετάριοι διαθέτουν «ταξικό ένστικτο», που διευκολύνει τδ πέρασμά τους στίς «ταξικές θέσεις» τής εργατιάς. Αντίθετα, οί διανοούμενοι διαθέτουν ταξικό μικροαστικό ένστικτο που άντιστέκεται άγρια σε τούτο τδ πέρασμα.

Η προλεταριακή ταξική θέση είναι κάτι παραπάνω άπδ άπλό προλεταριακό ταξικό ένστικτο. Είναι ή συνείδηση και ή πρακτική που άνταποκρίνονται στην άντικειμενική πραγματικότητα τής ταξικής πάλης του προλεταριάτου. Τδ ταξικό ένστικτο είναι ύποκειμενικό και αύθόρμητο, ή ταξική θέση είναι άντικειμενική και όρθολογική. Τδ ταξικό ένστικτο τών προλετάρων, έχει ανάγκη να έκπαιδευτεί μόνο για να μετατραπεί σε προλεταριακή ταξική θέση: αντίθετα, τδ ταξικό ένστικτο τών μικροαστών, και τών διανοουμένων έπομένως, πρέπει να έπαναστατικόποιοιθεί. Αυτή ή εκπαίδευση και ή έπανάσταση καθορίζονται, σε τελευταία άνάλυση, άπδ τήν ταξική πάλη τής εργατικής τάξης, που διεξάγεται πάνω στίς άρχές τής θεωρίας του μαρξισμού - λενινισμού.

Η γνώση τής θεωρίας αυτής μπορεί να βοηθήσει, όπως λέει τδ «Μανιφέστο», μερικούς διανοούμενους να περάσουν στίς ταξικές θέσεις του προλεταριάτου.

Η μαρξιστική - λενινιστική θεωρία περιλαμβάνει μία έπισημη (τδν ιστορικό ύλισμό), και μία φιλοσοφία (τδ διαλεκτικό ύλισμό).

Η φιλοσοφία του μαρξισμού - λενινισμού άποτελεί έπομένως ένα άπδ τά δύο άπαραίτητα θεωρητικά όπλα στδν ταξικό άγώνα τής εργατικής τάξης. Οί κομμουνιστές όφείλουν να άφομοιώσουν και να χρησιμοποιήσουν τίς άρχές τής θεωρίας αυτής: τήν έπιστήμη και τή φιλοσοφία.

Η προλεταριακή έπανάσταση χρειάζεται και έπιστήμονες (ιστορικός ύλισμός) και φιλόσοφους (διαλεκτικός ύλισμός), που βοηθούν στην ύποστήριξη και στην άνάπτυξη τής θεωρίας.

Η κατάρτιση όμως τών φιλοσόφων αυτών σκοντάφτει σε δυδ μεγάλες δυσκολίες.

1) Πρώτη δυσκολία: πολιτικής φύσης. Ένας έπαγγελματίας φιλόσοφος που προσχωρεί στο Κόμμα, παραμένει, ιδεολογικά, μικροαστός. Πρέπει να έπαναστατικοποιήσει τή σκέψη του για να άποκτήσει προλεταριακή ταξική τοποθέτηση στη φιλοσοφία.

Ἡ πολιτική αὐτὴ δυσκολία εἶναι «καθοριστικὴ σὲ τελευταία ἀνάλυση».

2) Δεύτερη δυσκολία: θεωρητικὴ φύσης. Γνωρίζουμε πρὸς ποιά κατεύθυνση καὶ μὲ ποιὲς ἀρχὲς πρέπει νὰ ἐργαστοῦμε, γιὰ νὰ ὀρίσουμε τὴν ταξικὴ αὐτὴ θέση στὴ φιλοσοφία. Χρειάζεται ὅμως συγχρόνως νὰ προχωρήσει ἡ μαρξιστικὴ φιλοσοφία: εἶναι θεωρητικὰ καὶ πολιτικὰ ἐπεῖγον νὰ γίνῃ. Ἡ δουλειὰ ποὺ ἔχει νὰ γίνῃ εἶναι τεράστια καὶ δύσκολη. Γιατί, στὴ μαρξιστικὴ θεωρία, ἡ φιλοσοφία καθυστερεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας.

Στὶς χώρες μας, σήμερα, ἡ δυσκολία αὐτὴ εἶναι ἡ «κυρίαρχη».

Ἐρώτημα 3.

— Διακρίνεις λοιπὸν στὴ μαρξιστικὴ θεωρία μίαν ἐπιστῆμη καὶ μίαν φιλοσοφία; Γνωρίζεις θέβαια πὼς αὐτὴ ἡ διάκριση σήμερα ἀμφισβητεῖται.

— Τὸ ξέρω. Ὅμως ἐτούτῃ ἡ «ἀμφισβήτηση» εἶναι μιὰ παλιὰ ἱστορία.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, μὲ ἐντελὸς σχηματικὸ τρόπο, ὅτι ἡ κατάργηση αὐτῆς τῆς διάκρισης, μέσα στὴν ἱστορία τοῦ μαρξικοῦ κινήματος, ἐκφράζει μίαν παρέκκλιση, πότε δεξιὰ, πότε ἀριστερή. Ἡ δεξιὰ παρέκκλιση καταργεῖ τὴν φιλοσοφία: δὲ μένει παρὰ μόνον ἡ ἐπιστῆμη (θετικισμός). Ἡ ἀριστερὴ παρέκκλιση καταργεῖ τὴν ἐπιστῆμη: δὲ μένει παρὰ μόνον ἡ φιλοσοφία (ὑποκειμενισμός). Ὑπάρχουν θέβαια «ἐξαιρέσεις» (περιπτώσεις «ἀντιστροφῆς» τῶν ὀρων), ἀλλὰ καὶ αὐτὲς «ἐπιβεβαιώνουν» τὸν κανόνα.

Οἱ μεγάλοι ἡγέτες τοῦ ἐργατικοῦ Κινήματος, ἀπὸ τὸν Μάρξ καὶ τὸν Ἐνγκελς μέχρι τὶς μέρες μας, ἔλεγον πάντοτε: οἱ παρεκλίσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ἀντανάκλαση τῆς ἐπίδρασης καὶ τῆς κυριαρχίας τῆς ἀστικής ἰδεολογίας πάνω στὸ μαρξισμό. Ἐκεῖνοι, ὑποστήριξαν πάντα τὴν διάκριση μεταξύ ἐπιστῆμης καὶ φιλοσοφίας ὄχι μόνον γιὰ θεωρητικούς λόγους, ἀλλὰ ἐπίσης γιὰ ζωτικούς πολιτικούς λόγους. Ἄς σκεφτοῦμε τὸν Λένιν, στὸ «Ἐλισμός καὶ Ἐμπειριοκριτισμός» καὶ στὴν «Παιδικὴ ἀρρώστια». Οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς.

Ἐρώτημα 4.

— Πὼς δικαιολογεῖς τὴν διάκριση αὐτὴ μετὰ τὴν ἐπιστῆμη καὶ φιλοσοφίας μέσα στὴ μαρξιστικὴ θεωρία;

— Θὰ σοῦ ἀπαντήσω προβάλλοντας ὀρισμένες σχηματικὲς καὶ προσωρινὲς θέσεις.

1) Ἡ συγχώνευση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας μὲ τὸ ἐργατικὸ Κίνημα ἀποτελεῖ τὸ πιὸ μεγάλο γεγονός ὀλόκληρης τῆς ἱστορίας τῆς πάλης τῶν τάξεων, δηλαδὴ πρακτικὰ, ὀλόκληρης τῆς ἱστορίας. (Πρῶτα ἀποτελέσματα: οἱ σοσιαλιστικὲς ἐπαναστάσεις).

2) Ἡ μαρξιστικὴ θεωρία (ἐπιστῆμη καὶ φιλοσοφία) ἀντιπροσωπεύει μίαν, δίχως προηγούμενο, ἐπανάσταση στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης γνώσης.

3) Ὁ Μάρξ θεμελίωσε μίαν νέα ἐπιστῆμη: τὴν ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας. Θὰ χρησιμοποίησω μιὰ εἰκόνα. Οἱ ἐπιστῆμες ποὺ γνωρίζουμε εἶναι ἐγκατεστημένες πάνω σὲ μερικὲς μεγάλες «ἡπείρους». Δύο ἡπείροι εἶχαν ἀνοιχθεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση πρὶν ἀπὸ τὸν Μάρξ: ἡ ἡπειρος - Μαθηματικὰ καὶ ἡ ἡπειρος - Φυσικὴ. Ἡ πρώτη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας (Θαλῆς), ἡ δευτέρη ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο. Ὁ Μάρξ ἄνοιξε στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση μιὰ τρίτη ἡπειρο: τὴν ἡπειρο - Ἱστορία.

4) Τὸ ἀνοῖγμα τῆς καινούριας αὐτῆς ἡπείρου προκάλεσε ἐπανάσταση στὴ φιλοσοφία. Εἶναι νόμος: ἡ φιλοσοφία συνδέεται πάντα μὲ τὶς ἐπιστῆμες.

Ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε (στὸν Πλάτωνα) μὲ τὸ ἀνοῖγμα τῆς ἡπείρου - Μαθηματικὰ. Μεταμορφώθηκε (στὸν Ντεκάρτ) μετὰ τὸ ἀνοῖγμα τῆς ἡπείρου - Φυσικὴ. Σήμερα ἐπαναστατικοποιεῖται μὲ τὸ ἀνοῖγμα τῆς ἡπείρου - Ἱστορία ἀπὸ τὸν Μάρξ. Ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ ὀνομάζεται: διαλεκτικὸς ὕλισμός.

Οἱ μεταμορφώσεις τῆς φιλοσοφίας ἀποτελοῦν πάντα τὸν ἀντικτυπο μεγάλων ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων. Στὴν οὐσία, ἔρχονται λοιπὸν κατ'ὄριον ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ, στὴ μαρξιστικὴ θεωρία, ἡ φιλοσοφία καθυστερεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιστῆμη. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι ποὺ ὀλοι γνωρίζουμε. Αὐτὸς ὅμως ὁ λόγος εἶναι σήμερα ὁ κυρίαρχος.

5) Στὸ σύνολό τους, μόνον οἱ πολιτικὰ ἐνεργοὶ προλετάριοι ἔχουν ἀναγνωρίσει τὴν ἐπαναστατικὴ σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνακάλυψης τοῦ Μάρξ. Ἀπόδειξη, ἡ πολιτικὴ τους πρακτικὴ, ποὺ μεταμορφώθηκε ἀνάλογα.

Και ιδού τὸ πιὸ μεγάλο θεωρητικὸ σκάνδαλο τῆς σύγχρονης ἱστορίας.

Στὸ σύνολό τους, ἀντίθετα, οἱ διανοούμενοι, δὲν κατανόησαν ἀληθινά, ἢ δὲ θέλησαν νὰ κατανοήσουν τὴν τεράστια σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνακάλυψης τοῦ Μάρξ, τὴν καταδίκασαν, τὴν περιφρόνησαν, τὴν παραποιούν ὅταν μιλούν γι' αὐτήν, παρὰ τὸ ὅτι πρόκειται στὸ κάτω κάτω γιὰ τὸ «ἐπάγγελμά» τους (σὰν εἰδικοί τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, φιλόσοφοι κλπ.).

Ἐκτὸς ἐξαίρεσεων, ἀκόμα καὶ σήμερα ἐξακολουθοῦν νὰ τὰ «μπαλώνουν» στὴν πολιτικὴ οἰκονομία, στὴν κοινωνιολογία, στὴν ἐθνολογία, στὴν «ἀνθρωπολογία», στὴν «ψυχο-κοινωνιολογία» κλπ., κλπ., ἐκτὸς χρόνια μετὰ τὸ «Κεφάλαιο», ὅπως ἀκριβῶς τὰ «μπαλώνανε» στὴ φυσικὴ οἰοπαδοί τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, πενήντα χρόνια μετὰ τὸν Γαλιλαῖο. Οἱ «θεωρίες» τους ἀποτελοῦν γηραλέα ἰδεολογικὰ παρασκευάσματα, ποὺ ἀνανεώνονται μὲ πολὺ κόπο, μὲ διανοουμένιστα κερτίπια καὶ μὲ ὑπερ-σύγχρονες μαθηματικὲς τεχνικές.

Ὅμως, τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ σκάνδαλο, δὲν εἶναι τελικὰ καθόλου σκάνδαλο. Ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῆς ἰδεολογικῆς ταξικῆς πάλης: γιὰ τὴν «ἡγεμονία» ἀσκει ἀκόμα ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία, ἡ ἀστικὴ «κουλτούρα», ποὺ βρίσκεται στὴν ἐξουσία. Συνολικά, οἱ διανοούμενοι, μαζί καὶ πολλοὶ κομμουνιστὲς καὶ μαρξιστὲς διανοούμενοι, κυριαρχοῦν ἀκόμα, ἐκτὸς ἐξαίρεσεων, στὴ θεωρητικὴ τους δουλειά, ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία. Οἱ «ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου» ἐπίσης, ἐκτὸς ἐξαίρεσεων.

6) Ἡ ἴδια σκανδαλώδης κατάσταση ἐπικρατεῖ καὶ στὴ φιλοσοφία. Ποιὸς κατάλαβε τὴν ἐκπληκτικὴ φιλοσοφικὴ ἐπανάσταση ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Μάρξ; Μόνον οἱ προλετάριοι ἡγέτες καὶ ἀπλοὶ ἀγωνιστὲς. Ἀντίθετα, στὸ σύνολό τους, οἱ ἐπαγγελματίες φιλόσοφοι οὔτε ποὺ τὴν ὑποψιάστηκαν. Ὅταν μιλοῦν γιὰ τὸν Μάρξ, τὸ κάνουν πάντα, ἐκτὸς σπανιοτάτων ἐξαιρέσεων, γιὰ νὰ τὸν πολεμήσουν, νὰ τὸν καταδικάσουν, νὰ τὸν «χωνέψουν», νὰ τὸν ἐκμεταλλετοῦν ἢ νὰ τὸν ἀναθεωρήσου.

Ἐκεῖνοι ποὺ ὑπεράσπισαν τὸ διαλεκτικὸ ὕλισμό, ὅπως ὁ Ἐνγκελς καὶ ὁ Λένιν, θεωροῦνται φιλοσοφικὲς ποταπότητες. Τὸ ἀληθινὸ σκάνδαλο εἶναι πῶς ὀρισμένοι μαρξιστὲς φιλόσοφοι ἐνδίδουν, στὸ ὄνομα τοῦ «ἀντι-δογματισμοῦ», στὸ ἴδιο μικρόβιο. Κι ἐδῶ ἀκόμα ἡ αἰτία παραμένει: ἀντανάκλαση τῆς πάλης τῶν τάξεων στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο. Ἐπειδὴ βρίσκεται στὴν ἐξουσία ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία καὶ ἡ ἀστικὴ «κουλτούρα».

7) Κύρια καθήκοντα γιὰ τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα στὸ ντομέα τῆς θεωρίας:

— Ἀναγνώριση καὶ γνώση τῆς θεωρητικῆς ἐπαναστατικῆς σημασίας τῆς μαρξιστικῆς-λενινιστικῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας.

— Ἀγώνας ἐναντία στὴν ἀστικὴ καὶ μικροαστικὴ κοσμοαντίληψη, ποὺ ἀπειλεῖ πάντα τὴ μαρξιστικὴ θεωρία καὶ σήμερα τὴν διαβρώνει βαθιά. Γενικὴ μορφή τῆς κοσμοαντίληψης αὐτῆς: ὁ Οἰκονομισμὸς (σήμερα «τεχνοκρατισμὸς») καὶ τὸ «πνευματικὸ τοῦ σύνδρομο» ὁ Ἡθικὸς Ἰδεαλισμὸς (σήμερα «Οὐμανισμὸς»). Οἰκονομισμὸς καὶ ἠθικὸς ἰδεαλισμὸς ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ δίπτυχο τῆς ἀστικῆς κοσμοαντίληψης, ἀπὸ τὴ γέννηση κιόλας τῆς ἀστικῆς τάξης. Σύγχρονη φιλοσοφικὴ μορφή αὐτῆς τῆς κοσμοαντίληψης: ὁ νεο-θετικισμὸς καὶ τὸ «πνευματικὸ τοῦ σύνδρομο», ὁ φαινομενολογικὸς/ὑπαρξιστικὸς ὑποκειμενισμὸς. Ἰδιαίτερη παραλλαγή του στὶς Ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου: ἡ λεγόμενη «στρουκτουραλιστικὴ» ἰδεολογία.

— Νὰ κατακτηθοῦν στὴν ἐπιστήμη οἱ πιὸ πολλὲς ἀπὸ τίς Ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πρὶν ἀπ' ὅλους οἱ κοινωνικὲς Ἐπιστήμες, ποὺ, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων, κατέχουν ἀπατηλὰ τὴν ἡπειρο-ἱστορία, τῆς ὁποίας τὰ κλειδιά μᾶς παράδωσε ὁ Μάρξ.

— Ν' ἀναπτύξουμε, μὲ ὅση αὐστηρότητα καὶ θάρρος ἀπαιτοῦνται, τὴ νέα ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία, συνδέοντάς τες μὲ τίς ἀνάγκες καὶ τὴν ἐφευρετικὴ τῆς ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς τοῦ ταξικὸ ἀγώνα.

Στὴ θεωρία, ὁ σύγχρονος καθοριστικὸς κρίκος εἶναι ἡ μαρξιστικὴ -λενινιστικὴ φιλοσοφία.

Ἐρώτημα 5.

— *Εἶπες δύο πράγματα φαινομενικὰ ἀντιφατικὰ ἢ διαφορετικά: 1) ἡ φιλοσοφία εἶναι βασικὰ πολιτικὴ 2) ἡ φιλοσοφία συνδέεται μὲ τίς ἐπιστήμες. Πῶς συλλαμβάνεις αὐτὴ τὴ διπλὴ σχέση;*

— Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπαντῶ μὲ σχηματικὲς, προσωρινὲς θέσεις.

1) Οἱ ταξικὲς θέσεις ποὺ συγκρούονται στὴν πάλη τῶν τάξεων «ἀντιπροσωπεύονται» στὸ πεδίο τῶν πρακτικῶν ἰδεολογιῶν (θρησκευτικὴ, ἠθικὴ, νομικὴ, πολιτικὴ, αἰσθητικὴ ἰδεολογία)

ἀπό κοσμοαντιλήψεις με τάσεις ανταγωνιστικές: σὲ τελευταία ἀνάλυση αὐτὲς εἶναι ἰδεαλιστικές (ἀστικές) καὶ ὑλιστικές (προλεταριακές). Κάθε ἄνθρωπος διαπνέεται αὐθόρμητα ἀπὸ κάποια ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο.

2) Οἱ κοσμοαντιλήψεις ἀντιπροσωπεύονται στὸ πεδίο τῆς θεωρίας (ἐπιστήμες-ἰδεολογίες «θεωρητικές», στὶς ὁποῖες τσαλαβουτᾶνε ἐπιστήμες καὶ ἐπιστήμονες) ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία ἀντιπροσωπεύει τὴν πάλη τῶν τάξεων στὴ θεωρία. Γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀγώνας (Κάμπφ, ἔλεγε ὁ Κάντ), ἀγώνας βασικὰ πολιτικός: ταξικός ἀγώνας. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι αὐθόρμητα φιλόσοφοι: μποροῦν ὅμως νὰ γίνουν.

3) Ἡ φιλοσοφία ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει, μαζί με τὴν ἐμφάνιση τοῦ θεωρητικοῦ πεδίου: μόλις δηλαδὴ ὑπάρξει κάποια ἐπιστήμη (μετὰ τὴ στενὴ ἔννοια). Χωρὶς ἐπιστήμες, δὲν ὑπάρχει φιλοσοφία, παρὰ μόνον κοσμοαντιλήψεις. Πρέπει νὰ διακρίνουμε τὸ σκοπὸ τῆς μάχης, ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης. Ὁ ἀπώτερος στόχος τῆς φιλοσοφικῆς πάλης, εἶναι ἡ μάχη γιὰ τὴν κατὰ κτῆση τῆς ἡγεμονίας μεταξὺ τῶν δύο κύριων τάξεων στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν κόσμο (ἰδεαλιστικῆς καὶ ὑλιστικῆς). Τὸ βασικὸ πεδίο τῆς μάχης, στὸν πόλεμο αὐτόν, εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση: ὑπὲρ ἢ ἐναντίον τῆς. Ἡ φιλοσοφικὴ μάχη Νο 1, διεξάγεται ἐπομένως στὰ ὄρια μεταξὺ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ. Οἱ ἰδεαλιστὲς φιλόσοφοι, ποὺ ἐκμεταλλεύονται τὶς ἐπιστήμες, μάχονται ἐκεῖ ἐναντίον τῶν ὑλιστῶν φιλοσόφων ποὺ τὶς ὑπηρετοῦν. Ἡ φιλοσοφικὴ πάλη ἀποτελεῖ ἓνα τομέα τοῦ ταξικοῦ ἀγώνα μεταξὺ τῶν συγκρουόμενων κοσμοαντιλήψεων. Στὸ παρελθόν, ὁ ἰδεαλισμὸς κυριάρχησε πάντοτε πάνω στὸν ὑλισμὸ.

4) Ἡ ἐπιστήμη ποὺ θεμελίωσε ὁ Μάρξ ἀλλάζει δλόκληρη τὴν κατάσταση στὸ θεωρητικὸ πεδίο. Πρόκειται γιὰ καινὸ ὄριον ἐπιστήμη: τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας. Ἐπιτρέπει λοιπόν, γιὰ πρώτη φορὰ στὸν κόσμον, νὰ γνωρίσουμε τὴ δομὴ τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καὶ τῆς ἱστορίας τους. Ὁδηγεῖ στὴ γνώση τῶν κοσμοαντιλήψεων ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ φιλοσοφία μέσα στὴ θεωρία: ὀδηγεῖ τελικὰ στὴ φιλοσοφικὴ γνώση. Παρέχει τὰ μέσα γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν κοσμοθεωριῶν (ἐπαναστατικοὶ ταξικοὶ ἀγῶνες ποὺ διεξάγονται μετὰ τὶς ἀρχὲς τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας). Ἡ φιλοσοφία ἐπαναστατικοποιεῖται ἔτσι διπλά: ὁ μηχανιστικὸς ὑλισμὸς, «ἰδεαλισμὸς στὴν ἱστορία», μετατρέπεται σὲ διαλεκτικὸ ὑλισμὸ. Ἄνατρέπεται ὁ συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων: ἀπὸ δῶ καὶ μπρός, ὁ ὑλισμὸς μπορεῖ νὰ κυριαρχήσει πάνω στὸν ἰδεαλισμὸ στὸ φιλο-

σοφικὸ πεδίο, καὶ ἂν μάλιστα πληρωθοῦν οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις, μπορεῖ ἀκόμα καὶ νὰ ὑπερισχύσει στὴν ταξικὴ πάλη ποὺ διεξάγεται γιὰ τὴν ἡγεμονία μεταξὺ τῶν διαφόρων κοσμοθεωριῶν.

Ἡ μαρξιστικὴ-λενινιστικὴ φιλοσοφία, ἡ διαλεκτικὸς ὑλισμὸς, ἀντιπροσωπεύει τὴν προλεταριακὴ πάλη τῶν τάξεων στὸ θεωρητικὸ πεδίο. Ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς συνένωσης τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας μετὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα (ὑστατὴ πραγματικότητα τῆς ἐνότητος θεωρίας καὶ πράξης), ἡ φιλοσοφία — ὅπως λέει ὁ Μάρξ — παύει νὰ «ἐρμηνεύει τὸν κόσμον». Γίνεται ὄπλο γιὰ τὴν «μεταβολή» του: γιὰ τὴν ἐπανάσταση.

Ἐρώτημα 6.

— *Γιὰ ὄλους αὐτοὺς τοὺς λόγους λοιπὸν ἐπιμένεις σήμερον πὼς πρέπει νὰ διαβάσουμε «Τὸ κεφάλαιο»;*

— *Ναί, πρέπει νὰ διαβάσουμε καὶ νὰ μελετοῦμε «Τὸ Κεφάλαιο»:*

— *Γιὰ νὰ καταλάβουμε ἀληθινὰ, ὅλη τὴ σημασία καὶ ὅλες τὶς συνέπειες, ἐπιστημονικὲς καὶ φιλοσοφικὲς, αὐτὸ ποὺ οἱ προλεταριοὶ ἀγωνιστὲς εἶχαν καταλάβει πολὺ νωρίτερα μέσα στὴν πρακτικὴ τους: τὸν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας.*

— *Γιὰ νὰ ὑπερασπίσουμε τὴ θεωρία αὐτὴ ἐναντία σ' ὅλες τὶς ἐρμηνεῖες, δηλαδὴ ἐναντία σ' ὄλους τοὺς ἀστικούς καὶ μικροαστικούς ἀναθεωρητισμοὺς, ποὺ σήμερον τὴν ἀπειλοῦν ἐπικίνδυνα: κατὰ πρῶτον λόγον, ἐναντία στὸ δίπτυχον: Οἰκονομισμὸς/Ἀνθρωπισμὸς.*

— *Γιὰ νὰ ἀναπτύξουμε τὴ μαρξιστικὴ θεωρία καὶ νὰ παράγουμε τὶς ἀναγκαῖες ἐπιστημονικὲς ἔννοιες, ποὺ θὰ βοηθήσουν στὴν ἀνάλυση τῆς πάλης τῶν τάξεων σήμερον, στὶς χώρες μας καὶ ἄλλου.*

Πρέπει νὰ διαβάσουμε καὶ νὰ μελετοῦμε «Τὸ Κεφάλαιο». Προσθέτω: ὀφείλουμε νὰ διαβάσουμε καὶ νὰ μελετοῦμε τὸν Λένιν, καὶ ὅλα τὰ μεγάλα κείμενα, παλιότερα καὶ πιὸ πρόσφατα, ὅπου ἔχει ἀποθησαυριστῆ ἡ πείρα τῶν ταξικῶν ἀγῶνων τοῦ παγκόσμιου ἐργατικοῦ κινήματος. Πρέπει νὰ μελετᾶμε τὰ πρακτικὰ ἔργα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μέσα στὴν πραγματικότητά τους, στὰ προβλήματά τους καὶ στὶς ἀντιφάσεις τους: τὴν περασμένη τους ἱστορία, ἀλλὰ καὶ τὴ σημερινή τους ἱστορικὴ παρουσία.

Υπάρχουν σήμερα, στις χώρες μας, τεράστια αποθέματα για επαναστατικούς ταξικούς αγώνες. Πρέπει όμως να τὰ ψάξει κανείς εκεί που βρίσκονται: στις εκμεταλλεζόμενες λαϊκές μάζες. Δε θα τ' «ἀνακαλύψουμε» χωρίς στενή επαφή με τις μάζες αυτές και δίχως τὰ ὄπλα τῆς μαρξιστικής - λενινιστικής θεωρίας. Οἱ ἀστικές, ἰδεολογικές ἔννοιες τῆς «βιομηχανικῆς κοινωνίας», τοῦ «νεοκαπιταλισμοῦ», τῆς «νέας ἐργατικῆς τάξης», τῆς «καταναλωτικῆς κοινωνίας», τῆς «ἀλλοτρίωσης» καὶ τόσες ἄλλες εἶναι ἀντιεπισημονικές καὶ ἀντιμαρξιστικές: εἶναι φτιαγμένες γιὰ νὰ καταπολεμήσουν τοὺς ἐπαναστάτες.

Προσθέτω τώρα μιὰ τελευταία παρατήρηση: τὴν πιὸ σπουδαία.

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε πραγματικὰ αὐτὰ που «διαβάζουμε» καὶ μελετᾶμε σὲ τούτα τὰ θεωρητικὰ ἔργα, πολιτικὰ καὶ ἱστορικὰ, πρέπει ν' ἀποκτήσουμε καὶ μεις οἱ ἴδιοι τὴν ἄμεση ἐμπειρία τῶν δύο π ρ α γ μ α τ ι κ ὂ τ ῆ τ ὼ ν που τὰ καθορίζουν πέρα γιὰ πέρα: τὴν πραγματικότητα τῆς θεωρητικῆς πρακτικῆς (ἐπιστήμη, φιλοσοφία) στὴν καθημερινή της ζωὴ· τὴν πραγματικότητα τῆς ἐ π α ν α σ τ α τ ι κ ῆ ς τ α ξ ι κ ῆ ς π ᾶ λ η ς, στὴν καθημερινή της ἔκφραση, σὲ στενὴ σύνδεση με τις λαϊκὲς μάζες. Γιατί, καὶ ἂν ἀκόμα ἡ θεωρία ἐπιτρέπει τὴν κατανόηση τῶν ἱστορικῶν νόμων, οὔτε οἱ διανοούμενοι, οὔτε κἀν οἱ θεωρητικοί, ἀλλὰ οἱ μ ᾶ ζ ε ς εἶναι αὐτὲς που δημιουργοῦν τὴν ἱστορία. Πρέπει νὰ μαθητεύσει κανεὶς κοντὰ στὴ θεωρία, πρέπει ὅμως, συγχρόνως καὶ κυρίως, νὰ διδάσκεται καὶ ἀπὸ τὴ δράση τῶν λαϊκῶν μαζῶν.

Ἐρώτημα 7.

— Δίνεις μεγάλη σημασία στὴν ἐπιστημονικὴ ἀσθηρότητα, ἀκόμα καὶ στὸ λεξιλόγιο που χρησιμοποιεῖς. Γιατί;

— Μιὰ καὶ μοναδικὴ λέξη εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποδώσει τὴν ὀ δ ῆ γ ῆ τ ι κ ῆ λειτουργία τῆς φιλοσοφικῆς πρακτικῆς: «τὸ νὰ χαράξεις τὴ διαχωριστὴ γραμμὴ» ἀνάμεσα στὶς σωστὲς καὶ στὶς λαθεμένες ἰδέες. Ἡ ἔκφραση ἀνήκει στὸν Λένιν.

Ὅμως, ἡ ἴδια ἔκφραση εἶναι σὲ θέση νὰ εἰκονογραφήσει ἐπίσης, μιὰ ἀπὸ τὶς οὐσιώδεις ἐνέργειες τῆς πρακτικῆς τοῦ ταξικοῦ αγώνα: «νὰ χαράξεις τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ» ἀνάμεσα στὶς ἀντιμαχόμενες κοινωνικὲς τάξεις. Ἀνάμεσα στοὺς ταξικοὺς φίλους καὶ στοὺς ταξικοὺς ἐχθροὺς.

Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἔκφραση. Θεωρητικὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὶς ἀληθινὲς καὶ στὶς σφαλερὲς ἰδέες. Πολιτικὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸ λαὸ (τὸ προλεταριάτο καὶ οἱ σύμμαχοί του) καὶ στοὺς ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ.

Ἡ φιλοσοφία ἀντιπροσωπεύει τὴν ταξικὴ πάλη τοῦ λαοῦ στὸ θεωρητικὸ πεδίο. Βοηθαί τὸ λαὸ νὰ ξεχωρίσει μέσα στὴ θ ε ω ρ ί α καὶ μέσα σ' ὅλες τὶς ἰ δ έ ε ς (πολιτικὲς, ἠθικὲς, αἰσθητικὲς κλπ.) αὐτὲς που εἶναι σωστὲς ἀπὸ κείνες που εἶναι λαθεμένες. Καταρχήν, οἱ σωστὲς ἰδέες ὑπηρετοῦν πάντα τὸ λαό· οἱ λαθεμένες ἰδέες ὑπηρετοῦν πάντα τοὺς ἐχθροὺς τοῦ λαοῦ.

Γιατί ἡ φιλοσοφία ἀγωνίζεται γιὰ τὶς λέξεις; Οἱ πραγματικότητες τῆς ταξικῆς πάλης «ἀντιπροσωπεύονται» ἀπὸ «ἰδέες», που «ἀντιπροσωπεύονται», με τὴ σειρά τους, ἀπὸ λέξεις. Οἱ λέξεις (ἔννοιες, κατηγορίες) ἀποτελοῦν γνωστικὰ «ἐργαλεῖα» στοὺς ἐπιστημονικοὺς καὶ φιλοσοφικοὺς συλλογισμοὺς. Μέσα ὅμως στὴν πολιτικὴ, ἰδεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ πάλη, οἱ λέξεις μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἐπίσης ὄπλα ἐκρηκτικὰ ἢ νὰ ἐξελιχτοῦν σὲ ἡρεμιστικά, ἢ δηλητήριο γιὰ τὸ λαό. Τὸ σύνολο τοῦ ταξικοῦ αγώνα εἶναι δυνατό, καμιά φορά, νὰ περιληφθεῖ στὴν πάλη γιὰ μιὰ λέξη, ἐναντίον μιᾶς ἄλλης λέξης. Ὅρισμένες λέξεις ἀντιπαλεύουν μεταξύ τους, σὰν ἐχθροί. Ἄλλες λέξεις δίνουν λαβὴ γιὰ δ ι φ ο ρ ο ῦ μ ε ν α, δημιουργοῦν ἀμφιβολίες: ἀποτελοῦν τὸ σκοπὸ μιᾶς μάχης, καθοριστικῆς συνάμα καὶ ἀμφίροπης.

Π α ρ ᾶ δ ε ι γ μ α: Οἱ κομμουνιστὲς παλεύουν γιὰ τὴν κατάργηση τῶν τ ᾶ ξ ε ὼ ν καὶ γιὰ μιὰ κομμουνιστικὴ κοινωνία, ὅπου, μιὰ μέρα, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ ζοῦν ἐλεύθερα καὶ ἀδελφωμένα. Ὅμως, ὀλόκληρη ἡ κλασικὴ μαρξιστικὴ παράδοση ἀρνεῖται νὰ χαρακτηρίσει τὸ μαρξισμὸ σὰν ἕναν Ἀ ν θ ρ ω π ι σ μ ὸ. Γιατί; Ἐπειδὴ π ρ α κ τ ι κ ᾶ, δηλαδή μέσα στὴ κ α θ η μ ε ρ ι ν ῆ π ρ α γ μ α τ ι κ ὂ τ ῆ τ α, ἡ λέξη Ἀ ν θ ρ ω π ι σ μ ὸς γίνεται ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία που τὴν χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ καταπολεμήσει, δηλαδή γιὰ νὰ σκοτώσει μιὰ ἄλλη λέξη ἀληθινὴ καὶ ζωτικὴ γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη: τ ῆ ν π ᾶ λ η τ ὼ ν τ ᾶ ξ ε ὼ ν.

Π α ρ ᾶ δ ε ι γ μ α: Οἱ ἐπαναστάτες γνωρίζουν ὅτι ὅλα ἐξαρτιῶνται, σὲ τ ε λ ε υ τ ᾶ ἰ α ἀ ν ᾶ λ υ σ η, ὄχι ἀπὸ τὰ ὄπλα, τὴ στρατηγικὴ τεχνικὴ κλπ., ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστὲς, ἀπὸ τὴν ταξικὴ τους συνείδηση, τὴν ἀφοσίωση καὶ τὸ θάρρος τους. Ὅμως, ὀλόκληρη ἡ μαρξιστικὴ παράδοση ἀρνεῖται νὰ πεί, ὅτι « ὁ ἄ ν θ ρ ω π ο ς » φτιάχνει τὴν ἱστορία. Γιατί; Γιατί πρακτικὰ, δηλαδή

μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα, ή έκφραση αυτή γίνεται αντικείμενο έκμετάλλευσης από την άστική ιδεολογία που την χρησιμοποιεί για να καταπολεμήσει, δηλαδή για να σκοτώσει μια άλλη έκφραση, άλληθινή και ζωτική για το προλεταριάτο: *οί μάζες δημιουργού» τή» ιστορία.*

Η φιλοσοφία, μέχρι τὰ πιδ μακρόσυρτα, θεωρητικά, άφηρημένα και δυσνόητα κείμενά της, άγωνίζεται συγχρόνως και για τις λέξεις: ενάντια στις ψεύτικες λέξεις, ενάντια στις διαφορούμενες λέξεις· για τις σωστές λέξεις. Άγωνίζεται πάνω στις «άποχρώσεις».

Ο Λένιν είπε: «Χρειάζεται να είναι κάποιος μύωπας για να θεωρεί άκαιρες και άσκοπες τις συζητήσεις πάνω στα νοήματα και την αύστηρη όροθέτηση τών άποχρώσεων. Από την έπικράτηση αυτής ή εκείνης τής “άπόχρωσης” μπορεί να έξαρτηθεί τδ μέλλον τής ρώσικης σοσιαλδημοκρατίας για πολλά, για πάρα πολλά χρόνια» («Τί να κάνουμε;»).

Ο φιλοσοφικός αυτός άγώνας για τις λέξεις, άποτελεί τμήμα τού πολιτικού άγώνα. Η μαρξιστική - λενινιστική φιλοσοφία δέ θα είναι σε θέση να όλοκληρώσει τή θεωρητική, άφαιρετική, αύστηρή, συστηματική έργασία της, αν δέ μάχεται συγχρόνως για τις λέξεις· από τις πιδ «σοφές» (έννοια, θεωρία, διαλεκτική, άλλοτρίωση κλπ.) μέχρι τις πιδ άπλές (άνθρωπος, μάζες, λαός, ταξική πάλη).

Έρώτημα 8.

— Πώς δουλεύεις;

— Έργάζομαι μαζί με τρεις - τέσσερις συντρόφους και φίλους, καθηγητές φιλοσοφίας.

Ό,τι γράφουμε είναι φυσικά σημαδεμένο από την άπειρία και την άγνοιά μας: υπάρχουν έπομένως άνακρίθειες και λάθη. Τά κείμενα και οί διατυπώσεις μας είναι λοιπόν προσωρινά, και υπόκεινται σε διορθώσεις. Στη φιλοσοφία συμβαίνει τδ ίδιο με την πολιτική: δέν υπάρχει διόρθωση δίχως κριτική. Έπιζητούμε να μάς άπευθύνουν μαρξιστικές - λενινιστικές κριτικές.

Παίρνουμε ιδιαίτερα ύπόψη μας τις κριτικές τών άγωνιστών που μετέχουν στην έπαναστατική πάλη τών τάξεων. Όπως π.χ., οί κριτικές που μάς άπηύθυναν όρισμένοι σύντροφοι, κατά τή διάρκεια τής συνόδου τής Κεντρικής Έπιτροπής στο Άρζαντέιγ, οί

όποιες μάς βοήθησαν πολύ. Κι άλλες ακόμα. Στη φιλοσοφία δέν μπορεί να γίνει τίποτα έξω από την προλεταριακή ταξική θέση. Χωρίς έπαναστατική θεωρία δέν υπάρχει έπαναστατικό κίνημα. Δίχως όμως έπαναστατικό κίνημα, δέν υπάρχει έπαναστατική θεωρία — ιδιαίτερα στο φιλοσοφικό τομέα. Η πάλη τών τάξεων και ή μαρξιστική - λενινιστική φιλοσοφία είναι ένωμένες, όπως τὰ δόντια με τὰ χείλη.

Νοέμβρης 1967

ΠΩΣ ΝΑ ΔΙΑΒΑΖΟΥΜΕ «ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ»¹

«Τὸ Κεφάλαιο» δημοσιεύτηκε ἔδῳ κι ἕναν αἰῶνα (1867). Διατηρεῖ τὴν πρώτη του φρεσκάδα καὶ παραμένει πάντα ἐπίκαιρο· σήμερα μάλιστα ὅσο ποτὲ ἄλλοτε.

Οἱ ἄστοι ἰδεολόγοι, κι ὅταν ἀκόμα εἶναι «οἰκονομολόγοι», «ἱστορικοί» ἢ «φιλόσοφοι» περνοῦν τὸν καιρὸ τους, ἔδῳ καὶ ἑκατὸ χρόνια, προσπαθώντας νὰ τὸ «ἀρνηθοῦν». Δῆλωσαν ὅτι οἱ θεωρίες γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας, γιὰ τὴν ὑπεραξία, καὶ γιὰ τὴν ἀξία γενικὰ ἀποτελοῦν «μεταφυσικές» θέσεις, ποὺ δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὴν «πολιτικὴ οἰκονομία». Πράγματι, μὲ τὴ δικιά τους πολιτικὴ οἰκονομία δὲν ἔχουν τίποτα νὰ κάνουν οἱ θεωρίες τοῦ Μάρξ. Ὁ τελευταῖος τῆς σειρᾶς τῶν ἰδεολόγων αὐτῶν εἶναι ὁ κ. Ἄρον. Ἐπαναλαμβάνει λέξη πρὸς λέξη τετριμμένα πράγματα², ἐνῶ πιστεύει πῶς κάνει καινοτομίες.

Οἱ προλετάριοι ποὺ διαβάζουν «Τὸ Κεφάλαιο» μποροῦν νὰ τὸ καταλάβουν εὐκολότερα ἀπ' ὅλους τοὺς εἰδικούς ἀστούς, ὅσο κι ἂν αὐτοὶ εἶναι «σοφοί». Γιατί ἄραγε; Ἐπειδὴ, ἀπλούστατα, «Τὸ Κεφάλαιο» μιλάει γιὰ καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση, τῆς ὁποίας εἶναι θύματα. «Τὸ Κεφάλαιο» ξεσκεπάζει καὶ ἀποδεικνύει τοὺς μηχανισμούς αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσης, ποὺ ὑφίστανται καθημερινὰ οἱ προλετάριοι, μὲ ὅλες τὶς μορφές ποὺ σκαρφίζεται ἡ ἀστικὴ τάξη: αὐξηση τοῦ χρόνου ἐργασίας, ἐντατικοποίηση τῆς παραγωγικότητας καὶ τῆς συχνότητος τῆς ἐργασίας, μείωση τοῦ μισθοῦ, ἀνεργία κλπ. «Τὸ Κεφάλαιο» εἶναι τὸ βιβλίον τῆς τάξης τους.

¹ Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προλετάριους, ὑπάρχουν κι ἄλλοι ἀναγνώστες τοῦ «Κεφαλαίου», ποὺ τὸ παίρνουν στὰ σοβαρά: οἱ μισθωτοὶ

1. Δημοσιεύτηκε στὴν «Οὐμανιτέ» τῆς 21ης Μάρτη 1969.

2. Ὁ ἰταλὸς φιλόσοφος Μπ. Κρότσε τοὺς ἔδωσε τὴν πρὸ «τέλεια» μορφή ποὺ γνωρίζω, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1914.

έργαζόμενοι, υπάλληλοι, στελέχη επιχειρήσεων, και κατά γενικό κανόνα, όρισμένοι από κείνους που ονομάζονται «έργαζόμενοι του πνεύματος» (καθηγητές, έρευνητές, μηχανικοί, τεχνικοί, γιατροί, αρχιτέκτονες κλπ.), μαζί βέβαια με τους φοιτητές και τους μαθητές. Οί άναγνώστες αυτοί, διψασμένοι για γνώση, θέλουν να κατανοήσουν τους μηχανισμούς τής καπιταλιστικής κοινωνίας, για να προσανατολιστούν μέσα στην πάλη τών τάξεων. Διαβάζουν «Τò Κεφάλαιο», που είναι ή έπιστημονική και έπαναστατική εργασία, που έξηγεί τόν καπιταλιστικό κόσμο· διαβάζουν τόν Λένιν, που συνεχίζει τις μαρξικές αναλύσεις και δείχνει πώς ό καπιταλισμός έφτασε στο άνωτατο και άπώτατο στάδιο: στόν ίμπεριαλισμό.

Δύο δυσκολίες.

Παρ' όλα αυτά, δέν είναι για όλο τόν κόσμο εύκολο να διαβάσει και να καταλάβει «Τò Κεφάλαιο».

Πράγματι, πρέπει κανείς να γνωρίζει έξαρχής, ότι ή ανάγνωση του προσκρούει σε δυò μεγάλες δυσκολίες: μιá δυσκολία Νο 1, πολιτική, που είναι καθοριστική· και μιá δυσκολία Νο 2, θεωρητική, που είναι παράγωγη.

Ή δυσκολία Νο 1 είναι πολιτική. Για να «κατανοηθεί» «Τò Κεφάλαιο», είτε πρέπει (όπως οί εργάτες) να έχει κανείς τήν άμεση έμπειρία τής καπιταλιστικής έκμετάλλευσης, είτε (όπως οί έπαναστάτες αγωνιστές, εργάτες και διανοούμενοι) να έχει κάνει τήν απαραίτητη προσπάθεια για να προσεγγίσει «τις θέσεις τής εργατικής τάξης». Έκείνοι που δέν είναι ούτε εργάτες ούτε έπαναστάτες αγωνιστές, άκόμα κι όταν είναι πολύ «σοφοί» (όπως οί «οικονομολόγοι», οί «ιστορικοί» και οί «φιλόσοφοι»), όφείλουν να ξέρουν, πώς τò τίμημα που έχουν να πληρώσουν για τήν κατανόηση αυτού του βιβλίου, ίσοδυναμεί με μιá έπανάσταση στη συνείδησή τους, που κυριαρχείται συνολικά από τις προκαταλήψεις τής άστικής ιδεολογίας.

Ή δυσκολία Νο 2 είναι θεωρητική. Είναι δευτερεύουσα σε σχέση με τήν πρώτη δυσκολία, αλλά είναι πραγματική. Αυτοί που συνηθίζουν να εργάζονται θεωρητικά, ιδιαίτερα οί έπιστήμονες, τουλάχιστον οί έπιστήμονες τών άληθινών έπιστημών (οί Έπιστήμες του ανθρώπου είναι κατά 80% νόθες έπιστήμες, ιδεολογικά κατασκευάσματα τής άστικής τάξης), μπορούν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες

που προέρχονται από τò γεγονός ότι «Τò Κεφάλαιο» είναι ένα βιβλίο καθαρά θεωρητικό. Οί υπόλοιποι, οί εργάτες π.χ., που δέν είναι συνηθισμένοι στην καθαρή θεωρία, πρέπει να καταβάλουν μιá πρόσθετη, προσεκτική και επίμονη προσπάθεια, για να καταφέρουν να προχωρήσουν στη θεωρία. Χρέος μας είναι να τους βοηθήσουμε. Και θα δούν, ότι ή δυσκολία αυτή δέν είναι καθόλου άξεπέραστη.

Για τήν ώρα άρκει να ξέρουν:

1. Πώς «Τò Κεφάλαιο» είναι ένα καθαρά θεωρητικό βιβλίο: πώς άσχολείται με τή θεώρηση του «καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τών ανταλλακτικών σχέσεων, που λειτουργούν σ' αυτόν» (Μάρξ)· πώς «Τò Κεφάλαιο» έχει έπομένως ένα «άφηρημένο» αντικείμενο (που δέν είναι δυνατό δηλαδή «ν' άγγίξει κανείς με τὰ χέρια του»)· πώς δέν είναι έπομένως ένα βιβλίο συγκεκριμένης ιστορίας ή έμπειρικής οικονομίας, όπως φαντάζονται πολλοί «ιστορικοί» και «οικονομολόγοι».

2. Πώς κάθε θεωρία χαρακτηρίζεται από τò βαθμό άφαίρεσης τών έννοιών που χρησιμοποιεί, και από τήν έπιστημονική αύστηρότητα του συστήματος που τις διέπει· πώς πρέπει έπομένως να έξοικειωθούμε με τήν άφαίρεση και τήν έπιστημονική αύστηρότητα· άφηρημένες έννοιες και έπιστημονικά αύστηρό σύστημα έννοιών δέν άποτελούν πολυτέλειες τής φαντασίας, αλλά είναι τὰ ίδια τὰ εργαλεία τής παραγωγής έπιστημονικών γνώσεων, άκριβώς όπως τὰ έξαρτήματα, οί μηχανές, και ή άκριβής ρύθμισή τους, άποτελούν τὰ εργαλεία παραγωγής υλικών αγαθών (αυτόκίνητα, ραδιόφωνα κλπ.).

Όστερα από τις παραπάνω προφυλάξεις, περνάω τώρα σε μερικές πρακτικές συμβουλές για τήν ανάγνωση του πρώτου Βιβλίου από «Τò Κεφάλαιο».

Οί πιò μεγάλες δυσκολίες, θεωρητικές και άλλες, που δυσκολεύουν τήν ανάγνωση του Βιβλίου Ι, από «Τò Κεφάλαιο», θρίσκονται δυστυχώς (ή εύτυχώς) συγκεντρωμένες στην άρχή κιόλας του Βιβλίου Ι, πιò συγκεκριμένα στην Ένότητα Ι του πρώτου Βιβλίου, που πραγματεύεται «Τò έμπόρευμα και τò χρήμα».

Υπεραξία και πρόσθετες ώρες εργασίας...

Δίνω λοιπόν άμέσως τήν έξης πρακτική συμβουλή:

Άρχίστε τήν ανάγνωση του πρώτου Βιβλίου από τήν Ένότητα ΙΙ: «Ή μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο».

Δέν μπορεί κανείς, κατά τη γνώμη μου, ούτε και να αρχίσει (μόνο να αρχίσει) να καταλαβαίνει την Ένότητα I, αν δε διαβάσει και ξαναδιαβάσει πολλές φορές το Βιβλίο I από την Ένότητα II και πέρα.

Πρόκειται για κάτι παραπάνω από συμβουλή: είναι σύσταση, και, θα μου επιτραπεί να πω, σύσταση προστακτική.

Όλοι μπορούν να κάνουν την πειραματική της επιβεβαίωση.

Αν αρχίσουμε την ανάγνωση του Βιβλίου I από την αρχή του, δηλαδή από την Ένότητα I, είτε πελαγώνουμε και εγκαταλείπουμε όλοκληρο το βιβλίο, είτε νομίζουμε πως καταλάβαμε, πράγμα πολύ πιό επικίνδυνο, γιατί υπάρχουν πολλές πιθανότητες να έχουμε καταλάβει τελείως άλλα πράγματα απ' αυτά που εκτίθενται εκεί.

Από την Ένότητα II («Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο»), τα πράγματα ξελαμπικάρουν. Διεισδύουμε τότε άμέσως στην καρδιά του Βιβλίου I.

Λέγοντας «καρδιά» εννοούμε τη θεωρία της υπεραξίας, που οι προλετάριοι μπορούν να κατανοήσουν δίχως καμιά απόλυτως δυσκολία, επειδή απλούστατα πρόκειται για την επιστημονική θεωρία αυτού που διώνουν καθημερινά: της ταξικής έκμετάλλευσης.

Ακολουθούν δύο ένότητες πολύ πυκνές, αλλά ξεκάθαρες και καθοριστικές για την ταξική πάλη, ακόμα και σήμερα: οι Ένότητες III και IV. Πραγματεύονται τις δυο βασικές μορφές της υπεραξίας, που χρησιμοποιεί ή τάξη των κεφαλαιοκρατών για να σπρώξει στο ανώτατο όριο την έκμετάλλευση της εργατικής τάξης: ο Μάρξ τις αποκαλεί απόλυτη και σχετική υπεραξία.

Η απόλυτη υπεραξία (Ένότητα III) αφορά τη διάρκεια της ημέρας εργασίας. Ο Μάρξ εξηγεί πως οι κεφαλαιοκράτες ώθουν συνεχώς προς την αύξηση του εργάσιμου χρόνου και πως η εργατική τάξη, με τους εκατόχρονους αγώνες της, έχει τάξει σαν αντικειμενικό της σκοπό τη μείωση της διάρκειας της ημέρας εργασίας, παλεύοντας ενάντια στην αύξηση αυτή.

Γνωρίζουμε τις ιστορικές φάσεις του σκληρού τούτου αγώνα: ημέρα των 12 ωρών, των 10 ωρών, ύστερα το 8ωρο, και τέλος, με το Λαϊκό Μέτωπο, ή κατάκτηση της εβδομάδας των 40 ωρών (και ή πληρωμένη άδεια). Δυστυχώς, ξέρουμε επίσης, ότι ή κεφαλαιοκρατική τάξη χρησιμοποιεί όλες τις δυνάμεις και τα μέσα που διαθέτει, νόμιμα και μισονόμιμα, για να μεγαλώσει τη διάρκεια της πραγματικής εργασίας, κι όταν ακόμα είναι αναγκασμένη να την περιορίσει νομότυπα, μετά τη θέσπιση νομοθετημάτων κοινωνικής πρόνοιας, που έχουν κατακτηθεί με σκληρούς αγώνες της εργατικής τάξης (παράδειγμα: 1936).

Σήμερα, ή διάρκεια της εβδομάδας εργασίας ποικίλλει μεταξύ 45 και 54 ωρών... και ή εργοδοσία βρήκε τὸ πονηρὸ κόλπο τῶν «υπερωριῶν». Ὑπάρχει ακόμα ή λεγόμενη «μαύρη εργασία» πέρα από την «κανονική».

Μιά λέξη για τις «υπερωρίες». Ἀνάλογα με τὸ ὥραριο πληρώνονται 25%, 50%, ακόμα και 100% πάνω από την ταρίφα τῶν «κανονικῶν ὥρῶν». Ἐξωτερικά, φαίνεται να «κοστίζουν ἀκριβὰ» στην εργοδοσία. Σ τ ἡ ν π ρ α γ μ α τ ι κ ὄ τ η τ α οἱ ὑπερωρίες τῆς εἶναι εὐνοϊκές. Γιατί ἐπιτρέπουν στοὺς καπιταλιστὲς να δουλεύουν τις πανάκριβες μηχανές τους 24 ὥρες τὸ 24ωρο, για να τις ἀποσθέσουν τὸ τ α χ ὕ τ ε ρ ο δ υ ν α τ ὄ, πρὶν τεθοῦν ἐκτὸς μάχης ἀπὸ ἄλλες καινούριες μηχανές, ακόμα πιὸ ἀποτελεσματικές, που ή σύγχρονη τεχνολογία ρίχνει ἀδιάκοπα στην ἀγορά. Για τὸ προλεταριάτο, οἱ «υπερωρίες» κάθε ἄλλο παρά «δῶρο» ἀποτελοῦν, που τοὺς παραχωροῦν δῆθεν οἱ ἐργοδότες. Οἱ ἐργάτες ἀποκοῦν βέβαια, με τὸν τρόπο αὐτό, ἓνα συμπληρωματικὸ εἰσόδημα, που τοὺς εἶναι ἀπαραίτητο, ἀλλὰ ή ὑγεία τους καταστρέφεται. Οἱ «υπερωρίες» λοιπὸν, κάτω ἀπὸ τὸ ἀπατηλὸ τους προσωπεῖο, ἀποτελοῦν π ρ ὶ σ θ ε τ ἡ ἔ κ μ ε τ ἄ λ λ ε υ σ ἡ για τοὺς ἐργάτες.

Ἄς περάσουμε τώρα στην Ένότητα IV τοῦ «Κεφάλαιου». («Παραγωγή τῆς σχετικής υπεραξίας»). Τὸ πρόβλημα εἶναι καυτό.

Ἡ σχετική υπεραξία (Ένότητα IV) εἶναι ή μορφή Νο I τῆς σύγχρονης έκμετάλλευσης. Εἶναι πολὺ πιὸ ἔντεχνη. Ἀφορᾷ τὴν αὐξηση τοῦ μηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς βιομηχανίας (καὶ τῆς γεωργίας), ἐπομένως και τοὺς νέους ρυθμοὺς παραγωγικότητας που προκύπτουν ἀπὸ τὴν αὐξηση αὐτή. Ἡ ἄνοδος τῆς παραγωγικότητας (πολὺ θεαματικὴ ἐδῶ και 10 - 15 χρόνια) πραγματοποιεῖται, ὄχι μόνο με τὴν χρησιμοποίηση ὄλο και τελειότερων μηχανημάτων, που ἐπιτρέπουν τὴν παραγωγή τῆς ἴδιας ποσότητας προϊόντων σὲ ὄλο και μικρότερο χρονικὸ διάστημα, ἀλλὰ και με τὴν ἐντατικοποίηση τοῦ ρυθμοῦ τῆς εργασίας (συχνότητες - cadences).

Αὐτὸ εἶναι τὸ ζήτημα που πραγματεύεται ὁ Μάρξ στην τέταρτη Ένότητα. Ἀναλύει τοὺς μηχανισμοὺς τῆς έκμετάλλευσης, που πραγματοποιεῖται με τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας, στὶς συγκεκριμένες τῆς μορφές· και ἀποδεικνύει, ὅτι δὲν εἶναι ποτὲ δυνατό να ὠφεληθεῖ αὐτόματα ή εργατικὴ τάξη ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας, ἀφοῦ ή αὐξηση αὐτῆ τῆς παραγωγικότητας γίνεται ἀκριβῶς για να ἐντείνει τὴν έκμετάλλευσή τῆς.

Αὐτὸ που μπορεί να κάνει ή εργατικὴ τάξη, εἶναι, ὅπως και στην περίπτωση τῆς διάρκειας τῆς εργασίας, να ἀγωνιστεῖ ἐνάντια στὶς εἰδικές μορφές έκμετάλλευσης μέσω τῆς αὐξησης τῆς πα-

πραγωγικότητας, για να μειώσει τα αποτελέσματα (πάλη ενάντια στις συχνότητες εργασίας, ενάντια στην έντατικοποίηση του ρυθμού εργασίας, ενάντια στην κατάργηση όρισμένων εργασιών, δηλαδή ενάντια στο φαινόμενο που αποκαλείται «άνεργια παραγωγικότητας» κλπ.). Ο Μάρξ αποδεικνύει με αδιάσειστα επιχειρήματα πώς οι εργαζόμενοι δεν πρέπει να ελπίζουν ότι θα ωφεληθούν μακροχρόνια από την ανάπτυξη της παραγωγικότητας, πριν από την κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της· πώς, μέχρι τότε, μπορούν μόνο ν' αγωνίζονται για να περιορίσουν τα αποτελέσματα αυτής της ανάπτυξης, δηλαδή να παλεύουν ενάντια στην έκμετάλλευση, που είναι ο τελικός σκοπός της, μέσα στη σκληρότητα της ταξικής πάλης.

Ο αναγνώστης μπορεί τώρα να παραλείψει προσωρινά την Ένότητα V («Μεταγενέστερες έρευνες πάνω στην υπεραξία»), που έχει αρκετά τεχνικό χαρακτήρα, και να περάσει άτευθεία στην Ένότητα VI, που πραγματεύεται το μισθό.

Παραγωγικότητα και πάλη των τάξεων.

Και στο κεφάλαιο αυτό, οι εργάτες πρέπει να αισθάνονται σ' αυτό σπίτι τους, εφόσον ο Μάρξ εξετάζει εδώ, εκτός από την άστική μυστικοποίηση που διαδίδει πώς η «εργασία» του εργάτη «πληρώνεται στην αξία της», τις διάφορες μορφές του μισθού, πρώτα του μισθού με το χρόνο, ύστερα της άμοιθής με το κομμάτι, δηλαδή τις διάφορες παγιδεις, με τις όποιες προσπαθούν οι άστοι να εγκλωβίσουν την εργατική τάξη και να καταστρέψουν μέσα της κάθε θέληση για αγώνα.

Εδώ καταλαβαίνουν οι προλετάριοι ότι το ζήτημα του μισθού, ή, όπως το λένε οι άστοι ιδεολόγοι, το πρόβλημα του «βιοτικού επιπέδου», είναι σε τελευταία ανάλυση ζήτημα της ταξικής πάλης (και όχι πρόβλημα ανάπτυξης της «παραγωγικότητας», από την όποια «φυσιολογικά» θα ωφελούνταν και οι εργαζόμενοι).

Σα συμπέρασμα από τις Ένότητες II ως VI, οι προλετάριοι θα κρατήσουν το ότι ο ταξικός αγώνας τους στον οικονομικό τομέα δεν μπορεί να είναι άλλο παρά η μάχη που δίνει η τάξη τους ενάντια στις δυο κύριες μορφές έκμετάλλευσης, που αποτελούν αναπόδραστη τάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

1. Αύξηση της διάρκειας της ημέρας εργασίας.

2. Μείωση του μισθού.

Οι δυο βασικοί αντικειμενικοί στόχοι (και συνθήματα) της ταξικής πάλης των προλεταρίων, στον οικονομικό τομέα, είναι: να ντα στην καπιταλιστική έκμετάλλευση, είναι έπομένως άμεσα άνταγωνιστικοί προς τους αντικειμενικούς σκοπούς του αγώνα της τάξης των κεφαλαιοκρατών.

1. Έναντια στην αύξηση του εργασιμου χρόνου.

2. Έναντια στη μείωση των μισθών.

Αν υπογραμμίσουμε πώς η ταξική οικονομική πάλη είναι αγώνας ενάντια στην αύξηση του εργασιμου χρόνου και ενάντια στη μείωση του μισθού, το κάναμε για να επισημάνουμε τις εξής θεμελιακές αρχές:

1. Αποτελεί αταπάτη, που καλλιεργείται από τους αναθεωρητές, το γεγονός πώς αφήνουν να νομίζεται, ότι μπορεί να αύξηθεί ο μισθός, στο καπιταλιστικό σύστημα, σαν απλή συνέπεια της ανόδου της παραγωγικότητας. Πρόκειται για απόκρυψη της αναπόφευκτης τάσης του καπιταλισμού, που ρέπει προς τη μείωση του μισθού. Οι κομμουνιστές οφείλουν να υπενθυμίζουν την τάση αυτή στους συναδέλφους τους. Μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, κάθε αγώνας γύρω από τους μισθούς αποτελεί μάχη ενάντια στην πτωτική τους τάση. Έννοείται πώς η πάλη ενάντια στην πτώση του μισθού είναι συγχρόνως και μάχη για την αύξηση του.

2. Οι αναθεωρητές συσκοτίζουν την αλήθεια αυτή, επειδή παρακάμπτουν την ταξική πάλη. Το ζήτημα της πάλης ενάντια στην αύξηση του εργασιμου χρόνου και ενάντια στην πτώση του μισθού δεν είναι ζήτημα ανάπτυξης της παραγωγικότητας, αλλά πρόβλημα της ταξικής πάλης: πιο συγκεκριμένα της οίκονομικής ταξικής πάλης.

3. Η οικονομική ταξική πάλη έχει περιορισμένα μόνο αποτελέσματα, γιατί αποτελεί μάχη άμυνας ενάντια στην επίδραση της οικονομικής έκμετάλλευσης, που είναι αναπόδραστη τάση του καπιταλισμού. Η μοναδική ταξική αναμέτρηση, που είναι σε θέση να μετατρέψει την άμυντική, οικονομική πάλη (έναντια στη συχνότητα εργασίας, ενάντια στην άνεργια παραγωγικότητας, ενάντια στη μείωση του μισθού, ενάντια στις αυθαιρεσίες των πρίμ κλπ.) σε αγώνα επιθετικό, είναι η πάλη των τάξεων στο πολιτικό επίπεδο. Η πολιτική πάλη των τάξεων θέτει σαν αντικειμενικό της σκοπό τη σοσιαλιστική επανάσταση. Οι ταξικοί αγώνες που συναιρούν το πολιτικό και το οικονομικό στοιχείο, είναι οι αγώνες των κομμουνιστών, ο αγώνας για τη σοσιαλιστική επανάσταση.

Όλα τούτα φαίνονται πολύ καθαρά μέσα στο «Κεφάλαιο», παρ' όλο που ο Μάρξ δεν κάνει εκεί τη διάκριση μεταξύ ο ι κ ο ν ο μ ι κ ή ς και π ο λ ι τ ι κ ή ς ταξικής πάλης. Τη διάκριση αυτή την συναντάμε διατυπωμένη με σαφήνεια, στους επιγόνους του Μάρξ, ιδιαίτερα στον Λένιν (στο «Τί να κάνουμε;») και σ' όλους τους επαναστάτες - ήγέτες (ο Μωρίς Τορέξ επέμενε συχνά σ' αυτή).

Καμία επαναστατική προοπτική δεν είναι δυνατή, χωρίς να διενεταί προτεραιότητα στην πολιτική ταξική πάλη, σχετικά με τους άπλους οικονομικούς αγώνες. Η άπλη οικονομική, «άπολιτική» πάλη, οδηγεί στον οικονομισμό, δηλαδή στην ταξική συνεργασία. Αντίστροφα, η προτεραιότητα της πολιτικής πάλης, που θα υποτιμούσε τους οικονομικούς αγώνες, είναι πιθανό να καταλήξει στο βολонταρισμό, δηλαδή σε ενέργειες τυχοδιωκτικού χαρακτήρα.

Αυτή η ταξική πάλη πρέπει να διεξάγεται σε έθνικό επίπεδο, παίρνοντας υπόψη τις έθνικές ιδιομορφίες, αλλά και σαν αναπόσπαστο τμήμα της πάλης των τάξεων σε παγκόσμια κλίμακα. Άς μην ξεχνάμε πως από το 1864, δηλαδή τρία χρόνια πριν έμφανιστεί «Το Κεφάλαιο», ο Μάρξ και οι επαναστάτες αγωνιστές της έποχής ίδρυσαν την Πρώτη Διεθνή, προλεταριακή απάντηση στη Διεθνή του Κεφαλαίου, που υπήρχε από τα πράγματα και που κυριαρχούσε στη «διεθνή αγορά».

«Χιονοστιβάδα» και σφαγές.

Μετά την Ένότητα VI πάνω στο μισθό, οι αναγνώστες μπορούν να περάσουν στην Ένότητα VII («Η συσσώρευση του Κεφαλαίου»), που είναι επίσης βατή. Ο Μάρξ εξηγεί εκεί, πως η τάση του καπιταλισμού έγκειται στο να μετατρέπει αδιάκοπα σε κεφάλαιο την υπεραξία που βγάζει από τους εργάτες, δηλαδή πως η κεφαλαιοποίηση προχωρεί σά «χιονοστιβάδα», ότι δηλαδή το κεφάλαιο αναπαράγεται σε όλο και πιό διευρυμένη βάση, για να είναι σε θέση να άποσπά περισσότερη υπερεργασία (υπεραξία) από τους εργάτες. Η θέση αυτή εικονογραφείται παραστατικότερα από το εύστοχότατο συγκεκριμένο παράδειγμα της Άγγλιας. Στην είκοσαετία 1846 - 1866. Μετά τον Λένιν γνωρίζουμε άκόμα, ότι η αναπαραγωγή του καπιταλισμού πήρε, από τα τέλη του 19ου αιώνα, την ί μ π ε ρ ι α λ ι σ τ ι κ ή της μορφή: συγχώνευση τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, δημιουργία του χρηματιστικού κεφαλαίου και άμεση υπερεκμετάλλευση του «υπόλοιπου κό-

σμου» με άποικιακή μορφή, που προξένησε τους άποικιακούς πολέμους, άργότερα τους διιμπεριαλιστικούς, οι όποιοι και φανέρωσαν, σ' όλο τον κόσμο, με τρόπο κατάδηλο, πως ο ιμπεριαλισμός μπήκε πιά στο στάδιο της επιθανάτιας άγωνίας του, άφου οι δυο μεγάλοι παγκόσμιοι πόλεμοι κατάληξαν, άνάμεσα στ' άλλα, να δημιουργήσουν τις «προϋποθέσεις» για τη Ρώσικη Έπανάσταση (1917), για την έγκαθίδρυση των λαϊκών δημοκρατιών, για την επικράτηση της Κινέζικης Έπανάστασης (1949).

Όσο για την Ένότητα VIII («Η πρωταρχική συσσώρευση»), που κλείνει το Βιβλίο I του «Κεφαλαίου», περιλαμβάνει μιάν άνακάλυψη μεγάλης σημασίας. Ο Μάρξ καταγγέλλει εκεί την άστική μυθοποίηση, που εξηγεί ήρεμα τη γένεση του καπιταλισμού μέ... την άποταμίευση του πρώτου κεφαλαιοκράτη, που άφου δήτην δούλεψε σκληρά, έβαλε στην πάντα χρήματα και δημιούργησε έτσι το πρώτο κεφάλαιο! ο Μάρξ άποδεικνύει, ότι στην πραγματικότητα ο καπιταλισμός δε θα είχε γεννηθεί στις δυτικές κοινωνίες, αν δεν είχε προϋπάρξει εκεί μιá τεράστια «συσσώρευση» χρήματος στα χέρια όρισμένων «άτόμων», και ότι η συσσώρευση αυτή ήταν το άποτέλεσμα αιώνων βαναυσότητας, άρπαγών, έστρατειών, κλοπών, πλιάτσικου και σφαγιασμού όλόκληρων λαών (όπως π.χ., των άπογόνων των Ίνκας και άλλων κατοίκων του μυθικού Περού, που ήταν πλούσιο σε χρυσάφι).

Η θέση αυτή του Μάρξ για τις ιστορικές π η γ έ ς του καπιταλισμού έξακολουθεί να είναι έξαιρετικά επίκαιρη. Γιατί, αν και ο καπιταλισμός λειτουργεί σήμερα σχετικά άναίμακτα στις «μητροπόλεις», χρησιμοποιεί πάντα τις ίδιες μεθόδους κλοπής, άρπαγής, βίας και σφαγών σ' αυτό που άποκαλείται «περιφέρειά» του και που είναι οι χώρες του «Τρίτου Κόσμου»: Λατινική Άμερική, Άφρική, Άσία. Οι σφαγές που γίνονται από τους Άμερικανούς στο Βιετνάμ, άποτελούν, ά κ ό μ α και σ ή μ ε ρ α, την άποδειξη της άλήθειας των όσων εκθέτει ο Μάρξ στην Ένότητα VIII του «Κεφαλαίου», σχετικά με τις ά π ώ τ ε ρ ε ς π η γ έ ς τ ο υ καπιταλισμού.

Η κατάσταση όμως έχει άλλάξει ριζικά. Οι λαοί δεν άφήνονται πιά να σφαγιάζονται: έμαθαν να όργανώνονται και να άμύνονται, πράγμα που όφείλεται μερικά στον Μάρξ, στον Λένιν και στους επιγόνους τους, που διαπαιδαγώγησαν γενιές όλόκληρες επαναστατών-άγωνιστών της ταξικής πάλης. Δεν είναι άσχημο το ότι ο βιετναμέζικος λαός βαδίζει προς μιá μεγαλειώδη ν ί κ η, στο πεδίο της μάχης, ενάντια στην είσβολή της πιό μεγάλης στρατιωτικής

δύναμης του κόσμου, χάρη στο λαϊκό πόλεμο, που διεξάγει με την καθοδήγηση των οργανώσεων που δημιουργήσει ο ίδιος.

*Αν θέλουμε να διαβάσουμε «Τὸ Κεφάλαιο», να διαβάσουμε τὸν Λένιν (καὶ ἰδιαίτερα τὰ «ὀρισμένα συμπεράσματα» που βρίσκονται στὸ τέλος τῆς «Παιδικῆς Ἀρρώστιας», ὅπου γίνεται ἄμεσα λόγος γιὰ τοὺς ὄρους τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης στὰ καπιταλιστικά κράτη τῆς Δύσης), θὰ μπορέσουμε ἴσως νὰ βγάλουμε τὸ δίδαγμα καὶ νὰ συμπεράνουμε, ὅτι μερικοὶ ἀπὸ μᾶς θὰ ζήσουνε τὸ θρίαμβο τῆς Ἐπανάστασης καὶ στὴ δική μας τῆ χώρα.

Αὐτὸς ὁ χρυσὸς κανόνας...

Ἀνακεφαλαιῶν λοιπὸν τὶς πρακτικὲς μου συμβουλὲς γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ «Κεφάλαιου», με τὸν παρακάτω τρόπο:

1. Ἀφήστε συστηματικὰ στὴν ἄκρη τὴν Ἐνότητα I.
2. Ἀρχίστε ἀπὸ τὴν Ἐνότητα II.
3. Διαβάστε πολὺ προσεκτικὰ τὶς Ἐνότητες II, III, IV, VI ὡς VIII (παραλείψτε δηλαδὴ τὴν Ἐνότητα V).
4. Προσπαθήστε κατ'ὅσον νὰ διαβάσετε τὴν πρώτη Ἐνότητα, ἔχοντας συνείδηση, πὼς εἶναι ἔτσι κι ἄλλιῶς δύσκολη καὶ πὼς ἀπαιτεῖ πολλὲς εἰδικότερες ἐπεξηγήσεις³.

3. Δὲν μπορῶ νὰ ἀφιερῶσω ἐδῶ παρὰ μόνο μιὰ μικρὴ σημείωση στὶς θεωρητικὲς δυσκολίες, που ἐμποδίζουν μιὰ γρήγορη ἀνάγνωση τοῦ Βιβλίου I τοῦ «Κεφάλαιου». (Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ τὸ σύνταξε ἄλλωστε καμιά δεκαετὴ φορὲς πρὶν τοῦ δώσει τὴν τελειωτικὴ του μορφή: ὄχι μόνο γιὰ λόγους ὕψους).

Μὲ μιὰ λέξη θίγω τὸ πρόβλημα:

1. Ἡ θεωρία τῆς ἀξίας - ἐργασίας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθεῖ παρὰ μόνο σὰ μιὰ περίπτωσή αὐτοῦ που ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς ὀνόμασαν γενικὸ νόμο τῆς ἀξίας. Καὶ ἡ ὀνομασία ὅμως αὐτὴ (νόμος τῆς ἀξίας) δημιουργεῖ πολλὰ προβλήματα.
2. Ἡ θεωρία γιὰ τὴν ὑπεραξία ἀποτελεῖ εἰδικὸ τμῆμα μιᾶς εὐρύτερης θεωρίας: τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ὑπερεργασία που ὑπάρχει σ' ὅλες τὶς κοινωνίες, ἀλλὰ που «ἐξάγεται» μόνο στὶς ταξικὲς κοινωνίες, ἀφοῦ ἀποσπᾶται ἀπὸ τοὺς ἄμεσους παραγωγούς. Ἡ θεωρία γιὰ τὴν ὑπερεργασία, δὲν βρίσκεται, συνολικὰ ἐπεξεργασμένη, στὸ Βιβλίο I τοῦ «Κεφάλαιου».

Τὸ Βιβλίο I ἐπομένως, παρουσιάζει τὴν ἐξῆς ιδιοτροπία: περιέχει ὀρισμένες λύσεις προβλημάτων που τίθενται στὰ Βιβλία II, III καὶ IV καὶ ὀρισμένα προβλήματα τῶν ὁποίων οἱ λύσεις δὲ δίνονται παρὰ στὰ ἐπόμενα Βιβλία.

*Υστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ, θὰ μπορούσα νὰ συμβουλέψω ἀκόμα τοὺς ἀναγνώστες τοῦ «Κεφάλαιου» νὰ προτάξουν, στὴ μελέτη τους τοῦ ὀδηγητικοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ, τὴν ἀνάγνωση τῶν παρακάτω κειμένων που θὰ τοὺς χρησίμευαν σὰν κατατοπιστικὸτατὴ εἰσαγωγή:

1. «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ Κεφάλαιο», τοῦ Μάρξ (1847).

2. «Τὸ Κεφάλαιο», ἄρθρο τοῦ Ἐνγκελς, γραμμένο στὰ 1868, ἀναδημοσιευμένο στὸν τρίτο τόμο τοῦ «Κεφάλαιου» (Ἐντιστὸν Σοσιάλ, σελ. 219 - 225), που ἀποτελεῖ θαυμάσια περιληπτικὴ ἔκθεση τῶν θέσεων τοῦ Βιβλίου I.

*Ὅσοι ἀπὸ σᾶς θὰ θελήσουν νὰ δοῦν, σ' ἓνα κείμενο ἀπλὸ καὶ κατανοητὸ, ὀρισμένες σημαντικὲς συνέπειες τῶν θέσεων τοῦ Βιβλίου I, μποροῦν νὰ διαβάσουν, μετὰ τὴ μελέτη τοῦ Βιβλίου I, τὸ «Μισθός, τιμὴ, κέρδος», τοῦ Μάρξ (1865), δημοσιευμένο στὶς Ἐντιστὸν Σοσιάλ καὶ στὸν ἴδιο τόμο με τὸ «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ Κεφάλαιο». Σημειῶνῶ ἐδῶ, πὼς τὰ δύο αὐτὰ κείμενα εἶναι διαλέξεις που ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μάρξ, ἢ πρώτη ἀρκετὰ νωρὴ, τὸ 1847, ἢ δευτέρη ἀργότερα, τὸ 1865, μπροστὰ σὲ κοινὸ ἐργατῶν κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ἐργασιῶν τοῦ «Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Πρώτης Διεθνούς».

Διαβάζοντάς τες, θὰ διαπιστώσουμε τὸν ἐκφραστικὸ τύπο, που ὁ Μάρξ θεωρεῖ καθήκον του νὰ χρησιμοποιήσει μιλώντας μπροστὰ σὲ ἐργάτες καὶ ἀγωνιστὲς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ὁ Μάρξ ἤξερε νὰ μιλάει μιὰ ἀπλή, καθαρὴ καὶ ἄμεση γλῶσσα, ἀλλὰ συγχρόνως ἀρνιόταν νὰ κάνει ὅποιαδήποτε παραχώρηση σχετικὰ με τὸ ἐπιστημονικὸ περιεχόμενο τῶν θεωριῶν του. Πίστευε ὅτι οἱ ἐργάτες ἔχουν δικαιώματα πάνω στὴν ἐπιστήμη καὶ ὅτι μπορούσαν θαυμάσια νὰ ὑπερηγήσουν τὶς δυσκολίες που δημιουργεῖ στὸν καθένα ἢ μελέτη ἑνὸς πραγματικὰ ἐπιστημονικοῦ κειμένου. Αὐτὸς ὁ χρυσὸς κανόνας ἦταν καὶ θὰ μᾶς εἶναι μάθημα.

Μάρτης 1969

Στὸν «προθύστερο» αὐτὸν χαρακτῆρα πρέπει ν' ἀναζητήσουμε, κατὰ κύριο λόγο, τὶς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες που δημιουργεῖ ἡ ἀνάγνωση τοῦ Βιβλίου I τοῦ «Κεφάλαιου». Πρέπει νὰ τὸ γνωρίζουμε αὐτὸ, καὶ νὰ σεβαστοῦμε τὶς συνέπειές του, νὰ διαβάζουμε δηλαδὴ τὸ Βιβλίο I, παίρνοντας πάντοτε ὑπόψη τὰ Βιβλία II, III καὶ IV.

Κατὰ δεύτερο λόγο, ὅμως καὶ ἡ πλευρὰ αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου ἀμελητέα, ὀρισμένες δυσκολίες τοῦ Πρώτου Βιβλίου, ἰδιαίτερα αὐτὲς που παρουσιάζει τὸ κεφάλαιο I τῆς πρώτης Ἐνότητος καὶ ἡ θεωρία γιὰ τὸ «φειχιστικὸ» χαρακτῆρα τοῦ ἐμπορεύματος, ὀφείλονται, σύμφωνα με ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ, στὴν κληρονομημένη ἀπὸ τὸν Χέγκελ ὀρολογία, με τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶχε τὴν ἀδυναμία νὰ «φλερτᾶρει» (kokettieren).

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ¹

“Ας μου έπιτραπεί, παρουσιάζοντας τη νέα έκδοση του μικρού έγχειρίδιου της Μάρτα Χάρνεκερ, να υπενθυμίσω μιὰ πολύ άπλη ιδέα.

‘Η ιδέα είναι άπλη: οί θεωρητικές και πολιτικές της συνέπειες είναι όμως σημαντικές.

‘Ιδου λοιπόν αυτή ή ιδέα: όλη ή θεωρία του Μάρξ, δηλαδή ή έπιστήμη που θεμελίωσε (ό ιστορικός ύλισμός) και ή φιλοσοφία της οποίας άνοιξε τὸ δρόμο (ό διαλεκτικός ύλισμός) έχουν κέντρο και καρδιά τους την πάλη των τάξεων.

‘Η πάλη των τάξεων άποτελεί λοιπόν «τὸν καθοριστικό κρίκο», όχι μόνο για την πολιτική πρακτική του μαρξιστικού - λενινιστικού εργατικού κινήματος, αλλά και για τη θεωρία για τη μαρξιστική έπιστήμη και φιλοσοφία.

‘Ο Λένιν μὰς δίδαξε με σαφήνεια, πὼς ή φιλοσοφία αντιπροσωπεύει την πάλη των τάξεων στη θεωρία: πὸ συγκεκριμένα, πὼς κάθε φιλοσοφία αντιπροσωπεύει και μία ταξική άποψη μέσα στη θεωρία, σὲ αντιπαράθεση με άλλες αντίθετες ταξικές αντίληψεις. Γνωρίζουμε έπομένως, ότι ή μαρξιστική - λενινιστική φιλοσοφία (ό διαλεκτικός ύλισμός) αντιπροσωπεύει την ταξική άποψη των προλεταρίων μέσα στη θεωρία: έδὼ θρίσκεται τὸ «κομβικό σημείο» για την κατανόηση της μαρξιστικής - λενινιστικής φιλοσοφίας και για την παραπέρα ανάπτυξή της. Πρόκειται για τὸν «καθοριστικό κρίκο» που βοηθάει να καταλάβουμε γιατί ή φιλοσοφία αυτή μπορεί να πάψει να «έρμηνεύει» τὸν κόσμο, και να συμβάλει στην έπαναστατική του άλλαγή.

“Ισως όμως είναι άκόμα δυσκολότερο να κατανοηθεί, γιατί ή

1. Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση του έγχειρίδιου της Μάρτα Χάρνεκερ: «Στοιχειώδεις άρχές του ιστορικού ύλισμού» (Σίγκλο ΧΧΙ, Μεξικό).

πάλη των τάξεων αποτελεί τον «καθοριστικό κρίκο», για την κατανόηση της επιστημονικής θεωρίας του Μάρξ.

Ἄρκοῦμαι σ' ἓνα μόνο παράδειγμα: «Τὸ Κεφάλαιο». Νά ἕνα βιβλίο πὸν περιέχει τὴ μαρξική ἐπιστήμη, τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς μαρξικῆς ἐπιστήμης. Ὅμως, δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε αὐταπάτες. Δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχεις μπροστά σου ἓνα βιβλίο: πρέπει νὰ ξέρεις νὰ τὸ διαβάσεις. Ὑπάρχουν ὅμως τρόποι νὰ «διαβάζεται» «Τὸ Κεφάλαιο», νὰ «κατανοεῖται» καὶ νὰ «ἐκτίθεται» τὸ περιεχόμενό του, πὸν μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι ἀστικοί. Ἀστικός τρόπος ἀνάγνωσης σημαίνει: ἐπηρεασμένος, σημαδεμένος, διαβρωμένος ἀπὸ τὴν ἀστική ἰδεολογία, πὸν συγκεκριμένα ἀπὸ τὶς οἰκονομιστικές καὶ κοινωνιολογικὲς ἀστικὲς ἰδεολογίες.

Εἶναι δυνατό, π.χ., νὰ διαβαστεῖ «Τὸ Κεφάλαιο» μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: σὰ μιὰ θεωρία πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Θ' ἀρχίσει κάποιος ἀπὸ τὴν ὑποδομή, θὰ ἐξετάσει τὴ «διαδικασία ἐργασίας», θὰ διακρίνει τὶς «παραγωγικὲς δυνάμεις» ἀπὸ τὶς «σχέσεις παραγωγῆς», θὰ ἀναλύσει τὸ ἐμπόρευμα, τὸ χρῆμα, τὴν ὑπεραξία, τὸ μισθό, τὴν ἀναπαραγωγή, τὴν πρόσοδο, τὸ κέρδος, τὸν τόκο, τὴν πτωτικὴ τάση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους κλπ., κλπ. Κοντολογίς, θὰ ἀνακαλύψει στὸ «Κεφάλαιο» τοὺς «νόμους» τῆς (καπιταλιστικῆς) οἰκονομίας. Καὶ ὅταν θὰ ἔχει τελειώσει τὴν ἀνάλυση ὅλων αὐτῶν τῶν «οἰκονομικῶν» μηχανισμῶν, θὰ προσθέσει κάποιον σύντομο παράρτημα: οἱ κοινωνικὲς τάξεις, ἡ πάλη τῶν τάξεων.

Μήπως καὶ τὸ μικροσκοπικό, μισοτελειωμένο κεφάλαιο πὸν ἀφορᾶ τὶς κοινωνικὲς τάξεις δὲ βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ «Κεφάλαιου»; Δὲν εἶναι θεμιτὸ νὰ μιλάμε γιὰ κοινωνικὲς τάξεις, μόνον ἀφοῦ ξεσκεπαστεῖ ὀλόκληρος ὁ μηχανισμὸς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας; Μήπως ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ δὲ μᾶς καλεῖ νὰ θεωρήσουμε τὶς κοινωνικὲς τάξεις (ἐπομένως καὶ τὴν ταξικὴ πάλη) σὰν ἀπλὸ προϊόν, σὰν τελικὸ προϊόν τῆς δομῆς τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, σὰν ἀποτέλεσμά της; Μήπως δὲν εἶναι οἱ κοινωνικὲς τάξεις ἀπλὸ ἀποτέλεσμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, καὶ ἡ πάλη τῶν τάξεων μιὰ ἀπλή ἀντανάκλαση τῆς ὑπαρξῆς τῶν τάξεων;

Αὐτὴ ἡ ἀνάγνωση, αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ «Κεφάλαιου», συνιστοῦν βαριὰ παραμόρφωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας: μιὰ παραμόρφωση οἰκονομιστικὴ (ἀστική). Οἱ κοινωνικὲς τάξεις δὲ βρίσκονται στὸ τέλος τοῦ «Κεφάλαιου»: Εἶναι παρούσες μέσα στὸ «Κεφάλαιο», ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Ἡ πάλη τῶν τάξεων δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα (παράγωγο) τῆς ὑπαρξῆς τῶν κοινωνικῶν τά-

ξεων: ἡ πάλη τῶν τάξεων καὶ ἡ ὑπαρξὴ τους ἀποτελοῦν ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἡ πάλη τῶν τάξεων εἶναι «ὁ καθοριστικὸς κρίκος» γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ «Κεφάλαιου».

Ὅταν ὁ Μάρξ ἔδωσε στὸ «Κεφάλαιο» τὸν ὑπότιτλο: «Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», δὲν ἤθελε νὰ ὑπονοήσῃ μόνον πὼς θὰ ἀσκούσε κριτικὴ στοὺς κλασσικοὺς οἰκονομολόγους, ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν οἰκονομιστικὴ (ἀστικὴ) αὐταπάτη. Ἦθελε νὰ ἀσκῆσει καταλυτικὴ κριτικὴ στὴν αὐταπάτη τῶν ἀστῶν πὸν διαχωρίζουν, μὲ ἐπιμέλεια, τὴν παραγωγικὴ καὶ ἀνταλλακτικὴ δραστηριότητα (οἰκονομία) ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τοὺς πολιτικὸς ἀγῶνες. Ὁ Μάρξ ἤθελε ν' ἀποδείξει ὅτι τὸ σύνολο τῶν ὄρων παραγωγῆς, κυκλοφορίας καὶ διανομῆς τῶν ἀγαθῶν στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα (δηλαδὴ ὀλόκληρη ἡ λεγόμενη πολιτικὴ οἰκονομία) κυριαρχοῦνται καὶ διαπερνῶνται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κοινωνικῶν τάξεων καὶ ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλη.

Ἄς ἐξηγήσουμε μὲ λίγα λόγια τὴ βασικὴ ἀρχὴ τῆς θέσης τοῦ Μάρξ.

Δὲν ὑπάρχει «καθαρὴ» οἰκονομικὴ παραγωγή, δὲν ὑπάρχουν «καθαρές» ἀνταλλακτικὲς σχέσεις, οὔτε «καθαρὴ» κυκλοφορία τῶν ἀγαθῶν, δὲν ὑπάρχει «καθαρὴ» διανομή. Τὰ οἰκονομικὰ αὐτὰ φαινόμενα ἀποτελοῦν διαδικασίες πὸν πραγματοποιοῦνται κάτω ἀπὸ ἓναν συσχετισμὸ κοινωνικῶν δυνάμεων, πὸν εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση καὶ παρὰ τὰ «φαινόμενα», ταξικὸς συσχετισμὸς, σχέσεις ἀνταγωνιστικῶν κοινωνικῶν τάξεων, δηλαδὴ σχέσεις τῆς ταξικῆς πάλης.

Ἄς πάρουμε τὴν ὑλικὴ παραγωγή ἀντικειμένων κοινῆς χρήσης (ἀξίες χρήσης), ὅπως ἐμφανίζεται στὸν ἀπλὸ παρατηρητὴ, μέσα στὶς παραγωγικὲς μονάδες (ἐργοστάσια, ἀγροτικὲς ἐκμεταλλεύσεις, κλπ.). Ἡ ὑλικὴ αὐτὴ παραγωγή προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ «παραγωγικῶν δυνάμεων», ὅπου ἡ «ἐργατικὴ δύναμη» (οἱ ἐργάτες) θέτουν σὲ κίνηση τὰ ἐργαλεῖα τῆς παραγωγῆς (σύνεργα καὶ μηχανές), πὸν μεταμορφῶνουν μιὰ πρώτη ὕλη. Ἐνας ἀστὸς «οἰκονομολόγος», ἢ ἓνας «οἰκονομιστὴς» ἀναγνώστης τοῦ «Κεφάλαιου», δὲ θὰ διαγνώσει ἐδῶ, παρὰ μιὰ ἀπλή τεχνικὴ διαδικασίαν ἐργασίας. Ἄρκει ὅμως νὰ σκεφτεῖ κανεὶς λιγάκι, μαζὶ μὲ τὸν Μάρξ, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ πὼς πρόκειται γιὰ πλήρη παρανόηση. Ἐκεῖνο πὸν πρέπει νὰ ποῦμε εἶναι: οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις μῆκαν σὲ κίνηση μέσα στὴ διαδικασίαν ἐργασίας, κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία σχέσεων παραγωγῆς, πὸν καθορίζονται σὰ σχέσεις ἐκμετάλλευσης. Τὸ ὅτι ὑπάρχουν ἐργάτες, σημαίνει πὼς εἶναι μισθωτοί, ἐπομένως ἐκμεταλλεῦόμενοι· τὸ ὅτι ὑπάρχουν μισθωτοί, πὸν δὲ διαθέ-

του τον τίποτ' άλλο παρά την εργατική τους δύναμη και είναι αναγκασμένοι (λόγω πείνας: λέει ο Λένιν) να την πουλήσουν, σημαίνει πώς υπάρχουν κεφαλαιοκράτες, που κατέχουν τα μέσα παραγωγής και αγοράζουν την εργατική δύναμη για να την εκμεταλλευτούν, για να εξάγουν απ' αυτήν, την υπεραξία. Η ύπαρξη επομένως των ανταγωνιστικών κοινωνικών τάξεων εγγράφεται μέσα στην ίδια την παραγωγή, βρίσκεται στην καρδιά της: μέσα στις σχέσεις παραγωγής.

Τώρα πρέπει να πάμε ακόμα πιο μακριά: οι σχέσεις παραγωγής δεν είναι κάτι που απλώς προστίθεται στις παραγωγικές δυνάμεις σαν σκέτος «τύπος». Οι σχέσεις παραγωγής εισδύουν στις παραγωγικές δυνάμεις, αφού η εργατική δύναμη που θέτει σε κίνηση τις «παραγωγικές δυνάμεις» αποτελεί κι αυτή μέρος τους, και εφόσον η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία τείνει άσταμάτητα προς τη μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Και εφόσον η τάση αυτή κυριαρχεί στην καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, πρέπει να παραδεχτούμε πώς οι τεχνικοί μηχανισμοί της παραγωγής υποτάσσονται στους ταξικούς μηχανισμούς της πάλης των τάξεων. Αυτό που ονομάζουμε παραγωγικές δυνάμεις, αποτελεί συγχρόνως την υλική βάση («τεχνική βάση», λέει ο Μάρξ) και την ιστορική μορφή ύπαρξης των σχέσεων παραγωγής, δηλαδή των σχέσεων εκμετάλλευσης. Ο Μάρξ έδειξε, με θαυμαστό τρόπο (στα κεφάλαια 14 και 15, της τέταρτης Ένότητας του Βιβλίου Ι του «Κεφάλαιου») ότι οι βάσεις και οι διαδοχικές μορφές στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας (από τη βιοτεχνία στη μεγάλη βιομηχανία) δεν ήταν άλλο από τις βάσεις και τις διαδοχικές μορφές της υλικής και ιστορικής ύπαρξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Αποτελεί επομένως οικονομιστικό και τεχνοκρατικό λάθος να χωρίζονται οι παραγωγικές δυνάμεις από τις σχέσεις παραγωγής. Αυτό που συμβαίνει πραγματικά είναι η τάση ένοποιησης, των υλικών μορφών ύπαρξης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, υπό την κυριαρχία των σχέσεων παραγωγής.

Αν έτσι είναι τα πράγματα, δεν υπάρχει «καθαρή» παραγωγή, ούτε «καθαρή» οικονομία. Με τις σχέσεις παραγωγής, οι ανταγωνιστικές τάξεις είναι ήδη παρούσες στην παραγωγική διαδικασία. Μέσα στον ταξικό αυτό συσχετισμό αντιμαχόμενων συμφερόντων, μπαίνουν τα θεμέλια της πάλης των τάξεων: η ταξική πάλη είναι κυριολεκτικά ριζωμένη μέσα στην ίδια την παραγωγή.

Το θέμα βέβαια δεν εξαντλείται εδώ. Καμιά κοινωνία δεν είναι δυνατό να υπάρξει, δεν έχει δηλαδή ιστορική διάρκεια, εάν, συνε-

χίζοντας την παραγωγή νέων αγαθών, δεν αναπαράγει συγχρόνως τους υλικούς και κοινωνικούς όρους της ύπαρξής της (της παραγωγής της). Οι όροι ύπαρξης της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι οι προϋποθέσεις εκμετάλλευσης, που επιβάλλουν οι κεφαλαιοκράτες στην εργατική τάξη: η καπιταλιστική τάξη πρέπει λοιπόν να αναπαράγει τους όρους αυτούς «πάση θυσία». Για να κατανοήσουμε επομένως «Το Κεφάλαιο», πρέπει να αναχθούμε στην προβληματική της αναπαραγωγής: και θα δούμε τότε πώς η άστική τάξη δεν είναι σε θέση να διασφαλίσει τη σταθερότητα και τη διάρκεια της εκμετάλλευσης (που επιβάλλει στην παραγωγή) παρά μόνο με την προϋπόθεση ότι θα διεξάγει μία συνεχή ταξική πάλη ενάντια στους εργαζόμενους. Την ταξική αυτή πάλη, την διεξάγει συντηρώντας και αναπαράγοντας τους υλικούς, ιδεολογικούς και πολιτικούς όρους της εκμετάλλευσης. Την διεξάγει μέσα στην παραγωγή (μείωση του μισθού με σκοπό την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης: καταπίεση, κυρώσεις, απολύσεις, αντισυνδικαλιστική πρακτική κλπ.). Την διεξάγει επίσης έξω από την παραγωγή: εδώ έπεμβαίνει ο ρόλος του κράτους, του καταπιεστικού κρατικού μηχανισμού και των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (πολιτικό σύστημα, σχολείο, εκκλησίες, μέσα ενημέρωσης), για να υποτάξουν την εργατική τάξη με την υλική και ιδεολογική πίεση.

Αν το διαβάσουμε με τον τρόπο αυτό, «Το Κεφάλαιο» παύει να είναι μια θεωρία «πολιτικής οικονομίας» του καπιταλισμού, και γίνεται η θεωρία των υλικών, νομικο-πολιτικών και ιδεολογικών μορφών ενός τρόπου παραγωγής, που βασίζεται στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας — γίνεται έτσι μια επαναστατική θεωρία.

Αν διαβαστεί με τον τρόπο αυτό «Το Κεφάλαιο», όλα μπαίνουν στη θέση τους: η πολιτική οικονομία, οι παραγωγικές δυνάμεις, ή τεχνική κλπ.

Αν όμως είναι έτσι τα πράγματα, μπορούμε τώρα να σχηματίσουμε μια ιδέα για την πάλη των τάξεων, και να απαρνηθούμε όρισμένες «άνθρωπιστικές» αυταπάτες, που προέρχονται από μικροαστική ιδεολογία (και που αποτελούν το συμπλήρωμα των «οικονομιστικών» ψευδαισθήσεων). Είμαστε πράγματι αναγκασμένοι να εγκαταλείψουμε την ιδέα πώς η καπιταλιστική κοινωνία είχε υπάρξει δήθεν πριν από την πάλη των τάξεων και ότι η ταξική πάλη που γνωρίζουμε σήμερα αποτελεί τάχα αποτέλεσμα της ύπαρξης του προλεταριάτου (και των συμμάχων του) που ξεσηκώνονται ενάντια στην κοινωνική «αδικία». Στην πραγματικότητα, η

πάλη τῶν τάξεων, πού διεξάγεται στήν καπιταλιστική κοινωνία εἶναι φαινόμενο σύμφυτο μ' αὐτήν: ἄρχισε μαζί μ' αὐτήν, καί ἡ ἀστική τάξη ἦταν ἐκείνη πού ἐπιδόθηκε σ' αὐτήν ἐξαρχῆς μὲ πρωτοφανέρωτη ἀγριότητα, ἐνάντια σ' ἓνα προλεταριάτο πού ἦταν ἀκόμα τότε ἀνοργάνωτο. Ἡ ἐργατική τάξη ὄχι μόνο δὲν ξεσηκώθηκε ἀπλᾶ καί μόνο ἐνάντια σὲ κάποιες «ἀδικίες», ἀλλά, στήν ἀρχή, ἀμύνθηκε ἐνάντια στήν ἐπίθεση τῶν κεφαλαιοκρατῶν, πρὶν ὀργανωθεῖ, καί ἀναπτύξει τὴ συνείδησή του γιὰ νὰ περάσει στήν ἀντεπίθεση, καί ὕστερα στήν ἐπίθεση μέχρι τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας.

Ἄν ἔτσι ἔχει ἡ κατάσταση, ἐὰν ἡ ἐπιστημονική θεωρία τοῦ Μάρξ μᾶς παρέχει τὴν ἀπόδειξη τοῦ ὅτι ὅλα ἐξαρτιῶνται ἀπὸ τὴν πάλη τῶν τάξεων, θὰ καταλάβουμε καλύτερα τὶς αἰτίες ἐνὸς φαινομένου δίχως προηγούμενο στήν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας: τὴ «συγχώνευση» τῆς μαρξικῆς θεωρίας καί τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Δὲν ἔχουμε ἀκόμα καλοσκεφτεῖ τὸ γεγονός αὐτό: γιατί καί πῶς τὸ ἐργατικὸ κίνημα, πού ὑπῆρχε πρὶν νὰ γράψουν ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο», ἀναγνώρισε τὸν ἑαυτό του σ' ἓνα ἔργο τόσο δύσκολο ὅσο «Τὸ Κεφάλαιο»; Ἐξαιτίας ἐνὸς κοινού σημείου: τῆς πάλης τῶν τάξεων. Αὐτὴ ἦταν τὸ ἐπίκεντρο τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Εἶναι ἐπίσης ἡ καρδιά τοῦ «Κεφαλαίου» καί τῆς μαρξικῆς θεωρίας. Ὁ Μάρξ ἔδωσε σὰν ἐπιστημονική θεωρία στὸ ἐργατικὸ κίνημα, ὅ,τι εἶχε πάρει ἀπ' αὐτὸ σὰν πολιτικὴ ἐμπειρία.

Ὅπως λέει ὁ Μάο: δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε π ο τ ἔ τὴν πάλη τῶν τάξεων.

Γενάρης 1970

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ¹

(Σημειώσεις γιὰ μιὰ ἔρευνα)*

Γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς.

...Τώρα πρέπει ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ ἓνα ζήτημα, πού εἶχαμε ἀναφέρει, σὰν ἀστραπή, στήν ἀνάλυσή μας, ὅπου μιλούσαμε γιὰ τὴν ἀνάγκη ἀνανέωσης τῶν μέσων παραγωγῆς σὰν ὄρο γιὰ τὴν ὁμαλὴ συνέχιση τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς. Ἦταν μιὰ ἔνδειξη θιαστική. Θὰ ἀσχοληθοῦμε τώρα εἰδικὰ μ' αὐτήν.

Ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ, ἀκόμα κι ἓνα παιδί καταλαβαίνει, πῶς ἂν ἓνας κοινωνικὸς σχηματισμὸς δὲν ἀναπαράγει τοὺς ὄρους τῆς παραγωγῆς, ἐπιτελώντας συγχρόνως τὴν παραγωγικὴ διαδικασία, δὲν πρόκειται νὰ ἐπιζήσει οὔτε γιὰ ἓνα χρόνο². Ὁ ὕστατος λοιπὸν ὄρος τῆς παραγωγῆς, εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἀναπαραγωγή αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀπλή» (νὰ ἀναπαράγει δηλαδὴ μόνο τοὺς ὄρους τῆς ὑφιστάμενης παραγωγῆς) ἢ «διευρυμένη» (νὰ διευρύνει δηλαδὴ τοὺς ὄρους αὐτούς).

1. «Λὰ Πανσέ», ἀριθ. 151, Ἰούνης 1970. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἀποσπάσματα μιᾶς εὐρύτερης μελέτης.

* Ἐνα μέρος τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἔχει ἤδη δημοσιευτεῖ στὰ ἑλληνικά, στὸ περιοδικὸ «Πολίτης», τεύχος 3-4, Ἰούλης - Αὐγούστου 1976, σελ. 71, μὲ τὸν τίτλο «Γιὰ τὴν ἰδεολογία» καί σὲ μετάφραση Ἁγγελου Ἐλεφάντη. (Σ.τ.μ.).

2. Γράμμα στὸν Κούγκελμαν, 11 Ἰούλη 1868. (Βλ. «Γράμματα πᾶνω στὸ «Κεφάλαιο»», Ἐντισιὸν Σοσιάλ, σελ. 229).

Ἄς ἀφήσουμε στὴν ἄκρη, γιὰ τὴν ὥρα, τὴν τελευταία αὐτὴ διάκριση.

Τί εἶναι λοιπόν, ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς;

Καταπιανόμεστε ἔτσι μ' ἓνα θέμα συνάμα πολὺ οἰκείο (μετὰ τὸ Βιβλίον ΙΙ τοῦ «Κεφάλαιου»), μὰ καὶ ἰδιαίτερα παραγνωρισμένο. Τὰ ἐπίμονα φαινόμενα (ιδεολογικὰ ἐπιφαινόμενα ἐμπειρικοῦ τύπου) τῆς ἀπλῆς παραγωγῆς, δηλαδὴ τῆς ἀπλῆς παραγωγικῆς πρακτικῆς (ποῦ κι αὐτὴ παραμένει ἀφηρημένη σχετικὰ μὲ τὸ σύνολο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας), εἶναι τόσο ἐνσωματωμένα στὴν καθημερινή μας «συνείδηση», ὥστε εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε σχεδὸν ἀδύνατο, νὰ ἀρθεῖ κανεὶς σιγὴν προβληματικὴ τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ὡστόσο, ἔξω ἀπὸ μιὰ τέτοια ὀπτική, ὅλα παραμένουν ἀφηρημένα (ὄχι μόνον ἀποσπασματικά, ἀλλὰ καὶ παραμορφωμένα) —ἀκόμα καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς, καί, κατὰ μείζονα λόγο, τῆς ἀπλῆς παραγωγικῆς πρακτικῆς.

Ἄς προσπαθήσουμε νὰ ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα μεθοδικά.

Γιὰ νὰ ἀπλοποιήσουμε τὸ κείμενό μας, καὶ ἐφόσον δεχόμεστε πὼς σὲ κάθε κοινωνικὸ σχηματισμὸ ἐπικρατεῖ ἓνας τρόπος παραγωγῆς, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ παραγωγικὴ διαδικασία θέτει σὲ κίνηση τὶς ὑπάρχουσες παραγωγικὲς δυνάμεις μέσα στὸ πλαίσιο καὶ ὑπὸ τὸ κράτος ὀρισμένων σχέσεων παραγωγῆς.

Ἔπεται, πὼς γιὰ νὰ ὑπάρξει ὁ ὁποιοσδήποτε κοινωνικὸς σχηματισμὸς, πρέπει τὴν ἴδια ὥρα ποῦ παράγει, καὶ γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ παράγει, νὰ ἀναπαράγει τοὺς ὄρους τῆς παραγωγῆς του. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναπαράγει:

- 1) Τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις·
- 2) τὶς ὑπάρχουσες σχέσεις παραγωγῆς.

Ἀναπαραγωγὴ τῶν μέσων παραγωγῆς.

Ὅλοι ἀναγνωρίζουν σήμερα (ἀκόμα καὶ οἱ ἄστοι οἰκονομολόγοι ποῦ ἐργάζονται στὸ λογιστήριό τοῦ κράτους, καὶ οἱ «θεωρητικοὶ» τῆς σύγχρονης «μακροοικονομικῆς ἀνάλυσης»), γιὰ τὴν Μάρξ τὸ ἀπόδειξε ἀδιάσειστα στὸ Βιβλίον ΙΙ τοῦ «Κεφάλαιου», πὼς ἡ παραγωγὴ δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν ὑλικῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς: δίχως δηλαδὴ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν μέσων παραγωγῆς.

Ὁ πρῶτος τυχὼν οἰκονομολόγος, ποῦ δὲ διαφέρει ἐδῶ κατὰ

τίποτα ἀπὸ τὸν πρῶτο τυχόντα κεφαλαιοκράτη, ὀφείλει κάθε χρόνο νὰ προβλέπει, μὲ τί θὰ ἀντικαταστήσει ὅ,τι ἐξαντλεῖται καὶ φθείρεται μέσα στὴν παραγωγὴ: πρῶτες ὕλες, ἀκίνητες ἐγκαταστάσεις (κτίρια), ἐργαλεῖα τῆς παραγωγῆς (μηχανές) κλπ. Λέμε: ὁ πρῶτος τυχὼν οἰκονομολόγος = ὁ πρῶτος τυχὼν κεφαλαιοκράτης, γιὰ τὴν ἐκφράζουν καὶ οἱ δυὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐπιχείρησης, μὲ τὴν ἔννοια πὼς ἀρκοῦνται στὴ λογιστικὴ πρακτικὴ τῆς ἐπιχείρησης καὶ μόνον σ' αὐτὴν.

Γνωρίζουμε, ὅμως, χάρη στὴ διάνοια τοῦ Κεναί, ποῦ ἔθεσε πρῶτος αὐτὸ τὸ «ὀφθαλμοφανές» πρόβλημα, καὶ χάρη στὴ διάνοια τοῦ Μάρξ ποῦ τὸ ἔλυσε, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ ν' ἀντιμετωπίσουμε τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν ὑλικῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς μόνον στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιχείρησης, ἐπειδὴ δὲν πληροῦνται μέσα στὴν ἐπιχείρηση οἱ πραγματικὲς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἐκεῖνο ποῦ συμβαίνει στὴν ἐπιχείρηση ἀποτελεῖ ἀπλή ἀντανάκλαση ποῦ δίνει μόνον μιὰ ἰδέα τῆς ἀναγκαιότητας γιὰ ἀναπαραγωγὴ, ποῦ δὲν ἐπιτρέπει ὅμως καθόλου νὰ σκεφτοῦμε τίς προϋποθέσεις καὶ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς.

Μιὰ στιγμή μόνον ἂν σκεφτοῦμε, ἀρκεῖ γιὰ νὰ μᾶς πείσει: ὁ κύριος Χ, κεφαλαιοκράτης, ποῦ παράγει στὸ ὑφαντουργεῖο τοῦ μάλλινου ὑφάσματα, ὀφείλει νὰ «ἀναπαράγει» τὴν πρώτη του ὕλη, τὰ μηχανήματά του κλπ. Ὁμως, τὰ εἶδη αὐτὰ δὲν τὰ παράγει ὁ ἴδιος γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς δικιάς του μόνον παραγωγῆς — ἀλλὰ ἄλλοι καπιταλιστές: ὁ κύριος Ψ, μεγαλοκτηνοτρόφος προβάτων στὴν Αὐστραλία π.χ., παράγει μαλλί, ἐνῶ ὁ κύριος Φ ποῦ ἔχει μεταλλουργεῖο, παράγει μηχανήματα καὶ ἐργαλεῖα κλπ., κλπ., κι αὐτοὶ ὅμως, μὲ τὴ σειρά τους, γιὰ νὰ παράγουν τὰ προϊόντα αὐτά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξαρτᾶται ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν ὄρων παραγωγῆς τοῦ κυρίου Χ, πρέπει ν' ἀναπαράγουν τοὺς ὄρους τῆς δικιάς τους παραγωγῆς, κ.ο.κ., ἐπ' ἀπειρον — καὶ ἡ ὅλη διαδικασία πρέπει νὰ γίνεταί σὲ ἀναλογίαις τέτοιαις στὴν ἐθνικὴ καὶ στὴν παγκόσμια ἀγορά, ὥστε ἡ ζήτηση σὲ μέσα παραγωγῆς (γιὰ ἀναπαραγωγὴ) νὰ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη προσφορά.

Γιὰ νὰ συλλάβει κανεὶς αὐτὸ τὸ μηχανισμὸ ποῦ καταλήγει σ' ἓνα εἶδος «ἀτέλειωτης ἀλυσίδας», πρέπει ν' ἀκολουθήσει τὴ «συνολικὴ» ἀντιμέτωπιση τοῦ Μάρξ, νὰ μελετήσῃ δηλαδὴ τὶς σχέσεις κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου μεταξὺ τοῦ τομέα 1 (παραγωγὴ μέσων παραγωγῆς) καὶ τοῦ τομέα 2 (παραγωγὴ εἰδῶν καταναλώσεως), καὶ πραγματοποίησης τῆς ὑπεραξίας, στὰ Βιβλία ΙΙ καὶ ΙΙΙ τοῦ «Κεφάλαιου».

Δε θα μπορούμε εδώ στην ανάλυση του προβλήματος αυτού. Άρκουμαστε στην επισήμανση της αναγκαιότητας για αναπαραγωγή των υλικών όρων της παραγωγής.

Αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Όστόσο, υπάρχει κάτι που θα κάνει όπωσδήποτε έντύπωση στον αναγνώστη. Μιλήσαμε για την αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής — αλλά όχι για την αναπαραγωγή των παραγωγικών δυνάμεων. Αντιπαρήλαθαμε λοιπόν «έν σιγή» αυτό που διακρίνει τις παραγωγικές δυνάμεις από τα μέσα παραγωγής, δηλαδή την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Αν η παρατήρηση της λειτουργίας της επιχείρησης, και ιδιαίτερα η εξέταση της οικονομικο-λογιστικής πρακτικής, των προβλέψεων απόσβεσης - επένδυσης, μπορούσε να μας δώσει μία κατά προσέγγιση ιδέα για την ύπαρξη της υλικής διαδικασίας αναπαραγωγής, μπαίνουμε τώρα σ' έναν τομέα όπου η απλή παρατήρηση των όσων συμβαίνουν μέσα στην επιχείρηση αποδεικνύεται, αν όχι στο σύνολο, τουλάχιστον σχεδόν όλικα ανήμπορη να μας οδηγήσει κάπου, και τούτο για έναν ευδιάκριτο λόγο: Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης διενεργείται, κατά κύριο λόγο, έξω από την επιχείρηση.

Πώς εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης;

Εξασφαλίζεται με το να παραχωρείται στην εργατική δύναμη, ότι της είναι υλικά αναγκαίο για να αναπαράχθει: με το μισθό. Ο μισθός εμφανίζεται στους λογιστικούς πίνακες όλων των επιχειρήσεων, αλλά καταχωρείται εκεί σαν «κεφάλαιο προσωπικού»³, και καθόλου βέβαια σαν όρος της υλικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Όστόσο, έτσι «ενεργεί», αφού ο μισθός αντιπροσωπεύει μόνο το τμήμα της αξίας που παράχθηκε από την κατανάλωση εργατικής δύναμης και είναι αναγκαίο για την αναπαραγωγή της: δηλαδή αναγκαίο για τη διατήρηση της εργατικής δύναμης του μισθωτού (να κοιμηθεί, να ντυθεί, να φάει, κοντολογίς να είναι σε θέση να θρεθεί πάλι την άλλη μέρα στην πόρτα του εργοστάσιου για να πιάσει δουλειά). αναγκαίο επίσης για την ανατροφή των παιδιών, με τα όποια αναπαράγεται ο προλετάριος σαν εργατική δύναμη.

3. Ο Μάρξ έδωσε την επιστημονική του έννοιολογική έκφραση: «το μεταβλητό κεφάλαιο».

Άς θυμηθούμε ακόμα πώς αυτή η ποσότητα αξίας (ο μισθός) που είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, δεν καθορίζεται μόνο από ένα κατώτατο όριο «βιολογικής» αντοχής, αλλά διαμορφώνεται επίσης ιστορικά (ο Μάρξ παρατηρούσε πώς οι Άγγλοι εργάτες χρειάζονται την μπύρα και οι Γάλλοι συνάδελφοί τους το κρασί), είναι δηλαδή ιστορικά μεταβαλλόμενο.

Επισημαίνουμε ακόμα ότι το ελάχιστο αυτό όριο είναι ιστορικά, διπλά καθορισμένο, με την έννοια πώς δε διαμορφώνεται μόνο από τις ιστορικές ανάγκες της εργατικής τάξης, που «αναγνωρίζουν» οι εργοδότες, αλλά και από τις κατακτήσεις των εργατών μέσα στην πάλη των τάξεων (διπλός ταξικός αγώνας: έναντι στην αύξηση του εργάσιμου χρόνου και έναντι στη μείωση των μισθών).

Όστόσο, δεν αρκεί να εξασφαλίζονται στην εργατική δύναμη οι υλικοί όροι της αναπαραγωγής της, για να αναπαράγεται σαν τέτοια. Είπαμε ήδη πώς η διαθέσιμη εργατική δύναμη πρέπει να είναι «άρμόδια», δηλαδή ικανή να ενσωματωθεί στο πολύπλοκο σύστημα της παραγωγικής διαδικασίας. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και η ιστορικά διαμορφωμένη ενιαία σύστασή τους, σε μία χρονική στιγμή, απαιτούν να είναι η εργατική δύναμη (ποικιλόμορφα) ειδικευμένη και επομένως να αναπαράγεται σαν τέτοια. Ποικιλόμορφα: που σημαίνει ανάλογα με τις απαιτήσεις του κοινωνικο-τεχνικού καταμερισμού εργασίας, στις διάφορες «θέσεις» και «ειδικότητες».

Αλλά πώς πετυχαίνεται αυτή η (διαφοροποιημένη) ειδίκευση της εργατικής δύναμης στο καπιταλιστικό σύστημα; Διαφορετικά με ό,τι συνέβαινε στους δουλοκτητικούς και φεουδαρχικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, η αναπαραγωγή αυτής της ειδικευμένης εργατικής δύναμης τείνει (πρόκειται για τάση) να πραγματοποιείται όχι πια «έπι τόπου» (μαθητεία μέσα στην ίδια την παραγωγή), αλλά όλο και πιο συχνά έξω από την παραγωγή: με το σχολικό σύστημα, και με άλλους θεσμούς και μηχανισμούς.

Όμως, τί μαθαίνει κανείς στο σχολείο; Όσο κι αν προχωρήσει κανείς στις σπουδές του, έτσι κι αλλιώς έχει κιόλας διδαχτεί να διαβάζει, να γράφει, να μετράει — έχει μάθει δηλαδή μερικές τεχνικές, κι άλλα πράγματα ακόμα, στοιχεία «πρακτικής μόρφωσης», ή «θεωρητικής παιδείας» (που μπορεί να είναι χαμηλότερου ή ψηλότερου επιπέδου), άμεσα χρησιμοποιήσιμα στις διάφορες θέσεις της παραγωγής (ένα είδος κατάρτισης για τους εργάτες, ένα άλλο για τους τεχνικούς, ένα τρίτο για τους μηχανικούς, ένα τελευταίο

για τὰ ἀνώτερα στελέχη κλπ.). Στὸ σχολεῖο διδάσκονται λοιπὸν διάφορα «σαβουὰρ φαίρ».

Δίπλα ὅμως στὶς τεχνικὲς καὶ στὶς γνώσεις αὐτές, μαθαίνουμε στὸ σχολεῖο καὶ «κανόνες» γιὰ τὴν ὀρθή τους χρῆση, γιὰ τὴ συμπεριφορὰ δηλαδὴ ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ὁ καθένας, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση ποὺ «προορίζεται» νὰ καταλάβει μέσα στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας: κανόνες ἠθικῆς, κανόνες ἐπαγγελματικῆς συνείδησης καὶ πολιτικῆς ἀγωγῆς, ποὺ πᾶει νὰ πεῖ, πῶς καθαρὰ, κανόνες γιὰ τὸ σεβασμὸ τοῦ κοινωνικοῦ - τεχνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, καὶ τελικὰ κανόνες τῆς τάξης πραγμάτων ποὺ ἔχει ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὴν ταξικὴ κυριαρχία. Μαθαίνουμε ἀκόμα «νὰ μιλάμε καλὰ γαλλικὰ», νὰ «συντάσσουμε» σωστὰ τὰ γραφτὰ μας, δηλαδὴ, στὴν πραγματικότητα (γιὰ τοὺς μέλλοντες καπιταλιστὲς καὶ τοὺς ὑποταχτικούς τους) νὰ «διατάζουν καλὰ», δηλαδὴ (λύση ἰδανικῆ), νὰ «μιλᾶνε καλὰ» στοὺς ἐργάτες κλπ.

Ἄν θέλαμε νὰ κάνουμε μιὰ περισσότερο ἐπιστημονικὴ διατύπωση τῆς παραπάνω κατάστασης, θὰ λέγαμε πὼς ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀπαιτεῖ ὄχι μόνον τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς εἰδίκευσής της, ἀλλὰ συνάμα καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ὑποταγῆς της στοὺς κανόνες τῆς καθεστηκυίας τάξης, δηλαδὴ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ὑποταγῆς της στὴν κυρίαρχη ἰδεολογία γιὰ τοὺς ἐργάτες καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἰκανότητας νὰ χειρίζονται σωστὰ τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία γιὰ τοὺς φορεῖς τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς καταπίεσης, μὲ στόχο νὰ ἐξασφαλίζουν, ἀκόμα καὶ «μὲ τὸ λόγο» τὴν κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης.

Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ σχολεῖο (καὶ ἄλλοι κρατικοὶ θεσμοὶ ὅπως ἡ ἐκκλησία, ἡ μηχανισμοὶ ὅπως ὁ στρατὸς) διδάσκουν διάφορα «σαβουὰρ φαίρ», ἀλλὰ μὲ μορφή ποὺ νὰ ἐξασφαλίζει *τὴν ὑποταγὴ στὴν κυρίαρχη ἰδεολογία*, ἢ τὸν ἐπιτήδειο χειρισμὸ τῆς «πρακτικῆς» της. Ὅλοι οἱ φορεῖς τῆς παραγωγῆς, τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς καταπίεσης, χωρὶς νὰ μιλάμε γιὰ τοὺς «ἐπαγγελματίες ἰδεολόγους» (Μάρξ), ὀφείλουν νὰ εἶναι «διαβρωμένοι», μὲ τὸν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀπὸ τὴν ἰδεολογία αὐτή, γιὰ νὰ ἐκτελέσουν «εὐσυνείδητα» τὰ καθήκοντά τους — εἴτε σὰν ἐκμεταλλεόμενοι (προλετάριοι), εἴτε σὰν ἐκμεταλλευτὲς (κεφαλαιοκράτες), εἴτε σὰ βοηθοὶ τῶν ἐκμεταλλευτῶν (στελέχη), εἴτε σὰν ἱεροφάντες τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας («οἱ ὑπάλληλοί» της) κλπ.

Ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀναδεικνύει ἐπομένως, σὰν προϋπόθεση *sine qua non*, ὄχι μόνον τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς «εἰδίκευσής» της, ἀλλὰ ἐπίσης τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ὑποτα-

γῆς της στὴν κυρίαρχη ἰδεολογία, ἢ τῆς «πρακτικῆς» χρῆσης αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας. Γιὰ περισσότερη ἀκρίβεια, δὲν ἀρκεῖ νὰ λέμε, «ὄχι μόνον ἀλλὰ ἐπίσης», ἐπειδὴ φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς εἰδίκευσης τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως πραγματοποιεῖται μέσα στὶς μορφὲς καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τῶν μορφῶν ἰδεολογικῆς ὑποταγῆς.

Ἔτσι φτάνουμε στὸ ν' ἀναγνωρίσουμε τὴν ἔντονη παρουσία μιᾶς καινούριας πραγματικότητας: τ ἡ ς ἰ δ ε ο λ ο γ ἰ α ς.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλω νὰ κάνω δυὸ παρατηρήσεις.

Ἡ πρώτη χρησιμεύει στὸ νὰ προσδιορίσουμε τὸν κεντρικὸ πυρῆνα τῆς ἀνάλυσής μας γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ.

Μέχρις ἐδῶ, μελετήσαμε ἐπὶ τροχάδην τὶς μορφὲς ἀναπαραγωγῆς τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, δηλαδὴ τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Δὲν προσεγγίσαμε ὅμως ἀκόμα τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀποτελεῖ κ ρ ἰ σ ἰ μ ο ζ ἦ τ η μ α τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας γιὰ τὸν τρόπο παραγωγῆς. Τὸ νὰ ἀποσιωπάται ἀποτελεῖ θεωρητικὴ παράλειψη — κι ἀκόμα χειρότερα, βαρὺ πολιτικὸ σφάλμα.

Θὰ μιλήσουμε λοιπὸν γι' αὐτό. Ἄλλὰ γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ μιλήσουμε, μᾶς χρειάζεται προτύτερα νὰ κάνουμε, ἀκόμα μιὰ φορὰ, ὀρισμένες προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις.

Ἡ δευτέρα παρατήρηση εἶναι, πὼς οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς μᾶς ὀδηγοῦν στὸ νὰ ξαναθέσουμε τὸ παλιὸ μας ἐρώτημα: τί εἶναι μιὰ κοινωνία;

Ἐποδομὴ καὶ ὑπεροδομὴ.

Εἶχαμε ἄλλοτε τὴν εὐκαιρία⁴ νὰ ἐπιμείνουμε πάνω στὸν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα τῆς μαρξικῆς σύλληψης γιὰ τὸ «κοινωνικὸ ὄλο» σὲ διάκριση μὲ τὴ χεγκελιανὴ «ὀλότητα». Εἴπαμε τότε (καὶ ἡ θέση ἐκεῖνη ἐπαναλάμβανε μόνον γνωστὲς προτάσεις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ) ὅτι ὁ Μάρξ συλλαμβάνει τὴ δομὴ κάθε κοινωνίας συντιθέμενη ἀπὸ «ἐπίπεδα» ἢ «στοιχεῖα», συναρθρωμένα μὲ ἕναν εἰδικὸ καθορισμὸ: τὴν ὑ π ο δ ο μ ἦ ἢ οἰκονομικὴ βάση («ἐνότητα» πα-

4. Στὸ «Γιὰ τὸν Μάρξ» καὶ στὸ «Διαβάζοντας τὸ “Κεφάλαιο”», Μασπερό, Παρίσι 1965.

ραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής), και την ύπερδομή, που περιλαμβάνει, με τη σειρά της, δύο ακόμα «έπίπεδα» ή «στοιχεία»: το νομικο-πολιτικό (το δίκαιο και το κράτος) και την ιδεολογία (τις διάφορες θρησκευτικές, ήθικες, νομικές, πολιτικές ιδεολογίες).

Έκτος από το θεωρητικο-παιδαγωγικό ενδιαφέρον της (που αναδεικνύει τη διαφορά που χωρίζει τον Μάρξ από τον Χέγκελ), ή αναπαράσταση αυτή προσφέρει το έξης σημαντικό θεωρητικό προτέρημα: επιτρέπει να εγγράφουμε στο θεωρητικό περιεχόμενο των έννοιών αυτών, αυτό που ονομάσαμε δεικτική από τελεσματολογία. Τί έννοούμε μ' αυτό;

Καθένας μπορεί να καταλάβει άνετα πώς αυτή ή αναπαράσταση της κοινωνικής δομής σαν ένα οικοδόμημα που αποτελείται από μία βάση (υποδομή), πάνω στην οποία ύψώνονται τα δυο «πατώματα» της υπερδομής, είναι μιὰ μεταφορά, πιό συγκεκριμένα μιὰ μεταφορά στο χώρο: αποτελεί μιὰ τοποθεσία (topique)⁵. Όπως κάθε μεταφορά, και αυτή ή μεταφορά προτείνει, δείχνει κάτι. Τί ακριβώς; Μά, απλούστατα, θέλει να πεί, πώς τα πάνω πατώματα δε θα μπορούσαν να σταθούν στα πόδια τους (στον άέρα) μόνα τους, αν δε στερεώνονταν στη βάση τους.

Ή μεταφορά του οικοδομήματος έχει λοιπόν αντικειμενικό της σκοπό ν' αναπαραστήσει κυρίως τον «καθορισμό σε τελευταία ανάλυση» από την οικονομική βάση. Ή χωρική αυτή μεταφορά τείνει να προσδώσει στη βάση ένα δείκτη αποτελεσματικότητας που είναι γνωστός με την περίφημη έκφραση: καθορισμοί σε τελευταία ανάλυση αυτών που συμβαίνουν στους όρους (της υπερδομής) από εκείνο που συμβαίνει στην οικονομική βάση.

Μετά απ' αυτόν το δείκτη αποτελεσματικότητας «σε τελευταία ανάλυση», τα «πατώματα» της υπερδομής προσδιορίζονται, φυσικά, από άλλους διαφορετικούς δείκτες αποτελεσματικότητας. Τί είδους δείκτες ακριβώς;

Μπορούμε να πούμε ότι τα πατώματα της υπερδομής δεν είναι καθοριστικά σε τελευταία ανάλυση, αλλά καθοριζόμενα από το δείκτη της βάσης· και ότι, αν γίνονται καθοριστικά, με τον τρόπο τους (που δεν έχουμε όρισει ακόμα), το κάνουν σαν ήδη-καθορισμένα από τη βάση.

5. Από την ελληνική λέξη «τόπος». Ή τοποθεσία αναπαριστά σε ορισμένο διάστημα, τις αντίστοιχες θέσεις που κατέχει εκείνη ή ή άλλη πραγματικότητα: έτσι το οικονομικό στοιχείο είναι στο κάτω μέρος (βάση), ή υπερδομή βρίσκεται από πάνω.

Ο δείκτης αποτελεσματικότητας των όρων (ή δείκτης καθορισμού), ήδη-καθορισμένος από τον καθορισμό σε τελευταία ανάλυση της βάσης, αντιμετωπίζεται στη μαρξιστική παράδοση με δύο μορφές: 1) υπάρχει μιὰ «σχετική αυτονομία» της υπερδομής σε σχέση με τη βάση· 2) υπάρχει μιὰ «ανάδραση» της υπερδομής προς τη βάση.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι το μεγάλο θεωρητικό πλεονέκτημα της μαρξιστικής τοποθεσίας, της χωρικής δηλαδή μεταφοράς του οικοδομήματος (βάση και υπερδομή), είναι να αναδείξει τη σπουδαιότητα του ζητήματος του καθορισμού (ή δείκτη αποτελεσματικότητας) και συγχρόνως να δείξει πώς ή βάση καθορίζει, σε τελευταία ανάλυση, όλκληρο το οικοδόμημα· και κατά συνέπεια να οδηγήσει αναγκαστικά στο να τεθεί το θεωρητικό πρόβλημα του τύπου της «παραγωγής» αποτελεσματικότητας της υπερδομής, δηλαδή να μάς υποχρεώσει να σκεφτούμε αυτό που ή μαρξιστική παράδοση υποδηλώνει σὰ σχετική αυτονομία της υπερδομής, και σαν αναδραστική αντίδραση της υπερδομής προς τη βάση.

Το μεγαλύτερο μειονέκτημα αυτής της αναπαράστασης της κοινωνικής δομής, με τη χωρική μεταφορά του οικοδομήματος, είναι ακριβώς το ότι είναι μεταφορική: το ότι παραμένει δηλαδή περιγραφική.

Στο έξης, φαίνεται εύκταίο και δυνατό να παραστήσουμε τὰ πράγματα διαφορετικά. Και για να έξηγούμαστε: δεν κατηγορούμε καθόλου την κλασική μεταφορά, αφού ή ίδια μάς υποχρεώνει να την υπερβούμε. Και δεν την ξεπερνάμε για να την απορρίψουμε σὰ γερασμένη. Θα θέλαμε μόνο να κάνουμε μιὰ απόπειρα για να σκεφτούμε το περιεχόμενο που δηλώνει με την περιγραφική της μορφή.

Θεωρούμε ότι, αρχίζοντας από την αναπαραγωγή, είναι δυνατό και αναγκαίο να σκεφτούμε αυτό που χαρακτηρίζει ουσιαστικά την ύπαρξη και τη φύση της υπερδομής. Άρκει να τοποθετηθεί κανείς από την άποψη της αναπαραγωγής, για να φωτιστούν άμέσως πολλά από τὰ έρωτήματα, στὰ όποια ή χωρική μεταφορά του οικοδομήματος, αν και ύποσημείωνε την παρουσία τους, δεν άνοιγε το δρόμο για την έννοιολογική τους αντιμετώπιση.

Ή βασική μας θέση είναι πώς θα βρεθούμε σε άδυναμία να θέσουμε τὰ έρωτήματα αυτά (άρα και ν' απαντήσουμε), εάν δεν τοποθετηθούμε από την άποψη της αναπαραγωγής.

Θα αναλύσουμε σύντομα το δίκαιο, το κράτος και την ιδεολογία από την άποψη αυτή. Και θα δείξουμε τί συμβαίνει σχετικά με την πρακτική τής παραγωγής από τη μια μεριά, και με την αναπαραγωγή από την άλλη...

Το κράτος.

Η μαρξιστική παράδοση δεν επιδέχεται αντιρρήσεις: το κράτος εκλαμβάνεται σαφέστατα, ήδη από το «Μανιφέστο» και τη «18η Μπρυμαίρ» (όπως και σ' όλα τα μεταγενέστερα κείμενα των κλασικών, ιδίως του Μάρξ για την Κομμούνα του Παρισιού, και του Λένιν για το «Κράτος και Έπανάσταση») σαν καταπιεστικός μηχανισμός. Το κράτος αποτελεί μια «μηχανή» καταστολής και καταπίεσης, που επιτρέπει στις κυρίαρχες τάξεις (το 19ο αιώνα, στην αστική τάξη και στην «τάξη» των μεγαλοβιομηχανών) να εξασφαλίζουν την κυριαρχία τους πάνω στην εργατική τάξη και να την υποτάσσουν στη διαδικασία εξαγωγής τής υπεραξίας (δηλαδή στην καπιταλιστική έκμετάλλευση).

Το κράτος είναι επομένως, πριν απ' όλα, αυτό που οι κλασικοί του μαρξισμού όνομασαν μηχανισμό του κράτους. Με τον όρο αυτόν εννοείται: όχι μόνον ο ειδικευμένος μηχανισμός (με τη στενή έννοια), του οποίου αναγνωρίσαμε την ύπαρξη και την αναγκαιότητα από τις απαιτήσεις τής δικαιοσύνης πρακτικής, δηλαδή την αστυνομία, τα δικαστήρια, τις φυλακές· αλλά επίσης το στρατό, που (το προλεταριάτο έχει πληρώσει με αίμα την πείρα αυτή) έπεμβαίνει άμεσα σαν κατασταλτική δύναμη αίχμης, σε τελευταία ανάλυση, όταν η αστυνομία και τα βοηθητικά της σώματα, έχουν πιά «ξεπεραστεί από τα γεγονότα» και πάνω από το σύνολο αυτό βρίσκεται ο αρχηγός του κράτους, ή κυβέρνηση και η διοίκηση.

Με τη μορφή αυτή, ή μαρξιστική-λενινιστική «θεωρία» του κράτους ψηλαφίζει την ουσία, και πρέπει όπωσδήποτε να συνειδητοποιήσουμε πώς ή ουσία βρίσκεται εδώ. Ο μηχανισμός του κράτους, που όρίζει το κράτος σαν έκτελεστική δύναμη και σα δύναμη καταστολής και καταπίεσης, «στην υπηρεσία των κυρίαρχων τάξεων», μέσα στην ταξική πάλη που διεξάγει ή αστική τάξη και οι σύμμαχοί της έναντια στο προλεταριάτο, είναι το ίδιο το κράτος, του οποίου όρίζει τη βασική «λειτουργία».

Ύπό την περιγραφική θεωρία στη θεωρία.

Όστόσο, ακόμα και δώ, όπως ήδη παρατηρήσαμε όταν μιλούσαμε για τη μεταφορά του οικοδομήματος (υποδομή και υπερδομή), ή παρουσίαση αυτή τής φύσης του κράτους παραμένει ένμέρει περιγραφική.

Έπειδή θα έχουμε, στο έξης, συχνά την εύκαιρία να χρησιμοποιήσουμε το επίθετο αυτό (περιγραφικός), χρειάζονται δυο λόγια για να ξεκαθαρίσουμε τί έννοούμε.

Όταν λέμε, μιλώντας για τη μεταφορά του οικοδομήματος, ή μιλώντας για τη μαρξιστική «θεωρία» του κράτους, ότι αποτελούν περιγραφικές συλλήψεις ή αναπαραστάσεις του αντικειμένου τους, δέ μάς διακρίνει καμιά κριτική ύστεροβουλία. Αντίθετα, νομίζουμε πώς δέ θα ήταν άτοπο, αν λέγαμε, πώς όλες οι μεγάλες επιστημονικές ανακαλύψεις δέν είναι δυνατό ν' αποφύγουν τη μεταβατική φάση, που θα όνομάζαμε περιγραφική «θεωρία». Μια τέτοια φάση θα ήταν το πρώτο στάδιο κάθε θεωρίας, τουλάχιστο στον τομέα που μάς άπασχολεί (τής επιστήμης των κοινωνικών σχηματισμών). Τη φάση αυτή, σαν τέτοια, θα μπορούσαμε —κατά τη γνώμη μας, θα έπρεπε— να τη θεωρήσουμε σα μεταβατική φάση, αναγκαία για την παραπέρα ανάπτυξη τής θεωρίας. Το ότι είναι μεταβατική, το έγγράφουμε μέσα στην ίδια την έκφραση που χρησιμοποιούμε: «περιγραφική θεωρία», αφήνοντας να φαίνεται, στην παράταξη των όρων που διασυνδέουμε, ένα είδος «άντιφασης». Πράγματι, ο όρος θεωρία «κονταροχτυπιέται» ένμέρει με το επίθετο «περιγραφική» που κολλάει πίσω του. Αυτό συγκεκριμένα θέλει να πεί: 1) ότι ή «περιγραφική θεωρία» αποτελεί φυσιολογικά και δίχως άμφιβολία την όριστική άπαρχή τής θεωρίας, αλλά και 2) ότι ή «περιγραφική» μορφή με την όποία εμφανίζεται ή θεωρία, άπαιτεί, για την άρση τής έγγενοϋς «άντιφατικότητας», την ανάπτυξη τής θεωρίας, έτσι ώστε να ξεπεράσει αυτή την προσωρινή «περιγραφική» της μορφή.

Άς συγκεκριμενοποιήσουμε τώρα τη σκέψη μας ξαναγυρίζοντας στο αντικείμενό μας: στο κράτος.

Όταν λέμε πώς ή μαρξιστική «θεωρία» που διαθέτουμε για το κράτος, παραμένει ένμέρει «περιγραφική», αυτό σημαίνει καταρχήν και πριν απ' όλα ότι ή περιγραφική αυτή «θεωρία» αποτελεί δίχως άμφιβολία, την άπαρχή τής μαρξιστικής θεωρίας του κράτους, και πώς ήδη το ξεκίνημα αυτό μάς προσφέρει τά ουσιαδής

στοιχεία, δηλαδή τὸ καθοριστικὸ κριτήριον γιὰ ὅποιαδήποτε κατοπινὴ ἐπεξεργασία τῆς θεωρίας.

Θεωροῦμε πράγματι, πῶς ἡ περιγραφικὴ θεωρία τοῦ κράτους εἶναι σωστή, γιατί μπορεί κάλλιστα νὰ συμπεριλάβει στὸν ὄρισμὸ ποὺ δίνει γιὰ τὸ ἀντικείμενό της, τὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν φαινομένων ποὺ παρατηροῦνται στὸν τομέα ποὺ τὴν ἀφορᾷ. Ἔτσι, ὁ ὄρισμὸς τοῦ κράτους σὰν ταξικὸ κράτος, ποὺ ἐνσαρκώνεται μέσα στὸν καταπιεστικὸ μηχανισμό, φωτίζει μὲ τρόπο ἐκθαμβωτικὸ ὅλες τὶς κατασταλτικὲς καὶ καταπιεστικὲς ἐνέργειες ποὺ παρατηροῦνται σ' ἓνα σωρὸ τομεῖς: ἀπὸ τὶς σφαγὲς τοῦ Ἰούνη τοῦ 1848 καὶ τῆς Κομμουνᾶς τοῦ Παρισιοῦ, ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τοῦ Μάη 1905 στὸ Πέτρογκραντ, τὴν Ἀντίσταση κλπ. μέχρι τὶς ἀπλὲς (καὶ σχετικὰ ἀνώδυνες) ἐπεμβάσεις τῆς «λογοκρισίας» ποὺ ἀπαγορεύει τὴν «Καλόγρια» τοῦ Ντιντερό, ἢ ἓνα θεατρικὸ ἔργο τοῦ Γκαττί γιὰ τὸν Φράνκο. Φωτίζει ὅλες τὶς ἄμεσες ἢ ἔμμεσες μορφὲς ἐκμετάλλευσης καὶ ἀφανισμοῦ τῶν λαϊκῶν μαζῶν (οἱ ἱμπεριαλιστικοὶ πόλεμοι): φωτίζει αὐτὴ τὴν ἐντεχνη καθημερινὴ ἐπιθεδαίωση τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, ὅπου διαφαίνεται, ἀκόμα καὶ σὲ συνθήκες πολιτικῆς δημοκρατίας, αὐτὸ ποὺ ὁ Λένιν, μετὰ τὸν Μάρξ, ὀνόμασε δικτατορία τῆς ἀστικῆς τάξης.

Ὡστόσο, ἡ περιγραφικὴ θεωρία τοῦ κράτους ἀντιπροσωπεύει μιὰ συστατικὴ φάση τῆς θεωρητικῆς οἰκοδόμησης, ποὺ ἀναζητεῖ ἢ ἴδια τὸ «ξεπέρασμά» της. Γιατί, ἐνῶ εἶναι φανερὸ πῶς ὁ ὄρισμὸς αὐτὸς μᾶς δίνει τὶς βάσεις γιὰ νὰ ἐπισημάνουμε καὶ ν' ἀναγνωρίσουμε τὴν καταπιεστικὴ πραγματικότητα τοῦ κράτους, ἀνάγοντάς το στὸν καταπιεστικὸ τοῦ μηχανισμό, ἢ «συσχέτιση» αὐτὴ δίνει λαβὴ σὲ ὀρισμένους ἀντιδράσεις πολὺ πρωτογενεῖς, στὶς ὁποῖες θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω: «ναί, ἔτσι εἶναι βέβαιον, εἶναι λοιπὸν ἀλήθεια!...»⁶. Ἡ ἐπισώρευση πραγματικῶν περιστατικῶν κάτω ἀπὸ τὸν ὄρισμὸ τοῦ κράτους, ἂν καὶ διευκρινίζει τὴν εἰκονογράφησή του, δὲ συμβάλλει πραγματικὰ στὴν ἐμβάθυνση τοῦ ὀρισμοῦ αὐτοῦ, στὴν ἐπιστημονικὴ του δηλαδὴ θεώρηση. Κάθε περιγραφικὴ θεωρία διατρέχει λοιπὸν τὸν κίνδυνον νὰ «ἀποφράξει» τὴν ἀναγκαίαν ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας.

Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο σκεφτήκαμε, πῶς, γιὰ ν' ἀναπτύξουμε τὴν περιγραφικὴ αὐτὴ θεωρία σὲ θεωρία, γιὰ νὰ προχωρήσουμε δηλαδὴ στὴν κατανόηση τῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους καὶ

6. Βλ. παρακάτω: «Γιὰ τὴν ἰδεολογία».

τῆς λειτουργίας του, θὰ ἦταν ἀναγκαῖον νὰ προσθέσομε κάτι στὸν κλασικὸ ὄρισμὸ τοῦ κράτους, σὰν καταπιεστικὸ μηχανισμό.

Ἡ οὐσία τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας τοῦ κράτους.

Ἄς ξεκαθαρίσουμε στὴν ἀρχὴ ἓνα σημαντικὸ ζήτημα: τὸ κράτος (καὶ ἡ ὑπαρξὴ του μέσα στὸν κρατικὸ μηχανισμό) δὲν ἔχουν νόημα, παρὰ μόνον σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν κ ρ α τ ι κ ῆ ἔ ξ ο υ σ ί α. Τὸ σύνολο τῆς ταξικῆς πάλης περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ κράτος. Ἐξηγοῦμαστε: γύρω ἀπὸ τὴν κ α τ ο χ ῆ, δηλαδὴ τὴν κατάληψη καὶ τὴ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ τάξη, ἢ ἀπὸ μιὰ συμμαχία τάξεων ἢ ταξικῶν ομάδων. Ἡ πρώτη αὐτὴ παρατήρηση μᾶς ὑποχρεώνει λοιπὸν νὰ διακρίνουμε μεταξὺ κρατικῆς ἐξουσίας (κατάληψη καὶ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας), ἀντικειμενικὸς στόχος τῆς πολιτικῆς πάλης τῶν τάξεων, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ μηχανισμοῦ τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Γνωρίζουμε ὅτι ὁ μηχανισμὸς τοῦ κράτους εἶναι δυνατὸ νὰ παραμείνει στὴ θέση του, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἀστικὲς «ἐπαναστάσεις» τοῦ 19ου αἰῶνα στὴ Γαλλία (1830, 1848), ἀπὸ τὰ πραξικοπήματα (2 Δεκέμβριον 1851, Μᾶης 1958) ἢ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ κράτους (πτώση τῆς Αὐτοκρατορίας στὰ 1870, πτώση τῆς Τρίτης Δημοκρατίας στὰ 1940), ἢ καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀνοδο τῆς μικροαστικῆς τάξης (στὴ Γαλλία τὸ 1890 - 1895) κλπ., μπορεί νὰ παραμείνει στὴ θέση του, μετὰ ἀπὸ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ ἐπιδρῶν ὡστόσο ριζικὰ στὸ θέμα τῆς κ α τ ο χ ῆ ς τῆς ἐξουσίας.

Ἀκόμα καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση σὰν ἐκείνη τοῦ 1917, ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἔμεινε στὴ θέση του, παρ' ὅλη τὴν κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐργατοαγροτικὴ συμμαχία: ὁ Λένιν τὸ ἐπαναλάμβανε συχνά.

Ἡ διάκριση αὐτὴ μεταξὺ κρατικῆς ἐξουσίας καὶ μηχανισμοῦ τοῦ κράτους ἀποτελεῖ τμήμα τῆς «μαρξιστικῆς θεωρίας» τοῦ κράτους, μὲ τρόπο σαφῆ, ἤδη ἀπὸ τὴ «18η Μπρυμαίρ» καὶ «Τοὺς ταξικοὺς ἀγῶνες στὴ Γαλλία» τοῦ Μάρξ.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε, στὸ σημεῖον αὐτό, τὴ «μαρξιστικὴ θεωρία τοῦ κράτους» μπορούμε νὰ πούμε ὅτι οἱ κλασικοὶ τοῦ μαρξισμοῦ πάντοτε ὑποστήριξαν: 1) Κράτος εἶναι ὁ καταπιεστικὸς μηχανισμὸς τοῦ κράτους. 2) Πρέπει νὰ γίνεταί ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν

κρατική εξουσία και στο μηχανισμό του κράτους. 3) 'Ο αντίκειμενικός στόχος της πάλης των τάξεων άφορά την κρατική εξουσία και, κατά συνέπεια, τη χρησιμοποίηση του κρατικού μηχανισμού από τις κοινωνικές τάξεις που κατέχουν την πολιτική εξουσία για τους ταξικούς τους σκοπούς, και 4) 'Η έργατική τάξη πρέπει να καταλάβει την πολιτική εξουσία, για να καταστρέψει το μηχανισμό του άστικού κράτους και για να τον αντικαταστήσει, σε μια πρώτη φάση, μ' ένα ριζικά διαφορετικό, προλεταριακό κρατικό μηχανισμό, για να βάλει μπροστά, σε μια φάση μεταγενέστερη, τη ριζοσπαστική διαδικασία, που θα οδηγήσει στην κατάργηση κάθε κρατικής εξουσίας (τέλος του κράτους και όλων των μηχανισμών του κράτους).

Κάτω από την παραπάνω όπτική, αυτό που θα θέλαμε να προσθέσουμε στη «μαρξιστική θεωρία» του κράτους, είναι πια φανερό. Όμως, και έτσι συμπληρωμένη, η θεωρία αυτή παραμένει ακόμα ενμέρει περιγραφική, παρ' ότι περιλαμβάνει στο έξής άρκετα σύνθετα και διαφοροποιημένα στοιχεία, των όποιων η λειτουργία και οι διασυνδέσεις δεν είναι δυνατό να κατανοηθούν παρά μόνο με την προσφυγή σε συμπληρωματικές θεωρητικές έμβασύνσεις.

Οί ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους.

Αυτό που πρέπει να προστεθεί λοιπόν στη «μαρξιστική θεωρία» του κράτους, είναι άλλο.

Πρέπει έδω να προχωρήσουμε με περίσκεψη σ' ένα πεδίο όπου οί κλασικοί του μαρξισμού έχουν ήδη προηγηθεί, χωρίς όμως να συστηματοποίησαν, σε θεωρητική μορφή, τις σοβαρές προόδους που πραγματοποίησαν με τις έμπειρίες τους. 'Η πείρα που απέκτησαν και τὰ διαβήματα στα όποια προδίκηκαν, παράμειναν πράγματι, και κυρίως, στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής.

Οί κλασικοί του μαρξισμού, στην πολιτική τους πρακτική, θεώρησαν πάντοτε τὸ κράτος σὰ μιὰ πραγματικότητα συνθετότερη από τὸν όρισμό που του έδινε ἡ «μαρξιστική θεωρία του κράτους», ακόμα και στη συμπληρωμένη μορφή του, που αναφέρθηκε πιο πάνω. 'Αναγνώρισαν τὴ συνθετότητα αὐτὴ μέσα στην πρακτικὴ τους, ἀλλὰ δὲν τῆς έδωσαν τὴν αντίστοιχη θεωρητικὴ έκφραση⁷.

7. 'Ο Γκράμσι είναι, ἀπ' όσο ξέρουμε, ὁ μόνος που προχώρησε στο δρόμο που προτείνουμε και μεις. Είχε τὴν «παράδοση» ἰδέα, πὼς τὸ κράτος δὲν έξαντλείται στὸν (καταπιεστικό) μηχανισμό του κράτους, ἀλλὰ πὼς περιλαμβάνει, όπως έλεγε, ἕναν ἀριθμὸ θεσμῶν τῆς «πολιτικῆς κοινωνίας» :

Πρόθεσή μας είναι ν' ἀποπειραθούμε να σκιαγραφήσουμε πολὺ σχηματικά αὐτὴ τὴν αντίστοιχη θεωρία. Για τὸ σκοπὸ αὐτό, προτείνουμε τὴν έξῆς θέση:

Για να προχωρήσει ἡ θεωρία του κράτους πρέπει να πάρουμε ὑπόψη μας, ὄχι μόνο τὴ διάκριση μεταξύ κ ρ α τ ι κ ῆ ς ἔ ξ ο υ σ ῖ α ς και μ η χ α ν ι σ μ ο ὦ τ ο ὦ κ ρ ά τ ο υ ς, ἀλλὰ και μιὰ ἄλλη πραγματικότητα που βρίσκεται προφανῶς δίπλα στὸν (καταπιεστικό) μηχανισμό του κράτους, που δὲ συγγέεται ὁμως με αὐτόν. Θὰ ὀνομάσουμε τὴν πραγματικότητα αὐτὴ με τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς έννοια: *οί ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους*.

Τί είναι αὐτοί οί ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους; (IMK).

Δὲ συγγέονται με τὸν (καταπιεστικό) μηχανισμό του κράτους. 'Ας ξαναθυμηθούμε ὅτι στὴ μαρξιστικὴ θεωρία, ὁ μηχανισμὸς του κράτους (MK) περιλαμβάνει: τὴν κυβέρνηση, τὴ διοίκηση, τὸ στρατό, τὴν ἀστυνομία, τὰ δικαστήρια, τὶς φυλακὲς κλπ., που ἀποτελοῦν αὐτὸ που θὰ ἀποκαλοῦμε στο έξῆς καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους. «Καταπιεστικός» σημαίνει πὼς ὁ ἕν λόγω μηχανισμὸς του κράτους «λειτουργεῖ με βία», ὀριακά ἔστω (γιατὶ ἡ διοικητικὴ π.χ. καταπίεση, είναι δυνατό να πάρει και μὴ - φυσικὲς μορφές).

'Εννοούμε με τὸν ὄρο IMK, ὀρισμένες πραγματικότητες, που ἐμφανίζονται στὸν ἄμεσο παρατηρητὴ με τὴ μορφή διακριτῶν και εἰδικευμένων θεσμῶν. Προτείνουμε ἕναν ἐμπειρικὸ κατάλογο τέτοιων θεσμῶν, που θὰ πρέπει φυσικά να ἔξεταστὲ λεπτομερειακά, να δοκιμαστὲ, να διορθωθεῖ και να ἀναδιαρθρωθεῖ. Μὲ ὄλες τὶς ἐπιφυλάξεις που συνεπάγεται τὸ ἐγχείρημα αὐτό, μπορούμε να θεωρήσουμε, για τὴν ὥρα, σὰν IMK τοὺς ἀκόλουθους θεσμούς. ('Η σειρά με τὴν ὀποία ἀναφέρονται δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία).

- Τὸ θρησκευτικὸ IMK (τὸ σύστημα τῶν διαφόρων ἐκκλησιῶν).
- Τὸ σχολικὸ IMK (τὸ σύστημα τῶν διαφόρων σχολείων, δημόσιων και ἰδιωτικῶν).
- Τὸν οἰκογενιακὸ IMK⁸.

τὴν ἐκκλησία, τὰ σχολεῖα, τὰ συνδικάτα κλπ. 'Ο Γκράμσι δὲ συστηματοποίησε δυστυχῶς τὶς διαισθήσεις του, που παρέμειναν σε μορφή διεισδυτικῶν ἀλλὰ ἀποσπασματικῶν σημειώσεων. (Βλ. Γκράμσι: «Διαλεχτά έργα», 'Εντισιὸν Σοσιάλ, σελ. 290, 291 [σημ. 3], 293, 295, 436 και «Γράμματα ἀπὸ τὴ φυλακῆ», 'Εντισιὸν Σοσιάλ, σελ. 313).

8. 'Η οἰκογένεια πρόδηλα ἔχει και ἄλλες «λειτουργίες» ἀπὸ ἐκείνες ἑνὸς IMK. 'Επεμβαίνει στὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δυνάμης. 'Αποτελεῖ (ἀνάλογα με τοὺς τρόπους παραγωγῆς) παραγωγικὴ μονάδα ἢ (και) μονάδα κατανάλωσης.

- Τὸ νομικὸ ΙΜΚ⁹.
- Τὸν πολιτικὸ ΙΜΚ (τὸ πολιτικὸ σύστημα, ποὺ τμῆμα του εἶναι τὰ διάφορα πολιτικὰ κόμματα).
- Τὸ συνδικαλιστικὸ ΙΜΚ.
- Τὸν ΙΜΚ τῶν μέσων ἐνημέρωσης (τύπος, ραδιοηλεκτρονία, κλπ.).
- Τὸν πολιτιστικὸ ΙΜΚ (γράμματα, τέχνες, σπορ κλπ.).

Λέμε πῶς οἱ ΙΜΚ δὲ συγχέονται μὲ τὸν (καταπιεστικὸ) μηχανισμό τοῦ κράτους. Σὲ τί ἔγκειται ἡ διαφορὰ αὐτή;

Μὲ τὴν πρώτη ματιά, μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι ἐνῶ ὑπάρχει ἕνας (καταπιεστικὸς) μηχανισμὸς τοῦ κράτους, ὑπάρχει μιὰ πλειάδα ΙΜΚ. Κι ἀκόμα ὑποθέτουμε ὅτι ὑφίσταται μιὰ ἐνότητα ποῦ ἐνώνει σὲ ὅμα ἐπὶ πλειάδα αὐτῆ τῶν ΙΜΚ, τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν εἶναι ἄμεσα ὁρατό.

Σὲ μιὰ δεύτερη προσέγγιση, μπορούμε νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἐνῶ ὁ (καταπιεστικὸς) μηχανισμὸς τοῦ κράτους, σὰν ἐνιαῖος ποῦ εἶναι, ἀνήκει στὸ σύνολό του στὸ δημόσιο τομέα, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ΙΜΚ (στὴ φαινομενικὴ τους διασπορὰ) ἀνήκει ἀντίθετα στὸν ἰδιωτικὸ τομέα. Ἰδιωτικὲς εἶναι οἱ ἐκκλησίες, τὰ κόμματα, τὰ συνδικάτα, οἱ οἰκογένειες, ὀρισμένα σχολεῖα, οἱ περισσότερες ἐφημερίδες, πολιτιστικοὶ ὀργανισμοὶ κλπ., κλπ.

Ἄς ἀφήσουμε κατὰ μέρος, γιὰ τὴν ὥρα, τὴν πρώτη μας παρατήρηση. Ὁφείλουμε ὅμως νὰ καταπιστοῦμε μὲ τὴν δεύτερη καὶ νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ ποῖο λόγο θεωροῦμε σὰν ΙΜΚ, θεσμοὺς οἱ ὁποῖοι, στὴν πλειονότητά τους, δὲν εἶναι πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ἀλλ' ἀποτελοῦν ἀπλοὺς ἰδιωτικοὺς φορεῖς. Ὁ Γκράμσι, σὰ συνεπὴς μαρξιστῆς, εἶχε προβλέψει τὴν παρατήρηση αὐτή. Ἡ διάκριση μεταξὺ τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου τομέα εἶναι ἐσωτερικὴ διάκριση τοῦ δικαίου τῆς ἀστικής τάξης, ποῦ ἰσχύει ἐκεῖ ὅπου τὸ «ἀστικὸ» δίκαιο ἀσκεῖ τὶς κανονιστικὲς «ἐξουσίες» του. Ὁ τομέας τοῦ κράτους τοῦ διαφεύγει, γιὰ τὴν θρίσκειται «πέρα ἀπὸ τὸ δίκαιο»: τὸ κράτος, ποῦ εἶναι τὸ κράτος τῆς κυρίαρχης τάξης, δὲν ἀνήκει οὔτε στὸ δημόσιο, οὔτε στὸν ἰδιωτικὸ τομέα, ἀποτελεῖ ἀντίθετα προϋπόθεση κάθε διάκρισης μεταξὺ τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ΙΜΚ. Λίγο ἐνδιαφέρει ἂν οἱ θεσμοὶ ποῦ τοὺς ἐνσαρκώνουν εἶναι «δημόσιοι» ἢ «ἰδιωτικοί». Ἰδιωτικοὶ θεσμοὶ μποροῦν θαυμάσια νὰ «λειτουργήσουν» σὰν

9. Τὸ «δίκαιο» ἀνήκει συγχρόνως καὶ στὸν (καταπιεστικὸ) μηχανισμό τοῦ κράτους καὶ στὸ σύστημα τῶν ΙΜΚ.

ΙΜΚ. Θὰ ἀρκοῦσε μιὰ προσεκτικὴ ἀνάλυση ὁποιοῦδήποτε ΙΜΚ γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξει.

Ἄς ἔρθουμε ὅμως στὴν οὐσία: Αὐτὸ ποῦ διακρίνει τοὺς ΙΜΚ ἀπὸ τὸν (καταπιεστικὸ) μηχανισμό τοῦ κράτους, εἶναι ἡ ἐξῆς θεμελιώδης διαφορὰ: ὁ καταπιεστικὸς μηχανισμὸς τοῦ κράτους «λειτουργεῖ μὲ βία», ἐνῶ οἱ ΙΜΚ λειτουργοῦν «μὲ ἰδεολογία».

Μπορούμε νὰ γίνουμε σαφέστεροι, διορθώνοντας τὴν διάκριση. Πράγματι εἶναι σωστότερο νὰ ποῦμε, πῶς κάθε μηχανισμὸς τοῦ κράτους, εἴτε καταπιεστικὸς εἴτε ἰδεολογικός, «λειτουργεῖ» συγχρόνως καὶ μὲ βία καὶ μὲ ἰδεολογία, μὲ μόνη τὴν διαφορὰ ὅτι τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων ποικίλλει σημαντικὰ στὴ λειτουργία καθενὸς ἀπὸ τοὺς κρατικούς μηχανισμούς, πράγμα ποῦ δὲν ἐπιτρέπει καμιά ἀπολύτως σύγχυση.

Ὁ (καταπιεστικὸς) μηχανισμὸς τοῦ κράτους λειτουργεῖ μὲ κυρίαρχο στοιχεῖο τὴ βία (καὶ τὴ φυσικὴ βία), καὶ δευτερευόντως μὲ ἰδεολογία. (Δὲν ὑπάρχει ἀμιγῆς καταπιεστικὸς μηχανισμὸς). Παραδείγματα: ὁ στρατὸς καὶ ἡ ἀστυνομία λειτουργοῦν ἐπίσης καὶ μὲ ἰδεολογία, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ δικιά τους συνοχὴ καὶ ἀναπαραγωγή, καθὼς καὶ μὲ τὶς «ἀξίες» ποῦ προβάλλουν πρὸς τὰ ἔξω.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀλλὰ ἀντίστροφα, οἱ ΙΜΚ λειτουργοῦν μὲ κυρίαρχο στοιχεῖο τὴν ἰδεολογία, καὶ δευτερευόντως μὲ τὴ βία, ποῦ συναντᾶται ἐκεῖ μόνον σὲ ὀριακὲς περιπτώσεις, πολὺ ὑποτονικὴ, καμουφλαρισμένη, σχεδὸν συμβολικὴ. (Δὲν ὑπάρχει ἀμιγῆς ἰδεολογικὸς μηχανισμὸς). Ἔτσι τὸ σχολεῖο καὶ οἱ ἐκκλησίες «κονοναρχοῦν» μὲ εἰδικὲς μεθόδους κυρώσεων, ἀποπομπῶν, ἐπιλογῆς κλπ., ὄχι μόνον τοὺς λειτουργοὺς τους, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀπλοὺς κοινωνοῦς. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ οἰκογένεια... Καὶ ὁ πολιτιστικὸς ΙΜΚ (ἡ λογοκρισία, γιὰ νὰ μείνουμε σ' αὐτὴν) κλπ.

Θὰ ἦταν ἀκόμα χρήσιμο νὰ σημειώσουμε, ὅτι, ὁ προσδιορισμὸς τῆς διπλῆς αὐτῆς «λειτουργίας» (μὲ κύριο ἢ δευτερευόντως τὸν ποῦ, μὲ βία καὶ μὲ ἰδεολογία, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν πρόκειται γιὰ τὸν (καταπιεστικὸ) μηχανισμό τοῦ κράτους, ἢ γιὰ τοὺς ΙΜΚ, ἐπιτρέπει νὰ ἐξυφαινόνται ἀδιάκοπα διακριτικότερες διασυνδέσεις, φανερὲς ἢ σιωπηρὲς, ἀνάμεσα στὸ ρόλο τοῦ (καταπιεστικοῦ) μηχανισμοῦ τοῦ κράτους καὶ τῶν ΙΜΚ. Ἡ καθημερινὴ πείρα μᾶς προσφέρει ἀναρίθμητα παραδείγματα, ποῦ χρειάζονται νὰ μελετηθοῦν λεπτομερικὰ γιὰ νὰ ὑπερβοῦμε τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς παρατήρησης.

Κι ὅμως, ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς βοηθεῖ νὰ κατανοήσουμε τὸ στοιχεῖο ποῦ συνδέει τὸ φαινομενικὰ κατάσπαρτο σῶμα τῶν

IMK. "Αν οι IMK «λειτουργούν» με κυρίαρχο στοιχείο την ιδεολογία, τότε αυτό που ένοποιεί την ποικιλομορφία τους, είναι ή ίδια τους ή λειτουργία, στο μέτρο που ή ιδεολογία, με την οποία λειτουργούν κατά κύριο λόγο, είναι, παρά τις αντιφάσεις της, σχετικά ενιαία κάτω από την κυρίαρχη ιδεολογία, που είναι ή ιδεολογία των «κυρίαρχων τάξεων». "Αν θέλουμε να παραδεχτούμε ότι ουσιαστικά «ή κυρίαρχη τάξη» κατέχει την κρατική εξουσία (είτε από μόνη της, είτε, πιδό συχνά, σε συμμαχία με άλλες κοινωνικές τάξεις ή ομάδες), και ότι διαθέτει έπομένως τόν (καταπιεστικό) μηχανισμό του κράτους, μπορούμε τότε να δεχτούμε, πώς ή ίδια κυρίαρχη τάξη πρέπει να είναι δραστήρια και μέσα στους IMK, στο μέτρο που ή κυρίαρχη ιδεολογία —μ' όλες τις αντιφάσεις της— πραγματοποιείται, διαμορφώνεται και διαδίδεται μέσα και από τους IMK. Φυσικά, άλλο είναι να ένεργεί κανείς με νόμους και διατάγματα στο πλαίσιο του (καταπιεστικού) μηχανισμού του κράτους, και άλλο να «ένεργεί» κανείς μέσω τής κυρίαρχης ιδεολογίας, μέσα στους IMK. "Η διαφορά αυτή πρέπει να μελετηθεί σε βάθος — δέν πρέπει όμως να οδηγήσει στη συγκάλυψη μιάς πραγματικής όσο και βαθιάς ταυτότητας. "Απ' όσο γνωρίζουμε, *καμιά κοινωνική τάξη δέν είναι σε θέση να διατηρηθεί στην πολιτική εξουσία αν δέν άσκει συγχρόνως την ήγεμονία της μέσα στους IMK*. Θα φέρω ένα μόνο παράδειγμα και απόδειξη: τή διαρκή φροντίδα του Λένιν να έπαναστατικοποιήσει τόν IMK, και κυρίως τó εκπαιδευτικό σύστημα, ώστε να μπορέσει ή σοβιετική έργατική τάξη που είχε μόλις καταλάβει τήν κρατική εξουσία, να έξασφαλίσει τó μέλλον τής δικτατορίας του προλεταριάτου, και τó πέρασμα στο σοσιαλισμό¹⁰.

Αυτή ή τελευταία παρατήρηση μάς δίνει ένα μέτρο για να έκτιμήσουμε πώς και γιατί οι IMK δέν άποτελούν μόνο τó άντικείμενο αλλά και τó πεδίο τής ταξικής πάλης, και μάλιστα, συχνά, πολύ σκληρών ταξικών άγώνων. "Η τάξη που κατέχει τήν εξουσία (ή ή συμμαχία τάξεων) δέν μπορεί να επιβάλει τόσο εύκολα τή θέλησή της μέσα στους IMK, όσο τó κατορθώνει στον (καταπιεστικό) μηχανισμό του κράτους, όχι μόνον έπειδή οι παλιές κυρίαρχες τάξεις καταφέρνουν να διατηρούν εκεί για πολόν καιρό ισχυρές θέσεις, αλλά και έπειδή οι έκμεταλλεόμενες τάξεις

10. Σ' ένα παθιασμένο της κείμενο, γραμμένο στα 1937, ή Κρούτσκαγια διηγήθηκε τήν ιστορία των άπελπισμένων προσπαθειών του Λένιν στον τομέα αυτό, όπου θεωρεί ότι είχε άποτύχει. (Βλ. «Ο δρόμος που διατρέξαμε»).

βρίσκουν εκεί τά μέσα και τήν εύκαιρία για να έκφραστούν, είτε χρησιμοποιώντας τις αντιφάσεις που υποδόσκουν στους IMK, είτε κατακτώντας θέσεις μάχης μέσα σ' αυτούς¹¹.

"Ας συνοψίσουμε τώρα τήν ουσία των παρατηρήσεών μας.

"Αν ή θέση που προτείναμε στέκει, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πώς πρέπει να ξαναπιάσουμε τή μαρξιστική θεωρία του κράτους, έξειδικεύοντας ένα της σημείο. Λέμε ότι χρειάζεται ή διάκριση μεταξύ τής κρατικής εξουσίας (που κατέχεται από...) από τή μιά μεριά, και του μηχανισμού του κράτους από τήν άλλη. Προσθέτουμε τώρα ότι ό κρατικός μηχανισμός άπαρτίζεται από δύο σώματα: τó σώμα των θεσμών που αντιπροσωπεύουν τόν καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους από τή μιά, και τó σώμα των θεσμών που αντιπροσωπεύουν τó σύνολο των IMK άπ' τήν άλλη.

"Αν όμως έτσι έχουν τά πράγματα, δέ γίνεται να μη θέσουμε τó έξής έρώτημα, έστω κι αν άκόμα οι έπεξεργασίες μας βρίσκονται σε έμβρυακό στάδιο: ποίο είναι άκριβώς τó μέτρο του ρόλου των IMK; Ποιά μπορεί να είναι ή βάση τής σημασίας τους; Με άλλους λόγους: σε τί άντιστοιχεί ή «λειτουργία» αυτών των IMK, που δέν εργάζονται με βία, αλλά με ιδεολογία;...

11. Αυτά που είπώθηκαν έδω, με συντομία, γύρω από τήν πάλη των τάξεων μέσα στους IMK, πολύ απέχουν φυσικά από τó να έξαντλούν τó θέμα.

Γιά να προσεγγίσουμε τó ζήτημα τής ταξικής πάλης πρέπει να έχουμε κατά νου δύο άρχές:

"Η πρώτη άρχή διατυπώθηκε από τόν Μάρξ στον Πρόλογο τής «Συμβολής στην Κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας»: «Όταν έξετάζουμε τέτοιες άναταραχές (μιά κοινωνική επανάσταση), πρέπει να διακρίνουμε πάντα άνάμεσα στην ύλική βάση τής άναταραχής —τίν όποια είναι δυνατό να διαπιστώσουμε με άυστηρά έπιστημονικό τρόπο— των οικονομικών όρων τής παραγωγής και στις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές μορφές, μέσω των όποιων συνειδητοποιούν οι άνθρωποι τή σύγκρουση και τήν φέρνουν σε πέρας». "Η ταξική πάλη έκφράζεται δηλαδή και άσκείται με μορφές ιδεολογικές άρα και με τις ιδεολογικές μορφές των IMK. "Η πάλη των τάξεων όμως υπερβαίνει κατά πολύ τις μορφές αυτές και έπειδή άκριβώς τις υπερβαίνει μπορεί να άσκηθεί και στο πλαίσιο των IMK, να στρέφει δηλαδή τó όπλο τής ιδεολογίας ενάντια στις κυρίαρχες τάξεις.

Και τούτο, έξαιτίας τής δεύτερης άρχής: "Η ταξική πάλη υπερβαίνει τους IMK, γιατί έχει τις ρίζες της άλλου, όχι στην ιδεολογία, αλλά στην "Υποδομή, στις σχέσεις παραγωγής, που είναι σχέσεις έκμετάλλευσης, και που άποτελούν τή βάση των ταξικών σχέσεων.

Για την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής.

Τώρα μπορούμε ν' απαντήσουμε στο κεντρικό μας ερώτημα, που έδω και τόσες σελίδες είχε ξεμείνει μετέωρο: *πώς εξασφαλίζεται ή αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής;*

Στη γλώσσα της μαρξικής τοποθεσίας (ύποδομή - υπερδομή) θά λέγαμε, πώς εξασφαλίζεται, σε μεγάλο βαθμό¹², από τη νομικο-πολιτική και ιδεολογική υπερδομή.

Αφού όμως θεωρήσαμε ότι είναι αναγκαίο να ξεπεράσουμε την περιγραφική αυτή γλώσσα, θά πούμε: εξασφαλίζεται, σε μεγάλο βαθμό¹², από την άσκηση της πολιτικής εξουσίας μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς, μέσα στον (καταπιεστικό) μηχανισμό του κράτους από τη μία μεριά, και στους ΙΜΚ από την άλλη.

Συνοψίζουμε άμεσα παρακάτω, σε 3 βασικές προτάσεις, ό,τι ειπώθηκε ως έδω:

1. Όλοι οι μηχανισμοί του κράτους λειτουργούν συγχρόνως και με καταπίεση και με ιδεολογία, με τη διαφορά πώς ο (καταπιεστικός) μηχανισμός του κράτους λειτουργεί με κυριαρχικό στοιχείο τη βία, ενώ οι ΙΜΚ λειτουργούν με κυριαρχικό στοιχείο την ιδεολογία.

2. Ένώ ο (καταπιεστικός) μηχανισμός του κράτους αποτελεί ένα οργανωμένο σύνολο, του οποίου τα μέλη κεντρώνονται γύρω από μια ένια: καθοδήγηση, αυτήν της πολιτικής των ταξικών αγώνων που διεξάγουν οι πολιτικοί εκπρόσωποι των κυρίαρχων τάξεων που κατέχουν την κρατική εξουσία — οι ΙΜΚ είναι ποικίλοι, διακριτοί, «σχετικά αυτόνομοι» και έπιρρεπείς στο να παρέχουν ένα αντικειμενικό πεδίο αντίφάσεων, που εκφράζουν, με μορφές άλλοτε περιορισμένες και άλλοτε όξυτατες, τις αντανακλάσεις των κραδασμών της ταξικής πάλης μεταξύ καπιταλιστών και προλεταρίων, και τις παράγωγες μορφές τους.

3. Ένώ ή ένότητα του (καταπιεστικού) μηχανισμού του κράτους εξασφαλίζεται με τη συγκεντρωτική του οργάνωση, που ένοποιείται κάτω από τη διεύθυνση των πολιτικών εκπροσώπων των κυρίαρχων τάξεων, που έκτελούν την ταξική πολιτική των κοινω-

12. Σε μεγάλο βαθμό : Γιατί οι σχέσεις παραγωγής αναπαράγονται κ α τ α ρ χ ή ν, από την ύλική βάση της διαδικασίας παραγωγής και κυκλοφορίας των αγαθών. Δέν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι οι ιδεολογικές σχέσεις είναι άμεσα παρούσες μέσα στην ίδια αυτή διαδικασία.

νικών τάξεων που κατέχουν την εξουσία — ή ένότητα των διαφόρων ΙΜΚ πετυχαίνεται, τις περισσότερες φορές, με την επίδραση της κυρίαρχης ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης, αλλά μέσα σε μορφές συχνά άντιφατικές.

Αν πάρουμε υπόψη μας τα παραπάνω χαρακτηριστικά, μπορούμε ν' αναπαραστήσουμε την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής¹³ μ' έναν τρόπο σχετικό με μιά μορφή «καταμερισμού της εργασίας».

Ο ρόλος του καταπιεστικού μηχανισμού του κράτους, έγκειται κυρίως στο να εξασφαλίζει δυναμικά (με φυσική ή άλλης μορφής βία) τους πολιτικούς όρους και προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, που είναι, σε τελευταία άνάλυση, σ χ έ σ ε ι ς έ κ μ ε τ ά λ λ ε υ σ η ς. Ο κρατικός μηχανισμός δέ συμβάλλει μόνο στην ίδια του την αναπαραγωγή (στα καπιταλιστικά κράτη θά συναντήσουμε δυναστείες όλόκληρες πολιτικών άνδρων και ήγετών των Ένόπλων Δυνάμεων κλπ.), αλλά έπίσης και κυρίως ο (καταπιεστικός) αυτός μηχανισμός του κράτους πετυχαίνει με τη βία (άπό την πιό στυγνή φυσική καταπίεση, μέχρι τις άπλες διοικητικές πράξεις, την άνοιχτή ή συγκαλυμμένη λογοκρισία κλπ.) να δημιουργεί τις πολιτικές προϋποθέσεις για τη λειτουργία των ΙΜΚ.

Αυτοί οι τελευταίοι είναι πράγματι εκείνοι που εξασφαλίζουν, σε μεγάλο βαθμό, την αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, κάτω από την «προστατευτική άσπίδα» του καταπιεστικού μηχανισμού του κράτους. Στο σημείο αυτό, μεγάλος είναι ο ρόλος της κυρίαρχης ιδεολογίας των τάξεων που κατέχουν την πολιτική εξουσία. Μέσω της κυρίαρχης ιδεολογίας εξασφαλίζεται ή άρμονία (άν και συχνά άσταθής) μεταξύ του καταπιεστικού μηχανισμού του κράτους και των ιδεολογικών μηχανισμών, καθώς και άνάμεσα στους διάφορους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους.

Όδηγούμαστε έτσι στο ν' αντιμετώπισουμε την έξης ύπόθεση, σε σχέση με την ποικιλία των ΙΜΚ αλλά και με την ένότητα και την κοινότητα του ρόλου τους, της αναπαραγωγής δηλαδή των σχέσεων της παραγωγής.

Απαριθμήσαμε προηγουμένως, στο πλαίσιο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, μιά μεγάλη σχετικά ποσότητα ΙΜΚ :

13. Καθόσον άφορά την αναπαραγωγή, στην όποία σ υ ν τ ε - λ ο ύ ν ο καταπιεστικός μηχανισμός του κράτους και οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους.

Τὸ σχολικὸ μηχανισμό, τὸ θρησκευτικὸ, τὸν οἰκογενειακὸ, τὸν πολιτικὸ, τὸ συνδικαλιστικὸ, τὸ μηχανισμό τῶν μέσων ἐνημέρωσης τοῦ κοινοῦ, τὸν πολιτιστικὸ ἰδεολογικὸ μηχανισμό, κλπ.

Στοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς, παρατηροῦμε, πῶς ἂν ὑπάρχει ἓνας καὶ μοναδικὸς καταπιεστικὸς μηχανισμὸς τοῦ κράτους, μὲ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀρκετὰ ὁμοειδή, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα κίβλας ἀρχαία κράτη, ὁ ἀριθμὸς τῶν ΙΜΚ εἶναι μικρότερος καὶ διάφορη εἶναι ἡ ἀτομικὴ τους σύσταση. Παρατηροῦμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἡ ἐκκλησία στὸ μεσαιῶνα (θρησκευτικὸς ΙΜΚ), συγκέντρωνε τότε ἀρκετὰς λειτουργίες ποὺ εἶναι σήμερα μοιρασμένες ἀνάμεσα σὲ περισσότερους διακριτοὺς ΙΜΚ, καινούριους σχετικὰ μὲ τὸ παρελθὸν στὸ ὁποῖο ἀναφερόμαστε, καὶ ποὺ ἀφοροῦν κυρίως σχολικὲς καὶ πολιτιστικὲς λειτουργίες. Πλῆι στὴν ἐκκλησία ὑπῆρχε ὁ οἰκογενειακὸς ΙΜΚ, ποὺ ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλο, τέτοιο ποὺ δὲν μπορεῖ καν νὰ συγκριθεῖ μ' αὐτὸν ποὺ διαδραματίζει στὸ πλαίσιο τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Ἡ ἐκκλησία καὶ ἡ οἰκογένεια, παρὰ τὰ ἐπιφανήματα, δὲν ἀποτελοῦσαν καὶ τότε τοὺς μοναδικούς ΙΜΚ. Ὑπῆρχε ἐπίσης ἓνας πολιτικὸς ΙΜΚ (τὰ συμβούλια, ἡ βουλή, διάφορες πολιτικὲς ομάδες καὶ ἐνώσεις, πρόγονοι τῶν σημερινῶν πολιτικῶν κομμάτων, καὶ ὁλόκληρο τὸ πολιτικὸ σύστημα τῶν κοινοτήτων, καὶ ὕστερα τῶν πόλεων). Ὑπῆρχε ἀκόμα κι ἓνας ἰσχυρὸς «προσυνδικαλιστικὸς» ΙΜΚ, ἂν μπορούμε νὰ διακινδυνεύσουμε ἓναν τέτοιο ὄρο, ἀναγκαστικὰ ἀναχρονιστικὸ (οἱ ἰσχυρὲς συντεχνίες τῶν ἐμπόρων, τῶν τραπεζιτῶν καὶ οἱ διάφορες ἀδελφότητες). Ὁ ἐκδοτικὸς μηχανισμὸς καὶ ὁ μηχανισμὸς πληροφόρησης γνώρισαν ἐπίσης μιὰν ἀναμφισβήτητη ἀνάπτυξη, ὅπως καὶ τὰ θεάματα, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἦσαν ἀναπόσπαστο κομμάτι τῆς ἐκκλησίας, ποὺ χειραφετήθηκαν ὁμως σιγὰ σιγὰ ἀπ' αὐτήν.

Ὅμως, στὴν προ-καπιταλιστικὴ ἱστορικὴ περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε ἐπὶ τροχάδην, εἶναι ὀλοφάνερο πῶς ὑπῆρχε ἓνας κυρίαρχος ΙΜΚ, ἡ ἐκκλησία, ποὺ συγκέντρωνε μέσα της ὄχι μόνον θρησκευτικὲς λειτουργίες, ἀλλὰ ἐπίσης σχολικὲς κι ἓνα μεγάλο μέρος τῶν λειτουργημάτων τῆς πληροφόρησης τοῦ κοινοῦ καὶ τῆς «πολιτιστικῆς» δράσης. Ἄν ὅλη ἡ ἰδεολογικὴ πάλη μεταξὺ 16ου καὶ 18ου αἰῶνα, ἀπὸ τὴν πρώτη ἀναταραχὴ τῆς Μεταρρύθμισης, κ ε ν τ ρ ῶ θ η κ ε στὸν ἀντικληρικαλιστικὸ καὶ ἀντιθρησκευτικὸ ἀγῶνα, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο· ὀφείλεται στὴν κυρίαρχη θέση ποὺ κάτεχε τότε ὁ θρησκευτικὸς ΙΜΚ.

Ἡ γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶχε, πρὶν ἀπ' ὅλα, σὰν ἀντικειμενικὸ

σκοπὸ καὶ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον νὰ μεταβιβαστεῖ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὴ φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία στὴν κεφαλαιοκρατικὴ καὶ μεταπρατικὴ ἀστικὴ τάξη, νὰ σπάσει ἐνμέρει τὸν παλιὸ καταπιεστικὸ μηχανισμό τοῦ κράτους καὶ νὰ τὸν ἀντικαταστήσει μὲ νέο (π.χ. ὁ ἔθνικὸς λαϊκὸς στρατὸς) — ἀλλὰ νὰ προσβάλει ἐπίσης καὶ τὸν ΙΜΚ Νο 1, τὴν ἐκκλησία: ἐξοῦ καὶ ἡ λαϊκοποίηση τοῦ κλήρου, ἡ δήμευση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, καὶ ἡ δημιουργία νέων ΙΜΚ στὴ θέση τοῦ θρησκευτικοῦ ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ, ποὺ ἔχανε ἔτσι τὸν κυρίαρχο του ρόλο.

Φυσικὰ, τὰ πράγματα δὲν ἐξελίχθηκαν ἀπὸ μόνον τους: ἀποδειχθὲ ἀποτελεῖ τὸ Κοκκορδάτο, ἡ Παλινόρθωση καὶ ἡ μακρόχρονη ταξικὴ πάλη ἀνάμεσα στὴ φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία καὶ στὴ βιομηχανικὴ ἀστικὴ τάξη καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα, γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς ἡγεμονίας τῶν ἀστών, ὡς πρὸς τὰ λειτουργήματα ποὺ ἀσκούσε ἄλλοτε ἡ ἐκκλησία: πρὶν ἀπ' ὅλα τὸ σχολεῖο. Μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἀστικὴ τάξη στηρίχθηκε στὸ νέο πολιτικὸ, δημοκρατικὸ - κοινοβουλευτικὸ ΙΜΚ, ποὺ ἐγκαθιδρύθηκε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης καὶ διαμορφώθηκε μέσα σὲ βίαιους ἀγῶνες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα (οἱ μῆνες τοῦ 1848 καὶ καμιά δεκαριά χρόνια μετὰ τὴν πτώση τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας), γιὰ νὰ πολεμήσει τὴν ἐκκλησία καὶ νὰ τῆς ἀποσπάσει τὶς ἰδεολογικὲς τῆς λειτουργίες, κοντολογίς, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι ὄχι μόνον τὴν πολιτικὴ τῆς ἡγεμονία, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴν ἰδεολογικὴ τῆς ἡγεμονία, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖα στὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν σχέσεων παραγωγῆς.

Γι' αὐτὸ καὶ διακινδυνεύουμε τὴν ἀκόλουθη θέση: Πιστεύουμε ὅτι ὁ ΙΜΚ ποὺ κ υ ρ ι α ρ χ ε ἰ σήμερα στὶς ὄριμες καπιταλιστικὲς κοινωνίες, μετὰ ἀπὸ βίαση πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ταξικὴ πάλη ἐναντίον τοῦ παλιῦ κυρίαρχο ΙΜΚ, εἶναι ὁ σ χ ο λ ι κ ὸ ς Ι Μ Κ.

Ἡ θέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ φανεῖ παράδοξη, ἐφόσον εἶναι ἀλήθεια, πῶς ὅλος ὁ κόσμος, δηλαδὴ ἀλήθεια ὡς πρὸς τὴν ἰδεολογικὴ ἀναπαραστάση ποὺ ἡ ἀστικὴ τάξη προσπαθεῖ νὰ δώσει στὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ στὶς καταπιεζόμενες τάξεις, νομίζει ὅτι ὁ κυρίαρχος ΙΜΚ στοὺς καπιταλιστικοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμούς, δὲν εἶναι τὸ σχολεῖο, ἀλλὰ ὁ πολιτικὸς ΙΜΚ, δηλαδὴ τὸ πολίτευμα τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας πλαισιωμένο ἀπὸ τὴν καθολικὴ ψηφοφορία καὶ τὸν ἀνταγωνισμό τῶν κομμάτων.

Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ ἡ πρόσφατη ἱστορία δείχνει ὅτι ἡ ἀστικὴ τάξη μόρρεσε καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ «βουλευτεῖ» μὲ πολιτικούς ΙΜΚ, πολὺ διαφορετικούς ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία:

οί δύο αυτοκρατορίες, ή περιορισμένη μοναρχία (του Λουδοβίκου ΙΗ΄ και του Καρόλου Ι΄), ή κοινοβουλευτική μοναρχία (Λουδοβίκος - Φίλιππος), ή προεδρική δημοκρατία (Ντε Γκώλ), για να μη μιλήσουμε παρά μόνο για τη Γαλλία. Στην Άγγλία τα πράγματα είναι ακόμα πιο ξεκάθαρα. Εκεί, ή Επανάσταση αποδείχτηκε εξαιρετικά «πετυχημένη» από την πλευρά της αστικής τάξης, αφού, σε αντίθεση με τη Γαλλία, όπου οι άστοι, από τη μικρομυαλιά άλλωστε των μικρο-ευγενών, βρέθηκαν στην ανάγκη ν' αποδεχτούν την έλευσή τους στην έξουσία με αγροτικές και λαϊκές εξεγέρσεις, που τους κόστισαν πάρα πολύ ακριβά, ή άγγλική αστική τάξη κατάφερε να «συμπράξει» με την άριστοκρατία και να «μοιραστεί» μαζί της την κρατική έξουσία και το μηχανισμό της για πολύ καιρό (ειρήνη μεταξύ ανθρώπων καλής θέλησης απ' όλες τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις!). Στη Γερμανία, ή κατάσταση είναι ακόμα πιο χτυπητή, αφού, κάτω από ένα πολιτικό ΙΜΚ, όπου οι αυτοκρατορικοί γιούνκερς (σύμβολό τους ό Βίσμαρκ), με το στρατό και την άστυνμία τους, έπαιζαν ρόλο συνάμα προστατευτικό και καθοδηγητικό, έκανε την είσοδό της στο πολιτικό προσκήνιο ή ιμπεριαλιστική αστική τάξη, πριν «άντιπαρέλθει» τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και έμπιστευθεί τις τύχες της στο ναζισμό.

Πιστεύουμε λοιπόν ότι υπάρχουν σοβαροί λόγοι, ώστε να υποθέτουμε θάσιμα, πως πίσω από τα παιχνίδια του πολιτικού ΙΜΚ, που αποτελεί τη διτρίνα του ΙΜΚ της αστικής τάξης, κρύβεται ό σχολικός μηχανισμός, που στην πραγματικότητα αντικατάστησε, στη λειτουργία του, τον παλιό κυρίαρχο ΙΜΚ, δηλαδή την εκκλησία. Μπορούμε και να προσθέσουμε ακόμα: το ζευγάρι σχολείο - οικόγένεια αντικατάστησε το ζευγάρι εκκλησία - οικόγένεια.

Γιατί ό σχολικός μηχανισμός αποτελεί τον κυρίαρχο ΙΜΚ στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς και πως λειτουργεί;

Για την ώρα, αρκεί να έπισημάνουμε ότι:

1. Όλοι οι ΙΜΚ, όποιοι κι αν είναι, τείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα: στην άναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, δηλαδή των σχέσεων καπιταλιστικής έκμετάλλευσης.

2. Καθένας τους έπιδιώκει το αποτέλεσμα αυτό με ιδιαίτερο τρόπο. Ό πολιτικός μηχανισμός υποτάσσοντας τα άτομα στην πολιτική ιδεολογία του κράτους, στη «δημοκρατική» ιδεολογία, στην ιδεολογία της έμμεσης (κοινοβουλευτική) ή άμεσης (δημοψηφισματική, φασιστική) «δημοκρατίας». Ό μηχανισμός ένημέρωσης και πληροφόρησης, μεταγγίζοντας — με τον τύπο, το ραδιόφωνο,

την τηλεόραση — σ' όλους τους «πολίτες» καθημερινές δόσεις έθνικισμού, σοβινισμού, φιλελευθερισμού, μοραλισμού κλπ. Τα ίδια και για τον πολιτιστικό μηχανισμό (μεγάλος είναι π.χ. ό ρόλος του άθλητισμού στην ανάπτυξη του σοβινισμού) κλπ. Ό θρησκευτικός μηχανισμός, υπενθυμίζοντας στη λειτουργία, και στις άλλες μεγάλες τελετουργίες της γέννησης, του γάμου και του θανάτου, πως ό άνθρωπος είναι μόνο στάχτη, εκτός αν ξέρει ν' άγαστεί τον πλησίον του, μέχρι που να στρέφει και «την άριστεράν παρειάν» σ' εκείνον που τον χαστουκίζει στη δεξιά. Ό οικόγενειακός μηχανισμός...

3. Η συγχροδία αυτή ύπακούει στο ρυθμό μιάς και μόνης παρτιτούρας, που ταραζεται κάθε τόσο από αντίφάσεις (αντιθέσεις με τα ύπολείμματα των παλιών κυρίαρχων τάξεων, με την εργατική τάξη και τις οργανώσεις της): την παρτιτούρα της ιδεολογίας της σημερινής κυρίαρχης τάξης, που ένσωματώνει στη μουσική της τα μεγάλα θέματα του ούμανισμού των προγόνων, οι όποιοι δημιούργησαν πριν από το χριστιανισμό, το έλληνικό θαύμα, το μεγαλείο της Ρώμης, της Αιώνιας Πόλης, και άργότερα τα γνωστά μοτίβα του ιδιαίτερου και του γενικού συμφέροντος κλπ. Έθνικισμός, μοραλισμός, οικονομισμός.

4. Όστόσο, μέσα σε τούτη τη συναυλία, ένας ΙΜΚ παίζει τον κυρίαρχο ρόλο, έστω κι αν δεν άκούει κανείς τη μουσική του: είναι τόσο άθόρυβος! Πρόκειται για το σχολείο.

Παίρνει τα παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων από το νηπιαγωγείο, και ήδη από κει, με παλιές και νεώτερες μεθόδους, αποτυπώνει μέσα τους, έπί πολλά χρόνια, άκριβώς εκείνα τα χρόνια όπου το παιδί είναι περισσότερο «τρωτό», παγιδευμένο όπως θρίσκεται ανάμεσα στην οικόγένεια και στο σχολείο, διάφορα «σαβουάρ φαίρ» ντυμένα με την κυρίαρχη ιδεολογία (τα γαλλικά, ή αριθμητική, ή φυσική ιστορία, οι έπιστήμες, ή φιλολογία), ή την κυρίαρχη ιδεολογία αυτή καθαυτή (ήθική, άγωγή του πολίτη, φιλοσοφία). Κάπου γύρω στα δεκάξι τους χρόνια, ή μεγάλη μάζα αυτών των παιδιών πέφτει «στην παραγωγή»: πρόκειται για τους εργάτες και τους μικροαγρότες. Ένα άλλο τμήμα της νεολαίας συνεχίζει τις σπουδές: κούτσα κούτσα διατρέχει ένα μικρό ακόμα μέρος της διαδρομής, για να ξεμείνει στο δρόμο και να γεμίσει τις θέσεις μικρών και μεσαίων στελεχών, ύπαλλήλων, μικρο-μεσαίων κρατικών λειτουργών, και μικροαστών πάσης φύσεως. Το τελευταίο τμήμα καταφέρνει να φτάσει στην κορυφή, είτε για να ξεπέσει στην ήμι - ανεργία των διανοουμένων, είτε για να προμηθέψει στην

κοινωνία, εκτός από τους «διανοούμενους του συλλογικού έργαζόμενου», τους φορείς της έκμεταλλευσης (κεφαλαιοκράτες, διευθυντές), τους πράκτορες της βίας (στρατιωτικούς, αστυνομικούς, πολιτικούς, διοικητικούς υπαλλήλους κλπ.) και τους επαγγελματίες ιδεολόγους (κάθε λογής παπάδες, των οποίων η πλειοψηφία είναι φανατικοί «λαϊκοί»).

Οι μάζες των παιδιών που ξεμένουν μεσοστράτις, είναι πρακτικά έφοδιασμένες με την ιδεολογία που απαιτείται για να δραματίσουν το ρόλο που τις περιμένει στην ταξική κοινωνία: ρόλο έκμεταλλευσόμενου (με «επαγγελματική συνείδηση», με «ήθικες αρχές», με «πολιτικό ήθος», με «έθνικα αίσθήματα», και κυρίως με ά-πολιτική συνείδηση πολύ «άναπτυγμένη»): ρόλο έκμεταλλευτή (που να ξέρει να διατάζει και να μιλάει στους εργάτες): οι λεγόμενες «άνθρώπινες σχέσεις» των φορέων της καταπίεσης (γνώση να διατάξεις και να σε υπακούουν «χωρίς δεύτερη κουβέντα» ή γνώσεις για δημαγωγία και ρητορική των πολιτικών ήγετων), και των επαγγελματιών ιδεολόγων (που ξέρουν να χειρίζονται τις συνειδήσεις με τον ανάλογο σεβασμό, δηλαδή με την περιφρόνηση, με τον έκβιασμό, με τη δημαγωγία που αρμόζουν στις νότες της Ήθικης, της Ἀρετής, της «Υπέρβασης», του Ἔθνους, του ρόλου της Γαλλίας στον κόσμο κλπ.).

Βέβαια, όρισμένες από τις αντιφατικές αυτές ἀρετές (μετριοφροσύνη, καρτερία, ύποταξη από τη μιὰ μεριά, κυνισμός, περιφρόνηση, ἔπαρση, σιγουριά, μεγαλείο και ἀτσιδούνη από την ἄλλη), μαθαίνονται επίσης στην οἰκογένεια, στην ἐκκλησία, στο στρατό, στα βιβλία, στο σινεμά, ἀκόμα και στα γήπεδα. Κανένας ὅμως ΙΜΚ δὲ διαθέτει ἐξασφαλισμένο ἀκροατήριο για τόση μεγάλη χρονική διάρκεια (ἡ παιδεία είναι μάλιστα και «δωρεάν»): 6 ἡμέρες στις 7 και 8 ὥρες τὴ μέρα για ὅλα, δίχως ἐξαίρεση, τὰ παιδιά τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν.

Μὲ τὴν ἐκμάθηση ὅμως ὀρισμένων «σαβουάρ φαίρ» που ντύνονται μέσα στη μαζική ἀποτύπωση τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας, ἀναπαράγονται, κατὰ κύριο λόγο, οἱ σχέσεις παραγωγῆς ἐνὸς καπιταλιστικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, δηλαδή οἱ σχέσεις ἐκμεταλλευτῆ πρὸς ἐκμεταλλευσόμενον, και ἐκμεταλλευσόμενου πρὸς ἐκμεταλλευτῆ. Οἱ μηχανισμοὶ που παράγουν τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό, ζωτικής σημασίας για τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα, είναι φυσικὰ καλυμμένοι και συγκαλυμμένοι ἀπὸ μιὰ κοινὰ παραδεκτὴ ιδεολογία τοῦ σχολείου, που ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ μορφή τῆς κυρίαρχης ἀστικῆς ιδεολογίας: μιὰ ιδεολογία που παριστάνει τὸ σχολεῖο σὰν οὐδέτερο ἔδαφος, χωρὶς ἐπίσημη ιδεολογία (ἀφοῦ εἶναι

λαϊκό), μέσα στο ὁποῖο σεβάσμιοι διδάσκαλοι τῆς «συνείδησης» και τῆς «ἐλευθερίας» τῶν παιδιῶν που τοὺς ἐμπιστεύεται ἡ κοινωνία και οἱ «γονεῖς» τοὺς (ἐλεύθεροι κι αὐτοί, δηλαδή ἰδιοκτῆτες τῶν παιδιῶν τοὺς), τὰ μοῦν στὴν ἐλευθερία, στὴν ἠθικότητα, στὴν ὑπευθυνότητα τῶν ὠριμῶν ἀνθρώπων, με τὸ παράδειγμά τοὺς, με τὶς γνώσεις τοὺς, με τὰ βιβλία και τὶς «ἀπελευθερωτικὲς» ἀρετὲς τοὺς.

Ζητῶ συγγνώμη ἀπὸ τοὺς δάσκαλους ἐκείνους, που μέσα σὲ φρικιαστικὲς συνθήκες, προσπαθοῦν νὰ στραφοῦν ἐναντία στὴν ιδεολογία, ἐναντία στο σύστημα και στὶς πρακτικὲς ὁπου ἔχουν παγιδευτεῖ, με τὰ λιγοστά ὄπλα που βρίσκουν στὴν ἱστορία και στὴ γνώση που «διδάσκουν». Εἶναι ἥρωες. Εἶναι ὅμως σπάνιοι, ἐνῶ πόσοι ἀλήθεια (ἢ πλειοψηφία) δὲν ἔχουν και ἀρχίσει ἀκόμα νὰ ὑποψιάζονται τί εἶδους «δουλειὰ» τοὺς βάζει νὰ κάνουν τὸ σύστημα (που τοὺς ξεπερνάει και τοὺς συνθλίβει), κι ἀκόμα χειρότερα, βάζουν συχνὰ ὅλα τοὺς τὰ δυνατὰ κι ὅλη τὴν ἐξυπνάδα τοὺς για νὰ ἐπιτελέσουν τὸ καθήκον τοὺς στὴν ἐντέλεια (με τὶς περίφημες νέες μεθόδους!). Εἶναι τόσο βέβαιοι γι' αὐτὸ που κάνουν, ὥστε συμβάλλουν, με τὴν ἀφοσίωσή τοὺς, στο νὰ συντηροῦν και νὰ τρέφουν τὴν ιδεολογικὴ ἀναπαράσταση τοῦ σχολείου, που θέλει νὰ παρουσιάσει τὸ σημερινὸ σχολεῖο τόσο «φυσικό», τόσο χρῆσιμο και ἀναγκαῖο, ἀκόμα και εὐεργετικό, ὅσο ἦταν «φυσικὴ», ἀναγκαῖα και γενναϊόδωρη για τοὺς προπάτορές μας ἢ ἐκκλησία, ἐδῶ και μερικοὺς αἰῶνες.

Πράγματι λοιπόν, σήμερα ἡ ἐκκλησία σὰ ν κ υ ρ ί α ρ χ ο ς ΙΜΚ, ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Αὐτὸ ζευγαρώνεται με τὴν οἰκογένεια, ὅπως ζευγαρωνότανε ἄλλοτε με τὴν οἰκογένεια ἢ ἐκκλησία. Μποροῦμε ἔτσι νὰ θεβαιωθοῦμε, πὼς ἡ ἀνεπανάληπτη κρίση, που συγκλονίζει τὸ σχολικὸ σύστημα τῶσων και τῶσων κρατῶν σὲ παγκόσμια κλίμακα, συνοδευόμενη συχνὰ κι ἀπὸ μιὰν ἄλλη κρίση (τὸ «Μανιφέστο» τὴν εἶχε ἤδη ἀναγγεῖλει), που συνταράζει τὸ οἰκογενειακὸ σύστημα, παίρνει πολιτικὸ χαρακτήρα, ἀν θεωρήσουμε ὅτι τὸ σχολεῖο (και τὸ ζευγάρι σχολεῖο - οἰκογένεια) ἀποτελεῖ τὸν κυρίαρχο σήμερα ΙΜΚ, που παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων παραγωγῆς, μέσα σ' ἕναν τρόπο παραγωγῆς, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπαρξη ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν πάλη τῶν τάξεων σὲ παγκόσμια κλίμακα...

Για την ιδεολογία.*

Όταν προτείναμε την έννοια του ΙΜΚ, όταν υποστηρίζαμε ότι οι ΙΜΚ «λειτουργούν με ιδεολογία» επικαλούμασταν μια πραγματικότητα: την ιδεολογία. Και γι' αυτήν πρέπει να πούμε δυο λόγια.

Ξέρουμε ότι ο όρος ιδεολογία πλάστηκε από τον Καμπαίνς, τον Ντεσώ ντε Τρασύ και τους φίλους τους, που όρισαν αντικείμενο της τῆς θεωρίας (γενετική) των ιδεών. Όταν ο Μάρξ, πενήντα χρόνια αργότερα, χρησιμοποιεί τον όρο αυτό, από τα νεανικά του κιόλας έργα, του δίνει έντελως διαφορετικό περιεχόμενο. Η ιδεολογία είναι λοιπόν το σύστημα των ιδεών, των παραστάσεων, που δεσπόζει στο πνεύμα ενός ανθρώπου ή μιάς κοινωνικής ομάδας. Η ιδεολογικο-πολιτική πάλη που διεξήγαγε ο Μάρξ άρθρογραφήντας στην «Εφημερίδα του Ρήνου» έμελλε να τον φέρει πολύ σύντομα αντιμέτωπο μ' αυτή την πραγματικότητα και να τον υποχρεώσει να έπεξεργαστεί σε βάθος τις πρώτες του διαισθήσεις.

Όστόσο, εδώ θα σκοντάψουμε σ' ένα μάλλον έκπληκτικό παράδοξο. Όλα έδειχναν ότι ο Μάρξ θα διατύπωνε κάποια θεωρία τῆς ιδεολογίας. Πράγματι, ή «Γερμανική 'Ιδεολογία» μάς προσφέρει, μετά από τα «Χειρόγραφα του '44», μια ρητή θεωρία τῆς ιδεολογίας, που όμως... δεν είναι μαρξιστική (θα δούμε άμεσα γιατί). «Τό Κεφάλαιο» πάλι, αν και περιέχει αρκετές ένδείξεις για μια θεωρία των ιδεολογιών (ή πιό όρατή: ή ιδεολογία των άπλοϊκών οικονομολόγων), δεν περιέχει τῆν καθαυτό θεωρία, που έξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από μια θεωρία τῆς ένγένει ιδεολογίας.

Θά διακινδύνευα ένα πρώτο και σχηματικό σχεδίασμα. Οί θέσεις που θα προτείνω δεν είναι βέβαια αυτοσχεδιασμοί, άλλα δεν είναι δυνατό να υποστηριχτούν και να δοκιμαστούν, δηλαδή να έπιβεβαιωθούν ή να διορθωθούν, παρὰ μόνο μετά από έμπεριστωμένη μελέτη και ανάλυση.

Η ιδεολογία δεν έχει ιστορία.

Δυο λόγια καταρχήν, για να έκθέσω τους λόγους άρχής που αν δεν θεμελιώνουν ώστόσο νομιμοποιούν τό προσχέδιο μιάς θεωρίας

* Τό κομμάτι αυτό του άρθρου, έχει ήδη δημοσιευτεί έλληνικά (βλ. περ. «Πολίτης», τεύχ. 3-4), με έπιμελημένη μετάφραση του 'Α. Έλεφαντή. (Σ.τ.μ.).

τῆς έν γένει ιδεολογίας, και όχι μια θεωρία των έπί μέρους ιδεολογιών, που αν και έμφανίζονται κάτω από διάφορες μορφές (θρησκευτική, ήθική, νομική, πολιτική) έκφράζουν πάντα τ α ξ ι κ έ ς τ ο π ο θ ε τ ή σ ε ι ς .

Προφανώς πρέπει να καταπιαστούμε με μια θεωρία των ιδεολογιών, με τῆ διπλή σχέση που υπαινιχτήκαμε. Θα δούμε λοιπόν, ότι μια τέτοια θεωρία στηρίζεται τελικά στην ιστορία των κοινωνικών σχηματισμών, άρα στην ιστορία των τρόπων παραγωγής, που συναρθρώνονται σε κοινωνικούς σχηματισμούς. Στηρίζεται δηλαδή στην ιστορία των ταξικών άγώνων που άναπτύσσονται μέσα σ' αυτούς τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Με τῆν έννοια αυτή δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια θεωρία των έν γένει ιδεολογιών, γιατί οί ιδεολογίες (προσδιορισμένες από τῆ διπλή σχέση που αναφέραμε παραπάνω: κατὰ τομέα και ταξική) έχουν μια ιστορία, τῆς όποίας ο τελικός προσδιορισμός τοποθετείται βέβαια έξω από τό χώρο τους, μολονότι τῆς άφορά άμεσα.

Αντίθετα, αν είμαι σε θέση να προτείνω τό σχεδίασμα μιάς θεωρίας τῆς έν γένει ιδεολογίας, και αν ή θεωρία αυτή άποτελεί ένα από τα στοιχεία που έξαρτούν τῆς θεωρίες των ιδεολογιών, μου έπιβάλλεται μια θέση, φαινομενικά παράδοξη, τῆν όποία σπεύδω να διατυπώσω ως έξῆς: *ή ιδεολογία δεν έχει ιστορία.*

Γνωρίζουμε πώς ή διατύπωση αυτή βρίσκεται άπαράλλαχτη σε μια περικοπή τῆς «Γερμανικής 'Ιδεολογίας». Ο Μάρξ τῆν χρησιμοποιεί σχετικά με τῆ μεταφυσική και τῆν ήθική, που δεν έχουν έπίσης ιστορία (έξυπακούεται, και οί άλλες μορφές τῆς ιδεολογίας).

Στῆ «Γερμανική 'Ιδεολογία» ή παραπάνω διατύπωση έντάσσεται σ' ένα πλαίσιο πρόδηλα θετικιστικό. Η ιδεολογία νοείται εκεί σαν καθαρή αύταπάτη, σαν όνειρο, δηλαδή μηδέν. Η πραγματικότητά τῆς βρίσκεται έξω απ' αυτήν. Η ιδεολογία λοιπόν νοείται σα φανταστική κατασκευή, τῆς όποίας τό θεωρητικό καθεστώς μοιάζει πολύ με τό θεωρητικό καθεστώς του όνείρου στους πριν από τον Φρόυντ συγγραφείς. Σύμφωνα μ' αυτούς τό όνειρο ήταν άποκλειστικά πλάσμα τῆς φαντασίας, δηλαδή άκυρο άποτέλεσμα των «έπι-βιωμάτων τῆς ήμέρας», που έμφανίζονται σε αυθαίρετη τάξη και σύνθεση, κάπου κάπου «άνάστροφα», κοντολογίς σε πλήρη άταξία. Τό όνειρο ήταν γι' αυτούς τό κενό και άκυρο πλάσμα τῆς φαντασίας, «ψευτομαστορεμένο» αυθαίρετα και στα τυφλά, με μόνο ύλικό τὰ έπι-βιώματα τῆς ήμέρας, τῆς μόνης και μεστής πραγματικότητας. Έτσι άκριβώς παρουσιάζεται τό καθε-

στώς της φιλοσοφίας και της ιδεολογίας στη «Γερμανική Ίδεολογία» (μιά και η φιλοσοφία είναι η κατεξοχήν ιδεολογία).

Σύμφωνα λοιπόν με τον Μάρξ, η ιδεολογία είναι άποκύημα της φαντασίας, καθαρό όνειρο, μάταιο και κενό, φτιαγμένο με τὰ «ήμερήσια ἐπι-βιώματα» τῆς μόνης καὶ μεστῆς πραγματικότητας: τῆς συγκεκριμένης ἱστορίας τῶν συγκεκριμένων ὑλικῶν ἀτόμων, πού με τρόπο ὑλικό παράγουν τὴν ὕπαρξή τους. Ἡ ιδεολογία, στή «Γερμανική Ίδεολογία» δὲν ἔχει ἱστορία, ἀφοῦ ἡ ἱστορία τῆς ἐκτυλίσσεται ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου διαδραματίζεται ἡ μόνη ὑπαρκτή ἱστορία, ἡ ἱστορία τῶν συγκεκριμένων ἀτόμων κλπ. Συνεπῶς, στή «Γερμανική Ίδεολογία» ἡ θέση πῶς ἡ ιδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία εἶναι θέση καθαρὰ ἀρνητική, γιατί σημαίνει ταυτόχρονα:

1. Ἡ ιδεολογία, ἐφόσον εἶναι ὄνειρο δὲν εἶναι τίποτα (ὄνειρο πού τὸ κατασκευάζει ποιός ξέρει τὸιὰ δύναμη), ἀν ὅχι ὁ ἀλλοτριωτικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας — προσδιορισμὸς ἐπίσης ἀρνητικὸς.

2. Ἡ ιδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία, πράγμα πού δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἱστορία (ἀντίθετα μάλιστα, ἀφοῦ εἶναι ἡ ἀχνη, κενὴ καὶ ἀνεστραμμένη ἀντανάκλαση τῆς πραγματικῆς ἱστορίας), ἀλλὰ ὅτι δὲν ἔχει δική της ἱστορία.

Ὡστόσο, ἡ θέση πού θὰ ἤθελα νὰ ὑποστηρίξω, καίτοι ξαναπαίρνω κατὰ λέξη τοὺς ὅρους τῆς «Γερμανικῆς Ίδεολογίας» («ἡ ιδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία»), εἶναι ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ θετικιστικὴ - ἱστοριοκρατικὴ θέση τῆς «Γερμανικῆς Ίδεολογίας».

Γιατὶ νομίζω, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὅτι εἶμαι σὲ θέση νὰ ὑποστηρίξω πῶς οἱ ιδεολογίες ἔχουν μιὰ δική τους ἱστορία (ἀν καὶ προσδιορίζεται σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴν ταξικὴ πάλῃ), κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, διατείνομαι ὅτι μπορῶ συγχρόνως νὰ ὑποστηρίξω, πῶς ἡ ἐν γένει ιδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία, ὅχι ἀρνητικὰ (μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ξετυλίγεται ἔξω ἀπ' αὐτήν), ἀλλὰ μὲ ἀπόλυτα θετικὸ νόημα.

Τὸ νόημα αὐτὸ εἶναι πράγματι θετικὸ, ἀν ἀληθεύει ὅτι ἡ ιδεολογία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι προικισμένη μὲ δομὴ καὶ λειτουργία τέτοιου τύπου πού τὴν καθιστοῦν πραγματικὴ μὴ-ἱστορικὴ, δηλαδὴ παν-ἱστορικὴ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ δομὴ καὶ ἡ λειτουργία τῆς, ἔχοντας τὴν ἴδια ἀμετάλλακτη μορφή, εἶναι παρούσες μέσα σ' αὐτὸ πού ὀνομάζεται συνολικὴ ἱστορία, ἔτσι ὅπως ὀρίζει τὴν ἱστορία τὸ «Μανιφέστο», σὰν ἱστορία τῆς πάλῃ τῶν τάξεων, δηλαδὴ ἱστορία τῶν ταξικῶν κοινωνιῶν.

Γιὰ νὰ ἔχουμε κάποια συγκεκριμένη θεωρητικὴ ἀναφορά, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ παράδειγμα τοῦ ὄνειρου, ἀλλ' αὐτὴ τὴ φορά μὲ βάση τὴ φρουδικὴ ἀντίληψη, ἡ πρότασή μας ὅτι ἡ ιδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία καὶ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ ἄμεσα μὲ τὴν πρόταση τοῦ Φρόυντ ὅτι *τὸ ἀσυνείδητο εἶναι αἰώνιο*, δηλαδὴ δὲν ἔχει ἱστορία. Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι αὐθαίρετος ἀλλὰ θεωρητικὰ ἀναγκαῖος γιατί ὑπάρχει ἓνας ὀργανικὸς δεσμὸς ἀνάμεσα στὶς δύο προτάσεις.

Ἄν αἰώνιο σημαίνει μὴ-ὑπερβατικὸ σὲ σχέση μὲ κάθε (ἐγχρονη) ἱστορία, ἀλλὰ πανταχοῦ παρόν, ὑπεριστορικὸ, ἄρα ἀμετάλλακτο μορφικὰ σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἱστορίας, τότε θὰ ἐπαναλάβω κατὰ γράμμα τὴν ἔκφραση τοῦ Φρόυντ καὶ θὰ γράψω: *ἡ ιδεολογία εἶναι αἰώνια*, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ ἀσυνείδητο. Καὶ θὰ προσθέσω: ἡ προσέγγισή μου φαίνεται δικαιολογημένη θεωρητικὰ, γιατί ἡ αἰωνιότητα τοῦ ἀσυνείδητου δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν αἰωνιότητα τῆς ἐγγένει ιδεολογίας.

Νὰ γιατί θεωρῶ θεμιτὸ, κατὰ τεκμήριο τουλάχιστο, τὸ σχεδιασμὸ μιᾶς θεωρίας τῆς ἐγγένει ιδεολογίας, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού ὁ Φρόυντ σχεδίασε μιὰ θεωρία τοῦ ἐγγένει ἀσυνείδητου.

Γιὰ νὰ ἀπλοποιήσουμε τὴν ἔκφραση, λαβαίνοντας ὑπόψη ὅτι εἰπώθηκε, θὰ χρησιμοποιοῦ στὸ ἐξῆς τὸν ὄρο ιδεολογία, δηλώνοντας ἔτσι τὴν ἐγγένει ιδεολογία. Γιὰ τὴν ιδεολογία λοιπόν (τὴν ἐγγένει ιδεολογία) εἶπαμε ὅτι δὲν ἔχει ἱστορία, ἢ πράγμα ταυτόσημο, ὅτι εἶναι αἰώνια, πανταχοῦ παρούσα, μὲ μορφή ἀμετάλλακτη σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι (τῆς ἱστορίας τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν μὲ ταξικὴ διάθρωση). Γιὰ τὴν ὥρα, θὰ περιοριστῶ στὶς «ταξικὲς κοινωνίες» καὶ στὴν ἱστορία τους.

Ἡ ιδεολογία εἶναι «παράσταση» τῆς φανταστικῆς σχέσης τοῦ ατόμου μὲ τὶς πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς του.

Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὴν κεντρικὴ θέση ἀναφορικὰ μὲ τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς ιδεολογίας θὰ προτείνω καταρχὴν δύο ἄλλες θέσεις, μιὰ ἀρνητικὴ καὶ μιὰ θετικὴ. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὸ ἀντικείμενο πού «ἀναπαρίσταται» μὲ τὴ φανταστικὴ μορφή τῆς ιδεολογίας, ἡ δευτέρη ἀναφέρεται στὴν ὑλικότητα τῆς ιδεολογίας.

Θέση πρώτη: Ἡ ιδεολογία ἀναπαριστᾷ τὴ φανταστικὴ σχέση τοῦ ατόμου μὲ τὶς πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς του.

Λέμε συνήθως ότι η θρησκευτική, η ήθικη, η νομική, ή πολιτική ιδεολογία κλπ. αποτελούν «κοσμοαντιλήψεις». Βεβαίως (έκτός κι αν βιώνουμε κάποια απ' αυτές τις ιδεολογίες σαν την αλήθεια, π.χ. αν «πιστεύουμε» στο Θεό, στο Καθήκον, στη Δικαιοσύνη κλπ.), εξετάζοντας την ιδεολογία από κριτική σκοπιά, με τον τρόπο που ένας έθνολόγος εξετάζει τους μύθους μιάς «πρωτόγονης κοινωνίας», οι ιδεολογίες είναι «κοσμοαντιλήψεις» σε μεγάλο βαθμό πλασματικές, δηλαδή «δεν αντιστοιχούν στην πραγματικότητα».

Όστόσο, ενώ παραδεχόμαστε ότι οι ιδεολογίες αυτές δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, ότι είναι δηλαδή μία αυταπάτη, παραδεχόμαστε ταυτόχρονα ότι υπαινίσσονται κάποια πραγματικότητα και άρκει να τις έρμηνεύσει κανείς για να ξαναβρεί, κάτω από τη φανταστική παράσταση του κόσμου, την ίδια την πραγματικότητα του κόσμου (ιδεολογία = αυταπάτη, υπαινιγμός).

Υπάρχουν διάφοροι τύποι έρμηνείας: πιο γνωστοί είναι, ο μ η χ α ν ι σ τ ι κ ό ς τύπος, παρά πολύ διαδομένος το 18ο αιώνα (ο θεός είναι ή φανταστική αναπαράσταση του πραγματικού βασιλιά), και ο « έ ρ μ η ν ε υ τ ι κ ό ς », τον οποίο έγκαινίασαν οι πρώτοι Πατέρες τής έκκλησίας, επανέλαβε ο Φόουερμπαχ και ή θεολογικο-φιλοσοφική σχολή που προήλθε απ' αυτόν, παράδειγμα ο θεολόγος Μάρτ κλπ. Για τον Φόουερμπαχ, λόγου χάρη, θεός είναι ή ουσία του πραγματικού ανθρώπου. Έπισημαίνω το κύριο: ή έρμηνεία τής φανταστικής μετατόπισης (και αντίστροφής), που πραγματοποιεί ή ιδεολογία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι με την ιδεολογία «οι άνθρωποι αναπαριστούν, με φανταστική μορφή, τις πραγματικές τους συνθήκες ύπαρξης».

Η έρμηνεία αυτή δυστυχώς αφήνει μετέωρο ένα μικρό πρόβλημα: γιατί οι άνθρωποι προκειμένου να φανταστούν τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους «έχουν ανάγκη» από αυτή τη φανταστική μετατόπιση;

Η πρώτη απάντηση (χρονολογείται από το 18ο αιώνα) προτείνει μίαν απλή λύση: είναι φταίξιμο των παπάδων και των βασιλιάδων. Αυτόι «χάλκευσαν» το Ώραία Ψεύδη, ώστε οι άνθρωποι, πιστεύοντας ότι ύπακούουν στο θεό, να υποτάσσονται ουσιαστικά στους βασιλιάδες και στους παπάδες, που είναι συνένοχοι σε τούτη την άπότη: οι παπάδες στην ύπηρεσία των βασιλιάδων και αντίστροφα, ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση των λεγόμενων «θεωρητικών». Υπάρχει λοιπόν μιά αίτια για τη φανταστική μετατόπιση των πραγματικών συνθηκών ύπαρξης: λίγα κυνικά άτομα, που έδραιώνουν την έκμετάλλευση και την καταδυνάστευση

του «λαού» πάνω σε μιά κίβδηλη αναπαράσταση του κόσμου, την οποία μηχανεύτηκαν για να υποδουλώσουν το πνεύμα του ανθρώπου υποδουλώνοντας τη φαντασία του.

Η δεύτερη απάντηση (του Φόουερμπαχ, που την επανέλαβε κατά λέξη ο Μάρξ στα νεανικά του έργα) είναι πιο «βαθιά», δηλαδή εξίσου λάθος. Και ή δεύτερη απάντηση, για τη μετατόπιση και τη φανταστική παραμόρφωση των πραγματικών συνθηκών ύπαρξης του ανθρώπου, ψάχνει και βρίσκει την αίτια στην άλλοτρίωση που γεννά ή φανταστική παράσταση των συνθηκών ύπαρξης των ανθρώπων. Αίτια δεν είναι πλέον ούτε οι παπάδες ούτε οι βασιλιάδες ούτε ή ένεργητική φαντασία τους ούτε ή παθητική φαντασία των θυμάτων τους. Αίτια είναι ή ύλική άλλοτρίωση που δεσπόζει στις ίδιες τις συνθήκες ύπαρξης των ατόμων. Με την έπιχειρηματολογία αυτή, ο Μάρξ στο «Έβραϊκό Ζήτημα» και άλλου, υποστηρίζει την ιδέα του Φόουερμπαχ, ότι οι άνθρωποι κατασκευάζουν μίαν άλλοτριωμένη (= φανταστική) παράσταση των συνθηκών ύπαρξής τους, γιατί άλλοτριωτικές είναι αυτές καθαυτές οι συνθήκες ύπαρξης («Χειρόγραφα του '44»: γιατί οι συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων κυριαρχούνται από την ουσία τής άλλοτριωμένης κοινωνίας: «την άλλοτριωμένη εργασία»).

Όλες αυτές οι έρμηνείες δέχονται κατά γράμμα τη θέση την οποία προϋποθέτουν και στην οποία στηρίζονται: ότι δηλαδή, αυτό που αντανακλάται στη φανταστική παράσταση του κόσμου και που βρίσκουμε σε μιά ιδεολογία δεν είναι τίποτ' άλλο από τις συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων, άρα ο πραγματικός τους κόσμος.

Στο σημείο αυτό όμως, θα επαναλάβω μιά θέση που έχω ήδη προτείνει: οι «άνθρωποι» δε φαντάζονται, με την ιδεολογία, τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους, τον πραγματικό κόσμο, αλλά κυρίως αναπαριστούν τη σχέση τους με τις συνθήκες ύπαρξής τους. Η σχέση αυτή βρίσκεται στο έπίκεντρο κάθε ιδεολογικής, άρα φανταστικής, παράστασης του πραγματικού κόσμου. Στην ίδια σχέση έμπεριέχεται ή «αίτια» στην οποία όφειλεται ή φανταστική παραμόρφωση τής ιδεολογικής παράστασης του πραγματικού κόσμου. Η μάλλον, για ν' αφήσουμε κατά μέρος τη γλώσσα τής «αίτιας», πρέπει να πούμε, ότι ή φανταστική φύση τής σχέσης αυτής στηρίζει κάθε φανταστική παραμόρφωση που παρατηρείται (έκτός κι αν την βιώνει κανείς σαν αλήθεια) σε κάθε ιδεολογία.

Για να μιλήσουμε τώρα σα μαρξιστές, αν είναι αλήθεια ότι ή παράσταση των συνθηκών τής πραγματικής ύπαρξης των ατόμων που κατέχουν θέση κάποιου φορέα παραγωγής, έκμετάλλευσης,

καταπίεσης, ιδεολογικοποίησης και έπιστημονικής πρακτικής, αν είναι λοιπόν αλήθεια ότι η παράσταση, σε τελευταία ανάλυση, εξαρτάται από τις παραγωγικές σχέσεις και τις σχέσεις που προκύπτουν απ' αυτές, τότε μπορούμε θεμιτά να πούμε τα ακόλουθα: Κάθε ιδεολογία, μέσα στην παραμόρφωση που αναγκαστικά δημιουργεί ή φαντασία, αντιπροσωπεύει κυρίως, τη (φανταστική) σχέση των ατόμων με τις παραγωγικές και τις παράγωγές τους σχέσεις και όχι τις ίδιες τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις. Στην ιδεολογία λοιπόν δεν παριστάνεται το σύστημα των παραγωγικών σχέσεων που κυβερνά τις σχέσεις των ατόμων, αλλά η φανταστική σχέση των ατόμων με τις πραγματικές σχέσεις στις οποίες ζούν.

“Αν έτσι έχουν τα πράγματα, το έρώτημα για την «αίτια» της φανταστικής παραμόρφωσης των πραγματικών σχέσεων στο επίπεδο της ιδεολογίας, εκπίπτει και πρέπει να αντικατασταθεί με κάποιο άλλο: Για ποιο λόγο, ή προσφερόμενη στα άτομα παράσταση της (άτομικής) σχέσης τους με τις κοινωνικές σχέσεις που διέπουν τις συνθήκες ύπαρξής τους, την προσωπική και τη συλλογική τους ζωή, γίνεται αναγκαστικά φανταστική; Και ποιός είναι ο χαρακτήρας του φανταστικού; “Αν το έρώτημα τεθεί με τον τρόπο αυτό, εκκινώνεται από κάθε περιεχόμενο ή λύση ότι όλα τα αυτά οφείλονται σε μια «κλίκα»¹⁴ ατόμων (παπάδες, βασιλιάδες), πρωτεργατών της μεγάλης ιδεολογικής μυστικοποίησης, όπως επίσης εκκινώνεται και η λύση του αλλοτριωμένου χαρακτήρα του πραγματικού κόσμου. Το γιατί θα το δούμε στη συνέχεια. Για την ώρα, δε θα πάμε πιο μακριά.

Θέση δεύτερη: ‘Η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση.

“Ηδη θίξαμε κάπως τη θέση αυτή, όταν λέγαμε ότι οι «ιδέες» ή οι «παραστάσεις» κλπ. από τις οποίες φαίνεται να συντίθεται ή ιδεολογία δεν έχουν νοητική, ιδεατή, πνευματική υπόσταση, αλλά υλική. ‘Υπαινιχτήκαμε ακόμα ότι η νοητική, ιδεατή, πνευματική υπόσταση των «ιδεών» προερχόταν αποκλειστικά από μια ιδεολογία της «ιδέας» και ως προστεθεί, ότι προέρχεται από μια ιδεολογία που μοιάζει να «θεμελιώνει» την αντίληψη για την οποία μιλάμε, άφοτου εμφανίστηκαν οι έπιστήμες. Με άλλα λόγια, ή

14. Χρησιμοποιώ επίτηδες αυτό τον πολύ μοντέρνο όρο, γιατί ακόμα και σε κομμουνιστικούς κύκλους, ή «εξήγηση» παρόμοιων πολιτικών αποκλίσεων (άριστερός ή δεξιός καιροσκοπισμός) με βάση τη δράση μιας «κλίκα» είναι δυστυχώς τρέχουσα συνήθεια.

ιδεατή κλπ. υπόσταση των «ιδεών» μοιάζει μ' αυτό που οι έπιστήμονες, στην αυθόρμητη ιδεολογία τους, φαντάζονται σαν «ιδέες», σωστές ή λαθεμένες. Έννοείται, ότι ή θέση αυτή παρουσιάζεται με τη μορφή μιας κατάφασης, δεν αποδεικνύεται. Ζητάμε λοιπόν ν' αντιμετωπιστεί, ως πούμε στο όνομα του υλισμού, με κάποια ευνόικη συγκατάβαση. ‘Αλλιώς, θα χρειάζονταν έκτενέστερες ανάλυσεις για να αποδειχτεί.

Αυτή ή αξιωματική θέση, ότι οι «ιδέες» ή οι άλλες «παραστάσεις» δεν έχουν πνευματική αλλά υλική υπόσταση μάς είναι πράγματι αναγκαία για να αναλύσουμε τη φύση της ιδεολογίας. “Η καλύτερα, μάς είναι απλώς χρήσιμη για να καταδειχτεί αυτό, που άμεσα και έμπειρικά φανερώνεται, από οποιαδήποτε λίγο έστω σοβαρή ανάλυση μιας ιδεολογίας, σε κάθε παρατηρητή, ακόμα κι όταν αυτή έχει ελάχιστη κριτική διάθεση.

Είπαμε, μιλώντας για τους ΙΜΚ και την πρακτική τους, ότι καθένας τους είναι ή πραγμάτωση μιας ιδεολογίας (ή ένότητα αὐτῶν τῶν ἐπὶ μέρους ιδεολογιῶν — θρησκευτική, ήθικη, νομική, πολιτική, αίσθητική κλπ. — εξασφαλίζεται με την ύπαγωγή τους στην κυρίαρχη ιδεολογία). “Ας ξαναπιάσουμε τη θέση αυτή: μια ιδεολογία υπάρχει πάντα υλοποιημένη σ' ένα μηχανισμό και στην πρακτική του ή τις διάφορες μορφές πρακτικής. ‘Η ύπαρξη αυτή είναι υλική. Έννοείται ότι ή υλική ύπαρξη της ιδεολογίας σ' έναν μηχανισμό και στην πρακτική του, δεν έχει τον ίδιο τροπισμό (modalité) με τον τροπισμό ενός λιθαρίου ή ενός σπλου. “Ομως, ακόμα και με κίνδυνο να κατηγορηθούμε σα νεο-αριστοτελικοί (υπενθυμίζουμε πώς ο Μάρξ έτρεφε άμέριστη εκτίμηση προς τον ‘Αριστοτέλη), θα λέγαμε ότι «ή ύλη νοείται με πολλούς τρόπους», ή καλύτερα, υπάρχει με διάφορους τροπισμούς, που όλοι, σε τελευταία ανάλυση, έχουν τις ρίζες τους στη «φυσική» ύλη.

Μετά απ' αυτά, συντομεύοντας, ως δούμε τί συμβαίνει με το «άτομο» που ζει «έν ιδεολογία», δηλαδή μέσα σε μια καθορισμένη παράσταση του κόσμου (θρησκευτική, ήθικη κλπ.), της οποίας ή φανταστική παραμόρφωση εξαρτάται από την επίσης φανταστική σχέση του ατόμου με τις συνθήκες ύπαρξής του, δηλαδή τελικά από τις παραγωγικές και ταξικές σχέσεις (ιδεολογία = φανταστική σχέση με πραγματικές σχέσεις). Θα λέγαμε λοιπόν ότι και αυτή ή ίδια ή φανταστική σχέση είναι προικισμένη με υλική υπόσταση.

Διαπιστώνουμε όμως τούτο:

“Ένα άτομο πιστεύει στο Θεό, στο Καθίκον ή στη Δικαιοσύνη

κλπ. Ἡ πίστη αὐτὴ ἀπορρέει ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ ἀτόμου, ἄρα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο θεωρούμενο σὰν ἐνσυνείδητο ὑποκείμενο, πού στῆ συνειδησὴ του ἐμπεριέχονται οἱ ἰδέες τῆς πίστεως του. Ἔτσι συμβαίνει μὲ ὅλο τὸν κόσμο, δηλαδή μὲ ὅλους ὄσους ζοῦν σὲ μιὰ ἰδεολογικὴ παράσταση τῆς ἰδεολογίας, πού τὴν ἀνάγει σὲ σύνολο ἰδεῶν ἐξ ὀρισμοῦ προικισμένων μὲ πνευματικὴ ὑπόσταση. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, παίρνοντας δηλαδή ὑπόψη τὸ ἀπόλυτο ἰδεολογικὸ «ἐννοιολογικὸ» δυναμικὸ τοῦ ἀτόμου (ὑποκείμενο μὲ συνείδηση, ὅπου μορφώνονται ἐλεύθερα καὶ ἀναγνωρίζονται οἱ ἰδέες στὶς ὁποῖες πιστεύει), ἢ (ὕλική) συμπεριφορά τοῦ ἀποδελτιώνεται φυσικότητα.

Τὸ ἐν λόγω ἄτομο συμπεριφέρεται μὲ τὸν ἄλφα ἢ βῆτα τρόπο, υἰοθετεῖ τὴν τάδε ἢ τὴν δεῖνα πρακτικὴ, καί, κατὰ μείζονα λόγο, μετέχει σὲ ὀρισμένες ρυθμιζόμενες μορφές πρακτικῆς, πού δὲν εἶναι ἄλλες ἀπὸ τὶς μορφές πρακτικῆς τοῦ ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο «ἐξαρτῶνται» οἱ ἰδέες τὶς ὁποῖες διάλεξε σὰν ἐλεύθερο καὶ συνειδητὸ ὑποκείμενο. Ἄν πιστεύει στὸ Θεό, πηγαίνει στὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴ λειτουργία, γονατίζει, ἐξομολογεῖται, νηστεύει (ἢ νηστεία ἄλλοτε εἶχε ὑλικὸ περιεχόμενο, μὲ τὴν τρέχουσα ἔννοια τοῦ ὄρου), καὶ φυσικὰ μετανοεῖ, καὶ συνεχίζει κλπ. Ἄν πιστεύει στὸ Καθῆκον θὰ τηρεῖ τὴν ἀντιστοιχὴ συμπεριφορά, πού θὰ ἐγγράφεται σὲ κάποιον τύπο πρακτικῆς «σύμφωνο πρὸς τὰ χρηστὰ ἤθη». Ἄν πιστεύει ἢ Δικαιοσύνη θὰ ὑποταχθεῖ στοὺς κανόνες τοῦ Δικαίου χωρὶς ἀμφισβητήσεις· μπορεῖ μάλιστα ὅταν παραβιάζονται οἱ νόμοι νὰ διαμαρτυρηθεῖ, νὰ λάβει μέρος σὲ διαδηλώσεις κλπ.

Σ' ὅλο αὐτὸ τὸ σχῆμα, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ παράσταση τῆς ἰδεολογίας εἶναι καὶ ἡ ἴδια ὑποχρεωμένη ν' ἀναγνωρίσει ὅτι κάθε «συνειδητὸ» ὑποκείμενο, ἐπειδὴ ἀκριβῶς πιστεύει στὶς «ἰδέες» πού τοῦ ὑπαγορεύει ἢ συνειδησὴ του (καὶ τὶς ὁποῖες ἀποδέχεται ἐλεύθερα), ὀφείλει «νὰ δρᾷ σύμφωνα μὲ τὶς ἰδέες του». Ὄφείλει λοιπὸν νὰ μεταγράψει τὶς ἰδέες του στὶς πράξεις τῆς ὑλικῆς πρακτικῆς του, σὰν ἐλεύθερο ὑποκείμενο πού εἶναι. Ἄν δὲν τὸ κάνει, «αὐτὸ δὲ θὰ εἶναι σωστό».

Πράγματι, ἂν τὸ ἄτομο δὲν κάνει ὅ,τι ὀφείλει νὰ κάνει σύμφωνα μὲ τὸ πιστεύω του, ἂν —σύμφωνα πάντα μ' αὐτὸ τὸ ἰδεαλιστικὸ σχῆμα— κάνει κάτι ἄλλο, σημαίνει πὼς ἄλλες ἰδέες ἔχει στὸ κεφάλι του ἀπὸ ἐκείνες πού διακηρύσσει, καὶ ἐπομένως δρᾷ βάσει αὐτῶν τῶν ἄλλων ἰδεῶν. Ἄρα συμπεριφέρεται σὰν «ἀσυνεπής», κυνικὸς ἢ διστραμμένος («οὐδεὶς ἐκὼν κακὸς») ἄνθρωπος.

Σὲ κάθε περίπτωσι λοιπὸν, ἡ ἰδεολογία τῆς ἰδεολογίας, παρὰ τὴ φανταστικὴ τῆς παραμόρφωση, ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ «ἰδέες» ἐνὸς

ἀνθρώπινου ὑποκειμένου ἐνυπάρχουν, πρέπει νὰ ὑπάρχουν, στὶς πράξεις του. Κι ἂν δὲν συμβαίνει ἔτσι, ἢ ἰδεολογία τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἀποδίδει ἄλλες ἰδέες πού ἀντιστοιχοῦν στὶς πράξεις (ἀκόμη καὶ τὶς διστραμμένες) πού ἐκτελεῖ. Ἡ ἰδεολογία αὐτὴ μιλά γιὰ πράξεις: ἐμεῖς θὰ μιλήσουμε γιὰ πράξεις ἐνσωματωμένες σὲ μορφές πρακτικῆς. Καὶ θὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὲς οἱ μορφές πρακτικῆς ρυθμίζονται ἀπὸ κ ά π ο ι ο τ υ π ι κ ό, χάρις στὸ ὁποῖο κάθε πρακτικὴ μεταγράφεται στὴν *ὕλική ὑπαρξή ἐνὸς ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ* — ἔστω σὲ πολὺ μικρὸ μέρος του: μιὰ λειτουργία σ' ἓνα ἐκκλησιακὸν, μιὰ ταφή, ἓνα μάτς σὲ κάποιον ἀθλητικὸν σύλλογο, μιὰ σχολικὴ μέρα, μιὰ συνεδρίαση ἢ μιὰ συγκέντρωση πολιτικοῦ κόμματος κλπ.

Ἄλλωστε, στὴν ἀμυντικὴ «διαλεκτικὴ» τοῦ Πασκάλ χρωστᾶμε τὴ θαυμάσια φόρμουλα πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἀντιστρέψουμε τὴν τάξη τοῦ νοηματικοῦ σχήματος τῆς ἰδεολογίας. Ὁ Πασκάλ λέει περίπου τὰ ἑξῆς: «γονατίστε, ψιθυρίστε μιὰ προσευχή, καὶ θὰ πιστεύετε». Ἀντιστρέφει λοιπὸν σκανδαλωδῶς τὴν τάξη τῶν πραγμάτων, προσκομίζοντας, ὅπως ὁ Χριστὸς, ὄχι τὴν εἰρήνη ἀλλὰ τὴ διχόνοια. Καὶ ἐπιπλέον, πράγμα ἐλάχιστον χριστιανικόν, προσκομίζει τὸ σκάνδαλο (πλὴν ὅμως, οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ δι' οὗ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται!). Εὐτυχῆς σκάνδαλο, ὀφείλουμε νὰ ὀμολογήσουμε, ἀφοῦ, μὲ τὴν ἰανσενιτικὴ του πρόκληση, ὀδηγεῖ τὸν Πασκάλ νὰ χρησιμοποιοῦ μιὰ γλώσσα πού δηλώνει τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ ν' ἀφήσουμε τὸν Πασκάλ καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ στὸν ἰδεολογικὸ ἀγώνα πού διεξάγει στὸ πλαίσιο τοῦ θρησκευτικοῦ ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ μιλήσουμε μιὰ πιὸ ἄμεσα μαρξιστικὴ γλώσσα, κατὰ τὸ δυνατὸ βέβαια, γιὰτι προχωρᾶμε σὲ περιοχὲς ἐλάχιστον ἐρευνημένες.

Λέμε λοιπὸν, γιὰ νὰ πάρουμε ἓνα μόνο ὑποκείμενο (τὸ τάδε ἄτομο), ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἰδεῶν τῆς πίστεως του εἶναι ὑλική, μιὰ καὶ οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι ὑλικὲς πράξεις ἐνσωματωμένες σὲ ὑλικὲς μορφές πρακτικῆς, ρυθμιζόμενες ἀπὸ ἓνα ἐπίσης ὑλικὸ τυπικόν, προσδιορισμένον ἀπὸ τὸν ὑλικὸ ἰδεολογικὸ μηχανισμό, ἀπ' ὅπου ἀπορρέουν οἱ ἰδέες τοῦ δοσμένου ὑποκειμένου. Βέβαια, τὰ τέσσερα ἐπίθετα «ὕλικος» πού περιέχονται στὴν πρότασή μας ἔχουν διαφορετικὸ τροπισμό: ἡ ὑλικότητα μιᾶς μετακίνησης γιὰ νὰ πάει κανεὶς στὴν ἐκκλησία, μιᾶς γονυκλισίας, ἐνὸς σταυροκοπήματος, μιᾶς μετάνοιας, μιᾶς προσευχῆς, μιᾶς κατάνυξης, μιᾶς νηστείας, ἐνὸς βλέμματος, μιᾶς γροθιάς, ἐνὸς ἐξωτερικευμένου λόγου ἢ ἐνὸς

«έσωτερικού» μονόλογου (ή συνείδηση), δέν είναι μία και ή αυτή ήλικότητα. Θα αφήσουμε όμως έδώ κατά μέρος τή θεωρία του διαφορικού τροπισμού τής ήλικότητας.

Παραμένει ώστόσο γεγονός, ότι αυτή ή παρουσίαση άνεστραμμένων πραγμάτων δέν πρόκειται για «άντιστροφή», άφου όρισμένες έννοιες έχουν, άπλουστατα, έξαφανιστεί άπό τή νέα έκθεση, ένώ αντίθετα άλλες παραμένουν, και άναφαίνονται τέλος μερικές καινούριες έννοιες. Έτσι:

- έξαφανίστηκε: ό όρος *ιδέες*.
- παραμένουν: οί όροι *υποκείμενο, συνείδηση, πίστη, πράξεις*.
- άναφαίνονται: οί όροι *μορφές πρακτικής, τυπικό, ιδεολογικός μηχανισμός*.

Δέν πρόκειται λοιπόν για άντιστροφή (έκτός κι άν τήν έννοήσουμε σαν άνατροπή μιάς κυβέρνησης π.χ., ή σαν άναποδογύρισμα ένός ποτηριού), αλλά για έναν άρκετά παράξενο άνασχηματισμό (όχι βέβαια ύπουργικού τύπου), άφου μάς δίνει τό άκόλουθο άποτέλεσμα.

Οί ιδέες ώς ιδέες (δηλαδή σύνολα, ιδεατά, πνευματικά) έξαφανίστηκαν στο βαθμό άκριθώς που φάνηκε ότι ή ύπαρξή τους έγγράφεται σε πράξεις ρυθμιζόμενες άπό ένα καθορισμένο τυπικό, σε τελευταία άνάλυση άπό έναν ιδεολογικό μηχανισμό. Φαίνεται λοιπόν ότι τό υποκείμενο ένεργεί στο βαθμό που διέπεται άπό τό άκόλουθο σύστημα (που θα διατυπώσουμε με τή σειρά του πραγματικού προσδιορισμού του): ή ιδεολογία, ύπάρχοντας σ' έναν ήλικό ιδεολογικό μηχανισμό, ύπαγορεύει ήλικές μορφές πρακτικής που τς ρυθμίζει ένα ήλικό τυπικό, μορφές πρακτικής που έγγράφονται σε ήλικές πράξεις ένός δρώντος συνειδητά και σύμφωνα με τήν πίστη του υποκειμένου.

Η παρουσίαση αυτή, δείχνει όμως ότι διατηρήσαμε τς άκόλουθες έννοιες: υποκείμενο, συνείδηση, πίστη, πράξεις. Άπό τό φάσμα τούτο τών έννοιών προκρίνουμε άμέσως τόν κεντρικό και καθοριστικό όρο άπό τόν όποίο έξαρτώνται τά πάντα: τήν έννοια *υποκείμενο*.

Και στοιχειοθετούμε άμέσως παρακάτω δύο συνημμένες θέσεις:

1. Δέν ύπάρχει πρακτική παρά δια τής ιδεολογίας και ύπό τήν κυριαρχία τής.
2. Δέν ύπάρχει ιδεολογία παρά δια του υποκειμένου και για τά υποκείμενα.

Τώρα μπορούμε να επανέλθουμε στην κεντρική μας θέση.

Η ιδεολογία έγκαλει τά άτομα ώς υποκείμενα.

Η θέση αυτή έπεξηγεί τήν τελευταία μας πρόταση: δέν ύπάρχει ιδεολογία παρά μόνο δια του υποκειμένου και για τά υποκείμενα. Έξηγούμαστε: δέν ύπάρχει ιδεολογία παρά μόνο για τά συγκεκριμένα υποκείμενα, και αυτός ό προσδιορισμός τής ιδεολογίας γίνεται έφικτός δια του υποκειμένου, δηλαδή *μέσω τής κατηγορίας υποκείμενο* και τής λειτουργίας του.

Με όλα αυτά θέλουμε να πούμε πως ή κατηγορία του υποκειμένου (που μπορεί να λειτουργεί και με άλλη όνομασία: λόγω χάρη στον Πλάτωνα με τό όνομα Ψυχή, Θεός, κ.ά.) είναι διαπλαστική κατηγορία κάθε ιδεολογίας όποιος κι άν είναι ό προσδιορισμός τής (κατά τομέα ή ταξικός), όποια κι άν είναι ή ιστορική χρονολογία —έφόσον ή ιδεολογία δέν έχει ιστορία. Η κατηγορία του υποκειμένου είναι διαπλαστική κάθε ιδεολογίας, παρ' όλο που με τήν όνομασία αυτή (τό υποκείμενο) έμφανίζεται μόνο με τήν άνοδο τής άστικής ιδεολογίας και κυρίως τής νομικής ιδεολογίας¹⁵.

Λέμε: ή κατηγορία του υποκειμένου είναι διαπλαστική κάθε ιδεολογίας και άμέσως προσθέτουμε: *ή κατηγορία του υποκειμένου είναι διαπλαστική κάθε ιδεολογίας στο βαθμό που κάθε ιδεολογία έχει ώς λειτουργία να «διαπλάθει», να «μετατρέψει» συγκεκριμένα άτομα σε υποκείμενα*. Σε τούτο τό παιχνίδι τής διπλής διάπλασης ύποστασιώνεται ή λειτουργία κάθε ιδεολογίας, γιατί ή ιδεολογία δέν είναι τίποτε άλλο άπό τς ήλικές μορφές ύπαρξης τής λειτουργίας τής.

Για να δούμε πιο καθαρά όσα άκολουθούν, πρέπει να λάβουμε ύπόψη ότι ό γράφων και ό άναγνώστης έτούτου του κείμενου είναι έπίσης υποκείμενα, δηλαδή ιδεολογικά υποκείμενα (πρόταση ταυτολογική). Συνακόλουθα, ό γράφων και ό άναγνώστης ζούν «αυθόρμητα» ή «φυσικά» έν ιδεολογία, με τήν έννοια που λέμε ότι «ό άνθρωπος είναι ζωό ιδεολογικό».

Τό ότι ό συγγραφέας, γράφοντας τό κείμενο ένός λόγου που διατείνεται ότι είναι έπιστημονικός δέν έμφανίζεται ώς «υποκείμενο» του έπιστημονικού «του» λόγου, είναι μιά άλλη ύπόθεση με τήν όποία δε θα άσχοληθούμε τώρα (με τήν εύκαιρία αυτή, ση-

15. Η όποία δανείζεται τή νομική κατηγορία του «υποκειμένου του δικαίου» για να κατασκευάσει μιάν ιδεολογική έννοια: «ό άνθρωπος είναι έκ φύσεως ένα υποκείμενο».

μειώνουμε μόνο, ότι κάθε επιστημονικός λόγος είναι έξ ὀρισμοῦ λόγος χωρὶς ὑποκείμενο: δὲν ὑπάρχει «ὑποκείμενο τῆς ἐπιστήμης» παρὰ μόνο σὲ μιὰ ἰδεολογία τῆς ἐπιστήμης).

Ὅπως ἔλεγε θαυμάσια ὁ Ἀπόστολος Παῦλος «τὸ εἶναι, ἡ κίνηση καὶ ἡ ζωὴ» ἐμφανίζονται μέσα στὸ Λόγο, δηλαδή στὴν ἰδεολογία. Ἐπομένως, γιὰ σὰς ὅπως καὶ γιὰ μένα, ἡ κατηγορία τοῦ ὑποκειμένου εἶναι κάτι τὸ πρῶτιστα «προφανές» (τὰ προφανῆ εἶναι πάντα ἀλήθεια πρῶτη). Εἶναι φανερό, ἐγὼ ὅπως κι ἐσεῖς, εἴμαστε ὑποκείμενα (ἐλεύθερα, ἠθικὰ κλπ.). Ὅπως κάθε προφανές, μαζί κι ἐκεῖνα ποῦ συντείνουν ὥστε μιὰ λέξη «νὰ δηλώνει ἕνα πράγμα» ἢ «νὰ ἔχει μιὰ σημασία» (ἄρα τὰ προφανῆ τῆς «διαφάνειας» τοῦ λόγου), ἔτσι καὶ τὸ «προφανές» πὼς ἐσεῖς κι ἐγὼ εἴμαστε ὑποκείμενα —καὶ τὸ προφανές ὅτι αὐτὴ μας ἡ ἰδιότητα δὲ δημιουργεῖ κανένα πρόβλημα— ἀποτελεῖ ἰδεολογικὴ ἐπίπτωση, στοιχειώδη ἰδεολογικὴ ἐπίπτωση¹⁶. Εἶναι πράγματι χαρακτηριστικὸ τῆς ἰδεολογίας ὅτι ἐπιβάλλει (ἂν καὶ δὲ φαίνεται διόλου, γιὰτὶ αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι «προφανῆ») τὰ αὐτόνοητα, ποῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν τὰ ἀναγνωρίσομε ὡς προφανῆ. Καὶ ὅταν τὰ ἀντιμετωπίζουμε, ἀναπόφευκτα καὶ φυσιολογικὰ συνειδητοῦμε ἀναφωνώντας (μεγαλόφωνα, ἢ «μέσα στὴ σιωπὴ τῆς συνείδησης»): «εἶναι προφανές! θεβαίως! αὐτὸ εἶναι! πράγματι!».

Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίδραση ἀσκεῖται ἡ λειτουργία τῆς ἰδεολογικῆς ἀναγνώρισης. Εἶναι ἡ μία πλευρὰ τῆς διττῆς λειτουργίας τῆς ἰδεολογίας. Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ λειτουργία τῆς παραγνώρισης.

Ἄς πάρουμε ἕνα παράδειγμα ἀπόλυτα «συγκεκριμένο»: Ὅλοι ἔχουμε φίλους, ποῦ ὅταν μᾶς χτυποῦν τὴν πόρτα καὶ τοὺς ρωτᾶμε ἀπὸ τὴν χαραμάδα: «Ποιὸς εἶναι;», ἀπαντοῦν (γιατὶ «εἶναι προφανές»): «Ἐγὼ». Πράγματι, ἀναγνωρίζουμε ὅτι εἶναι «ἐκεῖνος» ἢ «ἐκεῖνη». Ἀνοίγουμε τότε τὴν πόρτα καὶ βλέπουμε ὅτι «πράγματι ἦταν ἐκεῖνη». Ἄλλο παράδειγμα: Ὅταν συναντᾶμε στὸ δρόμο κάποιον ποῦ (ἀνα)γνωρίζουμε, τοῦ λέμε «καλημένα ἀγαπητὲ φίλε», καὶ τοῦ σφίγγουμε τὸ χέρι (ἐθιμοτυπία ἰδεολογικῆς ἀναγνώρισης στὴν καθημερινὴ ζωὴ στὴ Γαλλία: ἀλλοῦ ἰσχύει ἄλλη ἐθιμοτυπία).

Μὲ τὴν προκαταρκτικὴ αὐτὴ παρατήρηση καὶ τὶς συγκεκριμέ-

16. Οἱ γλωσσολόγοι, καὶ ὅσοι ἐπικαλοῦνται τὴ γλωσσολογία γιὰ διάφορους σκοπούς, συχνὰ σκοντάφτουν σὲ δυσκολίες ποῦ ὀφείλονται στὸ γεγονός ὅτι παραγνωρίζουν τὸ παιχνίδι τῶν ἰδεολογικῶν ἐπιπτώσεων σὲ κάθε εἶδος λόγου, ἀκόμα καὶ στὸν ἐπιστημονικόν.

νες εἰκονογραφίσεις τῆς, ἤθελα νὰ πῶ ὅτι σεῖς καὶ γὼ εἴμαστε π ἄ ν τ ο τ ε - ἡ δ η ὑποκείμενα. Σὰν ὑποκείμενα, ἐφαρμόζουμε τὸ τυπικὸ τῆς ἰδεολογικῆς ἀναγνώρισης ποῦ μᾶς ἐγγυᾶται ὅτι εἴμαστε ὅπωςδῆποτε ὑποκείμενα ἀτομικά, διακριτὰ καὶ (φυσικὰ) ἀναντικατάστατα. Ἡ συγγραφή στὴν ὁποία ἐπιδιδομαί τὴ στιγμὴ αὐτὴ καὶ ἡ ἀνάγνωση ποῦ κάνετε σεῖς ἐτούτῃ τῇ στιγμῇ¹⁷, εἶναι —ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη— τελετουργία ἰδεολογικῆς ἀναγνώρισης: σὲ τοῦτο τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ ἐμπεριέχεται τὸ «προφανές» μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ σὰς ἐπιβληθεῖ ἡ «ἀλήθεια» τῶν διαλογισμῶν μου ἢ ἡ «πλάνη» τους.

Ὡστόσο, ἡ ἀναγνώριση ὅτι εἴμαστε ὑποκείμενα καὶ ὅτι λειτουργοῦμε μὲ βάση τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ τῆς πιὸ στοιχειώδους καθημερινότητας μᾶς δίνει ἀπλὰ καὶ μόνο τὴ «συνείδηση» τῆς ἀένανσης (αἰώνιας) πρακτικῆς ἰδεολογικῆς ἀναγνώρισης, ἀλλὰ δὲ μᾶς δίνει διόλου τὴν (ἐπιστημονικὴ) γνῶση τοῦ μηχανισμοῦ αὐτῆς τῆς ἀναγνώρισης: λόγου χάρι, ἡ ὑψωμένη γροθιά, τὸ γεγονός ὅτι σὰς φωνάζουν μὲ τ' ὄνομά σας, τὸ γεγονός ὅτι ξέρετε —ἔστω κι ἂν τὸ ἀγνοῶ— ὅτι «ἔχετε» ἕνα κύριο ὄνομα ποῦ σὰς κάνει νὰ ἀναγνωρίζετε τὸν ἑαυτὸ σας ὡς μοναδικὸ ὑποκείμενο κλπ. Παραταῦτα, ἔστω κι ἂν μιλάμε διαποτισμένοι μὲ ἰδεολογία καὶ μέσα ἀπ' αὐτὴν, πρέπει νὰ ξαναγυρίσομε στὸ πρόβλημα τῆς (ἐπιστημονικῆς) γνῶσης τῆς ἰδεολογίας ἂν θέλομε νὰ διαμορφώσομε ἕνα λόγο, ποῦ θὰ καταφέρει νὰ ξεκόψει ἀπὸ τὸν ἰδεολογικόν: νὰ διακινδυνεύσομε δηλαδή τὴν ἐγκαινίαση ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ λόγου γιὰ τὴν ἰδεολογία (ἑνὸς λόγου δηλαδή χωρὶς ὑποκείμενο).

Γιὰ νὰ κάνω, λοιπόν, παραστατικότερο τὸ γιὰτὶ ἡ κατηγορία ὑποκείμενο εἶναι κατηγορία διαπλαστικὴ τῆς ἰδεολογίας, ποῦ ὑποστασιώνεται μόνο μεταπλάθοντας τὰ συγκεκριμένα ἄτομα σὲ ὑποκείμενα, θὰ χρησιμοποίησω ἕνα ἰδιαιτέρω τρόπο ἐκθεσης: ἀρκετὰ «συγκεκριμένο» ὥστε νὰ εἶναι ἀναγνωρίσιμος, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ἀφηρημένο ὥστε νὰ προσφέρεται ὡς ἀντικείμενο στοχασμοῦ καὶ νὰ δίνει λαβὴ στὴν (ἐπιστημονικὴ) γνῶση.

Ἴδου μιὰ πρῶτη διατύπωση: *κάθε ἰδεολογία ἐγκαλεῖ τὰ συγκεκριμένα ἄτομα ὡς συγκεκριμένα ὑποκείμενα*, μὲ τὴ λειτουργία τῆς κατηγορίας τοῦ ὑποκειμένου.

17. Σημειώστε ὅτι αὐτὸ τὸ διπλὸ «αὐτὴ τῇ στιγμῇ» ἀποδεικνύει, ἄλλη μιὰ φορὰ, πὼς ἡ ἰδεολογία εἶναι «αἰώνια», ἐφόσον τὰ δυὸ αὐτὰ «αὐτὴ τῇ στιγμῇ» εἶναι δυνατὸ νὰ χωρίζονται ἀπὸ ὅποιοδῆποτε χρονικὸ διάστημα. Γράφω αὐτὲς τὶς γραμμὲς στὶς 6 Ἀπριλίου 1969, καὶ μπορεῖ νὰ τὶς διαβάσετε ὅποτεδῆποτε.

Νά μιὰ πρόταση πού ἐπιβάλλει, γιὰ τὴν ὥρα, νὰ διακρίνουμε τὰ συγκεκριμένα ἄτομα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τὰ συγκεκριμένα ὑποκείμενα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἔστω καὶ ἂν δὲν μπορεῖ νὰ υπάρξει συγκεκριμένο ὑποκείμενο πού νὰ μὴ φέρεται ἀπὸ κάποιον συγκεκριμένο ἄτομο.

Ἐπειδὴ ἔτσι πού νὰ «στρατολογεῖ» τὰ ὑποκείμενα ἀνάμεσα στὰ ἄτομα (καὶ στρατολογεῖ τοὺς πάντες) ἢ νὰ μεταμορφώνει τὰ ἄτομα σὲ ὑποκείμενα (καὶ μεταμορφώνει τοὺς πάντες). Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται χάρις σ' ἐκείνη τὴν πολὺ συγκεκριμένη ἐπιχείρηση πού θὰ ὀνομάσουμε ἔ γ κ λ η σ η καὶ πού θὰ μπορούσαμε νὰ παραστήσουμε μετὰ τὴν εἰκόνα τῆς πιὸ κοινότυπης καθημερινῆς ἀστυνομικῆς κλήσης: «Ἔ, σεῖς ἐκεῖ κάτω!»¹⁸

Ἄν ὑποτεθεῖ πὼς αὐτὸ τὸ φανταστικὸ ἐπεισόδιο συμβαίνει στὸ δρόμο, τὸ ἐγκαλούμενο ἄτομο θὰ γυρίσει τὸ κεφάλι του. Χάρη σ' αὐτὴ τὴν ἀπλὴ στροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ του κατὰ 180° τὸ ἄτομο γίνεται ὑποκείμενο. Γιατί; Ἐπειδὴ ἀναγνώρισε ὅτι ἡ κλήση ἀπευθυνόταν σ' αὐτὸ «ὀπωσδήποτε», καὶ ὅτι ὀπωσδήποτε αὐτὸ ἦταν ὁ «ἐγκαλούμενος» καὶ ὄχι κάποιος ἄλλος. Ἡ πείρα δείχνει ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς ἐγκλήσεως δὲ χάνει ποτὲ τὸ στόχο τῆς: μετὰ προφορικὴ κλήση ἢ σφύριγμα ὁ καλούμενος θ' ἀναγνωρίσει πάντα ὅτι πρόκειται γι' αὐτόν. Εἶναι ὀπωσδήποτε ἓνα παράδοξο φαινόμενο πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μετὰ τὰ «αἰσθητά ἐνοχῆς», παρ' ὅλο πού υπάρχουν πολλοὶ ἄνθρωποι πού «ἔχουν κάτι νὰ προσάψουν στὸν ἑαυτὸ τους».

Βέβαια, γιὰ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὸ μικρὸ θεωρητικὸ μας θέατρο μετὰ περισσότερη ἄνεση καὶ μεγαλύτερη σαφήνεια, πρέπει νὰ παρουσιάσουμε τὰ πράγματα μετὰ τὴ μορφή συνεχοῦς φάσματος, ὅπου ἀναγκαστικὰ ὑπάρχει ἓνα πρὶν καὶ ἓνα μετὰ, ἐπομένως ἡ ἔκθεση πρέπει νὰ γίνεῖ μετὰ τὴ μορφή χρονικῆς διαδοχῆς. Ἐπὶ τὸν ἄτομο πού κάνουν περίπατο, καὶ ἀπὸ κάπου (κατὰ κανὸνα ἀπὸ πίσω τους) ἀκούγεται ἡ φωνή: «Ἔ, σεῖς ἐκεῖ κάτω!». Ἐνῶ ἓνα ἄτομο (κατὰ 90% ἐκείνο πού πραγματικὰ καλεῖται) στρέφει τὸ κεφάλι πιστεύοντας —ὑποφαιζόμενο— γνωρίζοντας ὅτι πρόκειται γι' αὐτό, ἀναγνωρίζοντας δηλαδὴ ὅτι «αὐτὸς εἶναι βέβαια» πού καλεῖται. Στὴν πραγματικότητα, τὰ πράγματα συμ-

18. Ἡ ἐγκληση, καθημερινὴ πρακτικὴ ὑποκείμενη σ' ἓνα συγκεκριμένο τυπικὸ, παίρνει ἐντελῶς «εἰδικὴ μορφή» στὴν ἀστυνομικὴ πρακτικὴ, δηλαδὴ στὴν περίπτωσή πού πρόκειται νὰ ἐγκληθοῦν «ὑποπτοί».

βαίνουν χωρὶς καμιά διαδοχὴ: ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἰδεολογίας καὶ ἡ ἐγκληση τοῦ ἀτόμου ὡς ὑποκειμένου εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό.

Καὶ μπορούμε νὰ προσθέσουμε: ὅτι μοιάζει νὰ συμβαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἰδεολογικοῦ (πιὸ συγκεκριμένα στὸ δρόμο) στὴν πραγματικότητα συμβαίνει μέσα στὸ χῶρο τῆς ἰδεολογίας. Ἐπομένως, ὅτι συμβαίνει στὸ χῶρο τῆς ἰδεολογίας μοιάζει νὰ συμβαίνει ἔξω ἀπ' αὐτήν. Γι' αὐτὸ ὅσοι βρίσκονται μέσα στὸ χῶρο τοῦ ἰδεολογικοῦ, ἐξ ὀρισμοῦ φαντάζομαι πὼς εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτόν: ἡ ἄρνηση στὴν πράξη τοῦ ἰδεολογικοῦ χαρακτήρα τῆς ἰδεολογίας ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἰδεολογία, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς πρακτικὲς ἐμφάνεισές τῆς. Ἡ ἰδεολογία δὲ λέει ποτὲ «εἶμαι ἰδεολογική». Πρέπει νὰ βρίσκεται κανεὶς ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἰδεολογίας, δηλαδὴ στὸ πεδίο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πεί: τοποθετοῦμαι μέσα στὸ πεδίο τῆς ἰδεολογίας (σπάνια ἐξαιρέση) ἢ ἤμουν στὸ πεδίο τῆς ἰδεολογίας (γενικὸς κανόνας). Ξέρουμε πολὺ καλά ὅτι ἡ μομφὴ πὼς κάποιος εἶναι μέσα στὸ πεδίο τῆς ἰδεολογίας, ἔχει σημασία μόνο γιὰ τοὺς ἄλλους, ποτὲ γιὰ τὸν ἴδιο (ἐκτὸς καὶ ἂν εἶναι μαρξιστῆς ἢ σπινοζικός, πράγμα πού στὴ συγκεκριμένη περίπτωσή εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια τοποθέτηση). Ἐτσι, ἐνῶ ἡ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἔξω-ἀπ' αὐτὴν (σχετικὰ μετὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς), εἶναι πάντοτε ἓνα ἐκ τῶς (σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν πραγματικότητα).

Αὐτὸ τὸ εἶχε πολὺ καλά ἐξηγήσει ὁ Σπινόζα διακόσια χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Μάρξ, ὁ ὁποῖος τὸ ἐφάρμοσε χωρὶς ὅμως νὰ τὸ ἐξηγήσει μετὰ λεπτομέρεια. Ἄς ἀφήσουμε ὅμως κατὰ μέρος τὸ ζήτημα αὐτό, πού ἔχει ὡστόσο βαρύτερες συνέπειες, ὄχι μόνο θεωρητικὲς ἀλλὰ καὶ πολιτικὲς ἀφοῦ, π.χ., ἀπὸ δῶ ἐξαρτᾶται ὅλη ἡ θεωρία τῆς κριτικῆς καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς, χρυσὸς κανόνας πρακτικῆς στὴν ταξικὴ πάλη, σύμφωνα μετὰ τὸ μαρξισμὸ-λενινισμὸ.

Ἡ ἰδεολογία λοιπόν, ἐγκαλεῖ τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἰδεολογία εἶναι αἰώνια πρέπει νὰ ἐξαλείψουμε τὴ χρονικὴ διάσταση μετὰ τὴν ὁποία παραστήσαμε τὴ λειτουργία τῆς ἰδεολογίας, καὶ νὰ πούμε: ἡ ἰδεολογία ἐγκαλεῖ ἀείπOTE τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο, πράγμα πού σημαίνει ὅτι τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ἀείπOTE ἀπὸ τὴν ἰδεολογία ὡς ὑποκείμενο. Ἐτσι ὀδηγοῦμαστε σὲ μιὰ τελευταία πρόταση: τὸ ἄτομο εἶναι ἀείπOTE ὑποκείμενο. Ἐπομένως τὸ ἄτομο εἶναι «ἀφηρημένο» σὲ σχέση μετὰ τὸ ἀείπOTE ὑποκείμενο. Ἡ πρόταση αὐτὴ μπορεῖ νὰ φανεῖ παράδοξη.

Ἐπειδὴ ἓνα ἄτομο εἶναι ἀείπOTE ὑποκείμενο, ἀκόμα καὶ πρὶν νὰ γεννηθεῖ, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀπλὴ πραγματικότητα, προσιτὴ στὸν

καθένα και διόλου παράδοξη. Ότι το άτομο είναι πάντοτε «άφηρημένο» σε σχέση με το αείποτε υποκείμενο ο Φρόντ τ' έδειξε παρατηρώντας άπλουστάτα τ' είδος τ'ής ιδεολογικής τελετουργίας με τ'ήν όποία περιβάλλεται ή άναμονή μιάς «γέννησης» — αυτό τ'ό «εύτυχές γεγονός». Καθένας ξέρει πώς και πόσο άναμένεται ή γέννηση ενός παιδιού! Και άν συμφωνήσουμε ν' αφήσουμε στην άκρη τ'ά «αίσθήματα», δηλαδή τ'ς μορφές τ'ής οικογενειακής ιδεολογίας, πατρικής/μητρικής/συζυγικής/άδελφικής, μέσα στην όποία άναμένεται ή γέννηση τ'ού παιδιού, πρέπει ν'ά πούμε πολύ πεζά: είναι έκ τ'ών προτέρων γνωστό ότι τ'ό παιδί θ'ά φέρει τ'ό όνομα τ'ού πατέρα του, θ'ά έχει έπομένως μιά ταυτότητα, και θ'ά είναι άναυτικατάστατο. Πρίν γεννηθεί τ'ό παιδί, είναι κιάλας αείποτε υποκείμενο, χρισμένο έτσι μέσα στην ιδιότυπη οικογενειακή ιδεολογική άπεικόνιση, όπου και άναμένεται μετά άπό τ'ή σύλληψή του. Περιττό ν'ά πούμε ότι αυτή ή ιδεολογική οικογενειακή άπεικόνιση είναι στη μοναδικότητά της, στερεότατα δομημένη. Σ' αυτή τ'ήν άδυσώπητη και λίγο πολύ «παθολογική» δομή (άν δεχτούμε ότι ό όρος έχει προσδιορισίμο περιεχόμενο), τ'ό παλαιομελλοντικό υποκείμενο όφείλει ν'ά θρεί τ'ή θέση του: ν'ά «γίνει» υποκείμενο σεξουαλικό (άγόρι ή κορίτσι), όντας ήδη υποκείμενο. Καταλαβαίνουμε ότι αυτός ό ιδεολογικός έξαναγκασμός, αυτός ό προκαθορισμός, όλο αυτό τ'ό τελετουργικό τυπικό τ'ής άνατροφής και τ'ής οικογενειακής άγωγής, έχει κάποια σχέση μ' αυτό π'ό ό Φρόντ μελέτησε στη μορφή τ'ών προγεννητικών και γεννητικών «φάσεων» τ'ής σεξουαλικότητας, έχει δηλαδή σχέση με τ'ή «σύλληψη» τ'ού άσυνειδήτου, τ'ό όποίο έπισήμανε ό Φρόντ μέσω τ'ών υλικών έκφάνσεών του. Άς αφήσουμε όμως κατά μέρος και τ'ό θέμα αυτό, κι άς κάνουμε ένα άκόμα βήμα. Θα συγκεντρώσουμε τώρα τ'ήν προσοχή μας σ'όν τρόπο με τ'όν όποίο οί «δράστες» τ'ής έγκλησης και οί αντίστοιχοι ρόλοι τους άντανακλώνται στη δομή κάθε ιδεολογίας.

Ένα παράδειγμα: Η θρησκευτική ιδεολογία τ'ού χριστιανισμού.

Έπειδή ή τυπική δομή κάθε ιδεολογίας είναι πάντοτε ή ίδια, θ'ά περιοριστούμε στην άνάλυση ενός παραδείγματος προσιτού σε όλους: τ'ής θρησκευτικής ιδεολογίας. Σημειώνουμε ότι ή ίδια άποδεικτική ίσχύει για τ'ήν ήθική, νομική, πολιτική, αίσθητική ιδεολογία κλπ.

Άς ξεετάσουμε λοιπόν τ'ή θρησκευτική ιδεολογία τ'ού χριστιανισμού.

νισμού. Θα χρησιμοποιήσουμε μιά μορφή τ'ής ρητορικής και θ'ά τ'ήν «κάνουμε ν'ά μιλήσει». Θα συγκεντρώσουμε δηλαδή σ' ένα φανταστικό λόγο όσα «λένε» όχι μόνο οί δύο Διαθήκες, οί θεολόγοι, ή Θεία Διδαχή, αλλά επίσης και οί μορφές πρακτικής, τ'ό τυπικό, οί ιεροτελεστίες και τ'ά ιερά μυστήρια. Η θρησκευτική ιδεολογία τ'ού χριστιανισμού λέει λοιπόν περίπου τ'ά εξής:

— Άπευθύνομαι σε σένα άνθρωπε καλούμενε Πέτρε (κάθε άτομο άποκαλείται με τ'ό όνομά του, με παθητική έννοια: τ'ό άτομο δέν παίρνει ποτέ μόνο του τ'ό όνομά του), και σου λέω ότι υπάρχει θεός, σ'όν όποίο θ'ά λογοδοτήσεις. Και προσθέτει: με τ'ή φωνή μου σου μιλάει ό θεός (οί Γραφές άποθησαύρισαν τ'ό Θείο Λόγο, ή Παράδοση τ'όν διέδωσε και τ'ό άλάητο τ'ού Πάπα παγίωσε, μιά μιά πάντα, τ'ά «εύαίσθητα» σημεία του). Και λέει ό θεός: Ίδου ποιός είσαι: είσαι ό Πέτρος. Ίδου ποιά είναι ή καταγωγή σου: είσαι τ'ό αιώνιο πλάσμα τ'ού θεού, άν και γεννήθηκες τ'ό 1920 μετά Χριστόν! Ίδου ποιά είναι ή θέση σου σ'όν κόσμο! Νά τί πρέπει ν'ά κάνεις! Άρα, άν τηρείς τ'ό «νόμο τ'ής άγάπης» θ'ά σωθείς και θ' άποτελέσεις μέρος τ'ού άχράντου Σώματος τ'ού Κυρίου κλπ., κλπ.

Νά λοιπόν μιά πασίγνωση, κοινότυπη και συνάμα έκπληκτική γλώσσα.

Έκπληκτική, γιατί άν ύποτεθεί ότι ή θρησκευτική ιδεολογία άπευθύνεται πράγματι σ'όν άτομο¹⁹ για ν'ά τ'ό «μεταμορφώσει σε υποκείμενο», άν όντως άπευθύνεται σ'όν Πέτρο για ν'ά τ'όν μεταμορφώσει σε υποκείμενο έλεύθερο ν'ά ύπακούει ή ν'ά μ'ήν ύπακούει στην έγκλησή της, δηλαδή σ'ίς βουλές τ'ού Κυρίου· εάν άποκαλεί τ'ό άτομο με τ'ό Όνομά του, άναγνωρίζοντας έτσι ότι αείποτε έγκαλείται ως υποκείμενο με προσωπική ταυτότητα (σε σημείο π'ό ό Χριστός τ'ού Πασκάλ λέει: «για σένα έχυσα αυτήν έδώ τ'ή σταγόνα τ'ού αίματός μου»)· εάν έγκαλεί τ'ό άτομο με τρόπο π'ό τ'ό υποκείμενο άποκρίνεται «μάλιστα, έ γ'ώ είμαι!»· άν τ'ό άποσπ'ά τ'ήν ά ν α γ ν ω ρ ί σ η ότι κατέχει τ'ή θέση π'ό τ'ού όρισε σ'όν κόσμο, μιά μόνιμη διαμονή: «είναι άλήθεια, είμαι έδώ, έργάτης, άφεντικό, φαντάρος», μέσα σε τούτ'ή τ'ήν κοιλιάδα τ'ών δακρύων· άν τ'ού άποσπ'ά τ'ήν άναγνώριση ενός προορισμού (τ'ήν αιώνια ζωή ή τ'ήν αιώνια καταδίκη) άνάλογα με τ'ό άν δέχεται ταπεινά

19. Μολοντί γνωρίζουμε πώς τ'ό άτομο είναι πάντοτε υποκείμενο, έξακολουθούμε ν'ά χρησιμοποιούμε τ'όν όρο αυτό, π'ό μ'ας φαίνεται βολικός, έξαιτίας τ'ής αντίθεσης π'ό τ'ού παράγει.

ἡ περιφρονητικά τις «έντολές του Κυρίου» (: ὁ Νόμος πού ἔγινε Ἄγαπή): ἐάν ὅλα τούτα συμβαίνουν (μέ τις γνωστότατες μορφές πρακτικῆς, ὅπως ἡ τελετουργία τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος, τῆς θείας κοινωνίας, τῆς ἐξομολόγησης, τοῦ εὐχέλαιου κλπ.), ὀφείλουμε νά παρατηρήσουμε ὅτι σ' ὅλη αὐτή τή «διαδικασία» ἡ ὁποία σκηνοθετεῖ τὰ χριστιανικά θρησκευτικά ὑποκείμενα, κυριαρχεῖ ἕνα παράξενο φαινόμενο: ἡ πληθώρα τῶν θρησκευτικῶν ὑποκειμένων ὑπάρχει μόνο μέ τόν ἀπαράβατο ὄρο ὅτι ταυτόχρονα ὑπάρχει ἕνα Ἄλλο Ὑποκείμενο, Μοναδικό, Ἀπόλυτο, ὁ Θεός.

Θά σημειώσουμε αὐτό τὸ νέο καί μοναδικό ὑποκείμενο μέ τή γραφή Ὑποκείμενο μέ κεφαλαῖο Ὑ γιὰ νά διακρίνεται ἀπὸ τὰ κοινὰ ὑποκείμενα, χωρίς κεφαλαῖο.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐγκληση τοῦ ἀτόμου ὡς ὑποκειμένου προϋποθέτει τὴν «ὑπαρξη» ἐνὸς Ἄλλου Ὑποκειμένου, Μοναδικοῦ καί Κεντρικοῦ, πού στὸ Ὄνομά του ἡ θρησκευτικὴ ἰδεολογία ἐγκαλεῖ κάθε ἄτομο ὡς ὑποκείμενο. Ὅλα τούτα εἶναι γραμμένα πεντακάθαρα στὸ ἴδιο τὸ κείμενο πού ὀνομάζεται Ἄγία Γραφή: «Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ κύριος ὁ Θεὸς (Ἰεχωβάς) ἐξ οὐρανοῦ ἐλάλησεν πρὸς Μωυσῆν. Καὶ ὁ Κύριος ἐκάλεσεν τὸν Μωυσῆν: Μωυσῆ! Ἰδοὺ ἐγώ, λέγει ὁ Μωυσῆς, δούλος σου· λάλησον καὶ ὑπακούσω σε. Καὶ εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσῆν: Ἐγὼ εἰμί ὁ Ὄν, ὁ Ἦν καὶ ὁ Ἐρχόμενος»²⁰.

Ὁ Θεὸς ἐπομένως ὀρίζει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του ὡς τὸ κατεξοχὴν Ὑποκείμενο πού ὑπάρχει καθεαυτὸ καὶ διεαυτὸ («ἐγὼ εἰμί ὁ Ὄν»), ὡς Ὑποκείμενο πού ἐγκαλεῖ τὸ ὑποκείμενό του: τὸ ἄτομο πού τοῦ ὑποτάσσεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἐγκλησῆς του καὶ μόνο, δηλ. τὸ ἄτομο πού ὀνομάζεται Μωυσῆς. Καὶ ἐγκαλούμενος ὁ Μωυσῆς μέ τὸ Ὄνομά του, ἔχοντας ἤδη ἀναγνωρίσει ὅτι σ' αὐτὸν ἀπευθυνόταν ὁ π ω σ δ ἡ π ο τ ε ἡ φωνὴ τοῦ Κυρίου, ἀναγνωρίζει συγχρόνως ὅτι εἶναι ὑποκείμενο, ὑποκείμενο τοῦ θεοῦ, ὑποκείμενο ὑποταγμένο στὸ θεό, ὑποκείμενο διὰ τοῦ Ὑποκειμένου καὶ ὑποταγμένο στὸ Ὑποκείμενο. Ἀπόδειξη: ὑπακούει στὸ θεὸ καὶ κάνει τὸ λαὸ του νά ὑπακούει στίς ἐντολές του.

Ὁ Θεὸς εἶναι λοιπὸν τὸ Ὑποκείμενο, ὁ Μωυσῆς καὶ τὰ ἀναριθμητὰ ὑποκείμενα τοῦ λαοῦ τοῦ θεοῦ οἱ ἐγκαλούμενοι - συνομιλητές του: κ α θ ρ ε φ τ ε ς του καὶ ε ἴ δ ω λ ά του. Οἱ ἄνθρωποι δὲν πλάστηκαν ἄλλωστε κ α τ' ε ἰ κ ό ν α τοῦ θεοῦ; Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ θεολογικὸ στοχασμό, παρ' ὅλο πού ὁ θεὸς «θὰ μπο-

20. Συνδυάζω διάφορα χωρία, ὄχι κατὰ γράμμα, ἀλλὰ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ».

ρούσε» νά κάνει κι ἄλλιῶς..., χρειάζεται ὡστόσο ἄνθρώπους, τὸ Ὑποκείμενο χρειάζεται ὑποκείμενα, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν ἀνάγκη τοῦ θεοῦ, ἔτσι καὶ τὰ ὑποκείμενα ἔχουν τὴν ἀνάγκη τοῦ Ὑποκειμένου. Κι ἀκόμα καλύτερα: ὁ θεὸς τὸ μεγάλο Ὑποκείμενο τῶν ὑποκειμένων, χρειάζεται τοὺς ἄνθρώπους, καὶ μάλιστα μέχρι τῆ φρικτῆ ἀντιστροφή τῆς εἰκόνας του σ' αὐτὰ (ὅταν τὰ ὑποκείμενα αὐτὰ κυλιούνται στὸ βόρβορο, δηλαδὴ στὴν ἁμαρτία).

Καὶ παραπέρα: ὁ θεὸς ὁ ἴδιος «μετουσιώνεται» καὶ ἀποστέλλει τὸν Υἱὸ του στὴ γῆ, ἀπλὸ «ἐγκαταλελειμμένο» ὑποκείμενο (βλ. τὴ μακριὰ προσευχὴ στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν πού θὰ τελειώσει πάνω στὸ Σταυρό), ὑποκείμενο ἀλλὰ καὶ Ὑποκείμενο, ἄνθρωπος ἀλλὰ καὶ Θεός, γιὰ νὰ φέρει σὲ πέρας τὴν ἀποστολὴ τῆς τελικῆς Λύτρωσης, τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Ὁ θεὸς ἔχει λοιπὸν ἀνάγκη νά «μετουσιωθεῖ» ὁ ἴδιος σὲ ἄνθρωπο, τὸ Ὑποκείμενο ἔχει ἀνάγκη νά γίνῃ ὑποκείμενο γιὰ νά δείξει ἐμπειρικά, μέ τὴν ὄραση καὶ μέ τὴν ἀφή (νά δεῖ ὁ ἀπίστος Θωμᾶς) στὰ ὑποκείμενα, ὅτι ἂν εἶναι ὑποκείμενα ὑποταγμένα στὸ Ὑποκείμενο, εἶναι μόνο καὶ μόνο γιὰ νά εἰσέλθουν, ὅπως ὁ Χριστός, τὴν ἡμέρα τῆς Κρίσεως, στίς ἀγκάλες τοῦ Κυρίου, δηλαδὴ στίς ἀγκάλες τοῦ Ὑποκειμένου²¹.

Ἄς ἀποδελτιώσουμε σὲ θεωρητικὸ λόγο αὐτὴ τὴ θαυμαστὴ ἀναγκαιότητα μετουσίωσης τοῦ Ὑποκειμένου σὲ ὑποκείμενα καὶ τοῦ Ὑποκειμένου σὲ ὑποκείμενο-Ὑποκείμενο.

Διαπιστώνουμε ὅτι ἡ δομὴ κάθε ἰδεολογίας, πού στὸ ὄνομα τοῦ Μοναδικοῦ καὶ Ἀπόλυτου Ὑποκειμένου ἐγκαλεῖ τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο, εἶναι ἄυλη —κάτι σὰν κατοπτρικὸ εἶδωλο— καὶ μάλιστα δ ι τ τ ἄ ἄυλη: αὐτὴ ἡ ἄυλη μετουσίωση διαπλάθει τὴν ἰδεολογία καὶ ἐξασφαλίζει τὴ λειτουργία της. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι κάθε ἰδεολογία εἶναι κ ε ν τ ρ ο θ ε τ ἡ μ ἔ ν η, ὅτι τὸ Ἀπόλυτο Ὑποκείμενο κατέχει τὴ μοναδικὴ θέση τοῦ Κέντρου, καὶ ἐγκαλεῖ γύρω του τὴν πληθώρα τῶν ἀτόμων ὡς ὑποκείμενα, σὲ μιὰ διττὴ ἄυλη σχέση, πού ἀφ' ἐνὸς ὑποτάσσει τὰ ὑποκείμενα στὸ Ὑποκείμενο καὶ ἀφ' ἐτέρου, χάρις στὸ Ὑποκείμενο, ὅπου κάθε ὑποκείμενο μπορεῖ νά στοχαστεῖ τὴν ἴδια του τὴν εἰκόνα (παρούσα ἢ μελλοντικὴ), τοὺς ἔ γ γ υ ἄ τ α ἰ ὅτι πρόκειται ὅπωςδῆποτε γι' αὐτὰ τὰ ἴδια καὶ γιὰ Ἐκεῖνον. Τοὺς ἐγγυᾶται τέλος ὅτι ὅλα συμβαίνουν στοὺς κόλπους τῆς Οἰκογένειας (πρβλ. τὴν Ἄγία Οἰ-

21. Τὸ δόγμα τῆς Ἄγιος Τριάδος εἶναι ἡ θεωρία τῆς μετουσίωσης τοῦ Ὑποκειμένου (Πατὴρ) σὲ ὑποκείμενο (Υἱὸς) καὶ τῆς ἄυλης σχέσης τους (Ἅγιο Πνεῦμα).

κογένεια: ή οίκογένεια είναι από τή φύση της άγια), ότι «*ὁ Θεός σὸν Οἶκο του θά ἀναγνωρίσει τοὺς δικούς του*», δηλαδή ἐκείνοι πού θά ἔχουν ἀναγνωρίσει τὸ Θεὸ καὶ θά ἔχουν ἀναγνωριστεῖ ἐν αὐτῷ, αὐτοὶ μόνο θά σωθοῦν.

Ἄς συνοψίσουμε τώρα ὅ,τι προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἐν γένει ἰδεολογίας.

Ἡ ἄλλη διπλὴ δομὴ τῆς ἰδεολογίας ἐξασφαλίζει ταυτόχρονα:

1. Τὴν ἐγκληση τῶν «ἀτόμων» ὡς ὑποκειμένων.
2. Τὴν ὑποταγὴ τους στὸ Ὑποκείμενο.
3. Τὴν ἀμοιβαία μεταξύ ὑποκειμένων - Ὑποκειμένου καὶ μεταξύ ὑποκειμένων ἀναγνώριση, καὶ τελικὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του²².
4. Τὴν ἀπόλυτη ἐ γ γ ὴ σ η πὼς ὅλα εἶναι ἔτσι καὶ ὅλα θά πᾶνε καλά, μὲ τὸν ὄρο ὅτι τὸ ὑποκείμενο θά ἀναγνωρίζει αὐτὸ πού εἶναι καὶ θά συμπεριφέρεται ἀνάλογα: «*γεννηθῆτω τὸ θέλημά Σου. Ἀμήν*».

Ἀποτέλεσμα: παγιδευμένο τὸ ὑποκείμενο μέσα σὲ τοῦτο τὸ τετραπολικὸ σύστημα, ὅπου τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ὡς ὑποκείμενο, ὑποτάσσεται στὸ Ὑποκείμενο, ὑπόκειται στὴν οἰκουμενικὴ ἀναγνώριση καὶ ἀποδέχεται τὴν ἀπόλυτη ἐγγύηση, τελικὰ «συγκατατίθεται», «βαδίζει ἀπὸ μόνο του» — καὶ στὴν τεράστια πλειοψηφία τους τὰ ἄτομα πράγματι συγκατατίθενται — μὲ ἐξάιρεση «τὰ πονηρὰ ὑποκείμενα», πού θά προκαλέσουν, μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία, τὴν ἐπέμβαση τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνα (κατασταλτικοῦ) μηχανισμοῦ τοῦ κράτους. Ἡ τεράστια ὁμως πλειοψηφία τῶν ὑποκειμένων πορεύεται «οἰκειοθελῶς», δηλαδή ἐν ἰδεολογία (τῆς ὁποίας οἱ συγκεκριμένες μορφές ὑλοποιούνται στὸ ΙΜΚ). Τὰ ὑποκείμενα - ἄτομα ἐντάσσονται σὲ μορφές πρακτικῆς, πού διέπονται ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῶν ΙΜΚ. «Ἀναγνωρίζουν» τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων (das Bestehende): «πράγματι, εἶναι ἀλήθεια πὼς ἔτσι ἔχει ἢ κατάσταση κι ὄχι ἀλλιῶς», ἀναγνωρίζουν ὅτι πρέπει νὰ ὑπακούει κανεὶς στὸ θεό, στὴ συνείδησή του, στὸν παπᾶ, στὸν Ντὲ Γκῶλ,

22. Ὁ Χέγκελ (ἐν ἀγνοία του) εἶναι ἕνας θαυμάσιος «θεωρητικὸς» τῆς ἰδεολογίας, ἐφόσον παρουσιάζεται ὡς «θεωρητικὸς» τῆς Οἰκουμενικῆς Ἀναγνώρισης, πού δυστυχῶς καταλήγει στὴν ἰδεολογία τῆς Ἀπόλυτης Γνώσης. Ὁ Φόνερμπαχ εἶναι ἕνας ἐκπληκτικὸς «θεωρητικὸς» τῆς αὐτῆς σχέσης, πού καταλήγει δυστυχῶς στὴν ἰδεολογία τῆς Ἀνθρώπινης Οὐσίας. Γιὰ νὰ βρεῖ κανεὶς μίαν ἄκρη, προκειμένου ν' ἀναπτύξει μιά θεωρία τῆς ἐγγύησης, πρέπει τελικὰ νὰ ἀνατρέξει στὸν Σπινόζα.

στὸ ἀφεντικὸ, στὸ μηχανικὸ: «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» κλπ. κλπ. Ἡ συγκεκριμένη ὕλική τους συμπεριφορὰ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐγγραφὴ στὴ ζωὴ τῆς θαυμαστῆς ρήσης τῆς προσευχῆς τους: «γεννηθῆτω τὸ θέλημά Σου. Ἀμήν».

Μάλιστα! τὰ ὑποκείμενα «πορεύονται οἰκειοθελῶς». Ὅλο τὸ μυστήριό αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς δύο πρώτες στιγμὲς τοῦ τετραπολικοῦ συστήματος γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος, ἢ ἂν προτιμᾶτε, ὀφείλεται στὸ διφορούμενο τοῦ ὄρου ὑποκείμενο. Πράγματι, μὲ τὴν τρέχουσα ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου, ὑποκείμενο σημαίνει: 1. Μιά ἐλεύθερη ὑποκειμενικότητα: ἕνα κέντρο πρωτοβουλιῶν, αὐτουργὸ καὶ ὑπεύθυνο γιὰ τὶς πράξεις του. 2. Ἐνα ὑποταγμένο ἄτομο, ὑποδουλωμένο σὲ μίαν ἀνώτερη ἐξουσία, πού δὲ διαθέτει καμιάν ἄλλη ἐλευθερία ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλευθερία νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ὑποταγὴ του. Αὐτὴ ἡ τελευταία σημασία μᾶς δίνει καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ διφορούμενου πού δὲν ἀντανακλᾶ παρὰ τὸ αἴτιο πού τὴν παρήγαγε: τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ὡς (ἐλεύθερο) ὑποκείμενο γιὰ νὰ ὑποταχθεῖ σὲ ἐπιτολὲς τοῦ Ὑποκειμένου, γιὰ νὰ ἀποδεχτεῖ ἐπομένως τὴν ὑποταγὴ του καὶ ἄρα γιὰ νὰ «ἐκτελέσει οἰκειοθελῶς» τὶς πράξεις καὶ τὶς χειρονομίες τῆς ὑποταγῆς του. Δὲν ὑπάρχει ὑποκείμενο παρὰ μόνο χάρις σὴν ὑποταγὴ του. Γι' αὐτὸ «πορεύονται μὲ τὴ θέλησή του».

«Γεννηθῆτω τὸ θέλημά Σου. Ἀμήν»: ...Ἡ ρῆση πού καταγράφει τὸ ἐπιδικώμενο ἀποτέλεσμα, πού δείχνει ὁμως συνάμα, ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἐκτυλίσσονται «φυσιολογικά» (δηλαδή πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς προσευχῆς αὐτῆς, πέρα ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ παρέμβαση). Ἡ ρῆση αὐτὴ σημαίνει ὅτι ἔτσι π ρ έ π ε ι νὰ γίνει, ὥστε τὰ πράγματα νὰ εἶναι ἔτσι ὅπως ὀφείλουν νὰ εἶναι. Ἄς παρατηρήσουμε ὁμως τὴ ρῆση: Σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἐξασφαλίζεται «συνειδητὰ» καὶ καθημερινὰ ἡ ἀναπαραγωγὴ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στὸ ὅλο σύστημα τῆς διαδικασίας παραγωγῆς καὶ κυκλοφορίας τῶν ἀγαθῶν, νὰ ἐξασφαλίζεται δηλαδή ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου - ὑποκειμένου, πού κατέχει τὴ θέση πού τοῦ ἔχει ὀρίσει ὁ κοινωνικο-τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, στὴν παραγωγή, τὴν ἐκμετάλλευση, τὴν καταπίεση, τὴν ἰδεολογικοποίηση, τὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ κλπ. Θὰ μπορούσε ἄραγε νὰ ὑπάρχει κανεὶς ἀνὰ πρῶτον πρῶτον σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό ἀυτῆς ἀναγνώρισης τοῦ Ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἐγκαλουμένου ὡς ὑποκειμένου ἀτόμου, σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό τῆς δοσμῆς στὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὸ Ὑποκείμενο ἐγγύησης, ἀφοῦ ἀποδέχεται ἐλεύθερα τὴν ὑποταγὴ του σὲ ἐπιτολὲς τοῦ Ὑποκειμένου;

Ἡ πραγματικότητα γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος σ' αὐτὸν τὸ

μηχανισμό, αυτή που αναγκαστικά παραγνωρίζεται μέσα στις ίδιες τις μορφές της αναγνώρισης (ιδεολογία = αναγνώριση / παραγωγή) είναι πράγματι, σε τελευταία ανάλυση, ή αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων και των σχέσεων που αυτές συνεπάγονται...

Ἰανουάριος - Ἀπρίλιος 1969

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ. Ἐάν αυτές οἱ λίγες σχηματικές θέσεις ἐπιτρέπουν νά φωτίσουμε ὀρισμένες πλευρές τῆς λειτουργίας τῆς ὑπερδομῆς καί τοῦ τρόπου ἐπέμβασής της στήν ὑποδομή, παραμένουν ὡστόσο ἀφρημένα καί ἀφήνουν ἀναγκαστικά ἐκκρεμή σημαντικά προβλήματα, γιά τὰ ὁποῖα πρέπει νά πούμε δυό λόγια:

1) Τό πρόβλημα τῆς συνολικῆς διαδικασίας ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων παραγωγῆς.

Οἱ ΙΜΚ συμβάλλουν, σά στοιχεῖο τῆς διαδικασίας αὐτῆς, σέ τούτη τήν ἀναπαραγωγή. Ἡ ἄποψη ὅμως τῆς ἀπλῆς συμβολῆς τους παραμένει ἀφηρημένη.

Ἡ ἀναπαραγωγή αὐτή πραγματοποιεῖται μόνον μέσα ἀπό τή διαδικασία παραγωγῆς καί κυκλοφορίας τῶν ἀγαθῶν. Πραγματοποιεῖται μέσα στό μηχανισμό ἐκείνων τῶν διαδικασιῶν, ὅπου «ὀλοκληρώνεται» ἡ ἐκπαίδευση τῶν ἐργατῶν, ὅπου τοποθετοῦνται στά διάφορα πόστα τῆς παραγωγῆς κλπ. Σ' αὐτόν ἀκριβῶς τόν ἐσωτερικό μηχανισμό τῶν παραπάνω διαδικασιῶν, ἔρχεται νά ἀσκηθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν διαφόρων ἰδεολογιῶν. (Πρὶν ἀπ' ὅλα τῆς ἠθικο-νομικῆς ἰδεολογίας).

Καί αὐτή ὅμως ἡ ὀπτική γωνία παραμένει ἀκόμα ἀφηρημένη. Γιατί, σέ μιὰ ταξική κοινωνία οἱ σχέσεις παραγωγῆς εἶναι σχέσεις ἐκμετάλλευσης, δηλαδή σχέσεις μεταξύ κοινωνικῶν τάξεων μέ ἀνταγωνιστικά συμφέροντα. Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀπώτατος ἀντικειμενικός στόχος τῆς κυρίαρχης τάξης, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἐπομένως μιὰ ἀπλή ἐπιχείρηση τεχνικοῦ χαρακτήρα, πού ἐκπαιδεύει καί διανέμει τὰ ἄτομα γιά τίς διάφορες θέσεις μέσα στόν «τεχνικό καταμερισμό» τῆς ἐργασίας. Στήν πρα-

γματικότητα, δέν ὑφίσταται «τεχνικός καταμερισμός» τῆς ἐργασίας, παρά μόνο στήν ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης: κάθε «τεχνικός» καταμερισμός, κάθε «τεχνική» ὀργάνωση τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ εἴτε τή μορφή, εἴτε τὸ προσῶπιό τοῦ κοινωνικοῦ (=ταξικοῦ) καταμερισμοῦ καί ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας. Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων παραγωγῆς δέν μπορεῖ νά εἶναι ἐπομένως παρά μιὰ ταξική ὑπόθεση. Πραγματοποιεῖται μέσω τῆς πάλης τῶν τάξεων, πού ἀντιπαραθέτει τίς κυρίαρχες καί τίς ἐκμεταλλεῦμενες κοινωνικές τάξεις.

Ἡ συνολικὴ διαδικασία πραγμάτωσης τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων παραγωγῆς παραμένει λοιπὸν ἀφηρημένη καί ἀσαφῆς ἔννοια ὅσο δέν τοποθετοῦμαστε ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πάλης τῶν τάξεων. Τὸ νά τοποθετηθεῖ λοιπὸν κάποιος ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀναπαραγωγῆς, σημαίνει νά τοποθετηθεῖ, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ταξικῆς πάλης.

2) Τὸ πρόβλημα τῆς ταξικῆς φύσης τῶν ἰδεολογιῶν πού ὑπάρχουν μέσα σ' ἓναν κοινωνικό σχηματισμό.

Ὁ «μηχανισμός» τῆς ἐν γένει ἰδεολογίας εἶναι ἓνα πᾶγμα. Εἶδαμε ὅτι μπορεῖ νά σκιαγραφηθεῖ μέσα σέ ὀρισμένες ἀρχές, πού συνίστανται σέ μερικές λέξεις (τόσο «φτωχῆς» ὅσο ἐκείνης πού ὀρίζουν, σύμφωνα μέ τὸν Μάρξ, τὴν ἐν γένει ἀναπαραγωγή καί σύμφωνα μέ τὸν Φρόυντ τὸ ἐν γένει ὑποσυνείδητο). Ἐάν καὶ περιέχει μίγματα ἀλήθειας, ὁ μηχανισμός αὐτός εἶναι ἀφρημένος μπροστὰ σέ ὁποιοδήποτε πραγματικό ἰδεολογικό σχηματισμό.

Ρίξαμε τὴν ἰδέα πὼς οἱ ἰδεολογίες πραγματοποιοῦνται μέσα σέ θεσμούς, μέσα στίς τελετουργίες τους καί στίς πρακτικές τους, στοὺς ΙΜΚ. Εἶδαμε, ὅτι μέ τὴν ἔννοια αὐτή, οἱ ἰδεολογίες πλησίαζαν πρὸς ἐκείνη τὴ μορφή τῆς ταξικῆς πάλης, πού ἔχει ζωτικό ἐνδιαφέρον γιά τὴν κυρίαρχη τάξη, καί πού εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Κι αὐτὴ ὅμως ἡ ἄποψη, ὅσο κι ἂν εἶναι πραγματική, παραμένει ἀφηρημένη.

Πράγματι, τὸ κράτος καί οἱ μηχανισμοὶ του δέν ἔχουν κανένα νόημα παρά μόνον ἂν θεωρηθοῦν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ταξικῆς πάλης, ὡς μηχανισμοὶ τῆς πάλης τῶν τάξεων, πού ἐξασφαλίζουν τὴν ταξική καταπίεση καί ἐγγυῶνται τοὺς ὅρους τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς ἀναπαραγωγῆς της. Δέν ὑπάρχει ὅμως ταξική πάλη δίχως ἀνταγωνιστικὲς κοινωνικὲς τάξεις. Ὅποιος μιλάει γιά ταξική πάλη τῆς κυρίαρχης τάξης, μιλάει συγχρόνως γιά ἀντίσταση, ἐξέγερση, γιά ταξική πάλη τῶν ὑποτελῶν τάξεων.

Αυτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ οἱ ΙΜΚ δὲν ἀποτελοῦν τὴν πραγμάτωση τῆς ἐν γένει ἰδεολογίας, οὔτε κὰν τὴν ἀνεμπόδιστη πραγματοποίηση τῆς ἰδεολογίας τῆς κυρίαρχης τάξης. Ἡ ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης δὲν ἀναδεικνύεται κυρίαρχη οὔτε «θεία χάριτι», οὔτε χάρις στὴν κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Μόνο μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ΙΜΚ, ὅπου πραγματοποιεῖται ἡ ἰδεολογία αὐτή, μπορεῖ νὰ κυριαρχήσει. Ὅμως, ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ δὲ γίνεται αὐτόματα, ἀλλὰ εἶναι ἀντίθετα τὸ πεδίο ὀξύτατων καὶ ἀκατάπαυστων ταξικῶν συγκρούσεων: πρῶτα, ἐνάντια στὶς παλιές κυρίαρχες τάξεις καὶ στὶς θέσεις ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ κατέχουν μέσα στοὺς ΙΜΚ, παλιούς καὶ νέους, ὕστερα ἐνάντια στὶς καταπιεζόμενες κοινωνικὲς τάξεις καὶ στὶς θέσεις ποὺ ἀπειλοῦν νὰ κατακτήσουν μὲ τὸν ἀγῶνα τους.

Καὶ ἡ ἄποψη ὅμως αὐτὴ τῆς ταξικῆς πάλης μέσα στοὺς ΙΜΚ παραμένει ἀκόμα ἀφηρημένη. Πράγματι, ἡ πάλη τῶν τάξεων μέσα στοὺς ΙΜΚ ἀποτελεῖ μία πλευρὰ τῆς ταξικῆς πάλης, σημαντικώτατη —μερικὲς φορές— καὶ χαρακτηριστικὴ: τέτοιος ἦταν, λόγου χάρις, ὁ ἀντιθρησκευτικὸς ἀγῶνας στὸ 18ο αἰῶνα, ὅπως τέτοια εἶναι σήμερα ἡ «κρίση» τοῦ σχολικοῦ ΙΜΚ σ' ὅλες τὶς ἀναπτυγμένες καπιταλιστικὲς χώρες. Ἡ ταξικὴ πάλη ὅμως μέσα στοὺς ΙΜΚ δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μία ἄποψη τῆς πάλης τῶν τάξεων ποὺ ὑπερβαίνει τοὺς ΙΜΚ. Ἡ ἰδεολογία ποὺ ἀναδεικνύεται σὲ κυρίαρχη ἀπὸ τὴν τάξη ποὺ κατέχει τὴν ἐξουσία μέσα στοὺς δικούς της ΙΜΚ, μπορεῖ νὰ «πραγματοποιεῖται» μέσα στοὺς μηχανισμοὺς αὐτοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως τοὺς ὑπερβαίνει, γιατί ἔρχεται ἀπ' ἄλλοῦ. Ἀντίστοιχα, ἡ ἰδεολογία ποὺ ἡ καταπιεζόμενη τάξη κατορθώνει νὰ ὑποστηρίξει μέσα καὶ ἐνάντια σ' αὐτοὺς τοὺς ΙΜΚ τοὺς ὑπερβαίνει, γιατί κι αὐτὴ ἔρχεται ἀπ' ἄλλοῦ.

Μόνον ἀπὸ ταξικὴ σκοπιά, ἀπὸ τὴν ἄποψη δηλαδὴ τῆς ταξικῆς πάλης, μπορεῖ κανεὶς νὰ πάρει μιὰν ἰδέα γιὰ τὶς ἰδεολογίες ποὺ ὑφίστανται μέσα σ' ἓνα κοινωνικὸ σχηματισμὸ. Ὅχι μόνο γιατί ἀπὸ κεῖ μπορούμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν πραγμάτωση τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας μέσα στοὺς ΙΜΚ, καὶ τὶς μορφές τῆς ταξικῆς πάλης, τῶν ὁποίων οἱ ΙΜΚ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο καὶ τὴν ἕδρα. Ἀλλὰ κυρίως γιατί ἀπὸ δῶ μπορούμε μόνο νὰ καταλάβουμε ἀπὸ ποῦ προέρχονται οἱ ἰδεολογίες ποὺ πραγματοποιοῦνται καὶ συγκρούονται μέσα στοὺς ΙΜΚ. Γιατί, ἂν εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ΙΜΚ ἀντιπροσωπεύουν τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ πραγματωθεῖ ἡ ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης, καὶ τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία ἡ ἰδεολογία τῶν ὑποτελῶν τάξεων πρέπει

ἀναγκαστικὰ νὰ ἀναμετρηθεῖ καὶ νὰ συγκρουστεῖ, ἄλλο τόσο εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἰδεολογίες δὲ «γεννιοῦνται» μέσα στοὺς ΙΜΚ, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς τάξεις, ποὺ βρίσκονται σὲ διαρκὴ ταξικὸ ἀνταγωνισμό: ἀπὸ τὶς συνθήκες ὑπαρξῆς τους, ἀπὸ τὶς πρακτικὲς τους, ἀπὸ τὴν ἀγωνιστικὴ τους πείρα κλπ.

Ἄπριλιος 1970

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΤΗΣ ΑΜΙΕΝΗΣ¹

«Ἡ διαλεκτικὴ μορφή ἑνὸς κειμένου δὲν εἶναι σωστὴ παρά μόνον ὅταν γνωρίζει τὰ ὅριά της».

Μά ρ ξ : « Συμβολὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας », Ἐντισιὸν Σοσιάλ, 1972, σελ. 253.

Νομίζω ὅτι οὔτε ἐκπλήσσω, οὔτε ξενίζω κανέναν ὁμολογώντας, ὅτι ποτὲ δὲν ἔγραψα κανένα ἀπ' αὐτὰ τὰ κείμενα μῆτε τὸ μικρὸ «Μοντεσκιέ», μῆτε τὰ ἄρθρα τοῦ «Γιὰ τὸν Μάρξ», μῆτε τὰ δύο κεφάλαια τοῦ «Νὰ διαβάζουμε τὸ “Κεφάλαιο”», μέσα στὴν προοπτικὴ μιᾶς διδακτορικῆς διατριβῆς. Ὡστόσο, ἐδῶ καὶ 26 κιόλας χρόνια, στὰ 1949 - 1950, εἶχα ὑποβάλει στὸν κ. Ὑπολιτ καὶ στὸν κ. Γιανκέλεβιτς, τὸ σκελετὸ μιᾶς μεγάλης διατριβῆς (ὅπως λέγανε τότε) μὲ θέμα «Πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία στὴ Γαλλία τοῦ 18ου αἰῶνα», καὶ μιᾶς μικρῆς διατριβῆς μὲ θέμα τὸ «Δεύτερο Λόγο» τοῦ Ζ. Ζ. Ρουσσώ. Κατὰ βάθος, δὲν ἐγκατέλειψα ποτὲ τὰ σχέδιά μου ἐκεῖνα, ὅπως μαρτυρεῖ ἄλλωστε τὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Μοντεσκιέ. Γιατὶ αὐτὴ ἡ ὑπόμνηση; Γιατὶ ἐνδιαφέρει τὰ κείμενα ποὺ σᾶς ἔχουν ὑποβληθεῖ. Ὄντας ἤδη τότε κομμουνιστὴς, προσπαθοῦσα νὰ γίνω ἐπίσης μαρξιστὴς, προσπαθοῦσα δηλαδὴ, ὅσο μπορούσα, νὰ καταλάβω τί θ ἔ λ ε ι ν ἄ π ε ἰ ὁ μαρξισμός. Ἔτσι, τὴν ἐργασία αὐτὴ πάνω στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν πολιτικὴ στὸ 18ο αἰῶνα, τὴν θεωροῦσα σὰν ἀπαραίτητη προπαιδεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς

1. Παρουσίαση τῶν ἔργων, «Μοντεσκιέ: πολιτικὴ καὶ ἱστορία», «Φιλοσοφικά Μανιφέστα» τοῦ Φόουερμπαχ, «Γιὰ τὸν Μάρξ» καὶ «Νὰ διαβάζουμε τὸ “Κεφάλαιο”», ἐνώπιον μιᾶς ἐπιτροπῆς καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πικαρδίας τὸν Ἰούλιο τοῦ 1975. Τὸ ἴδιο κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ «Πανσέ», ἀριθ. 183, Ὀκτώβριος 1975, μὲ τὸν τίτλο : «Εἶναι εὐκόλο νὰ ἴναι κανεὶς μαρξιστὴς στὴ φιλοσοφία;».

σκέψης του Μάρξ. Συγχρόνως, είχα ήδη αρχίσει να ασκούμε στη φιλοσοφία μ' έναν τρόπο, που έκτοτε δεν άφησα ούτε στιγμή.

Καταρχήν, είχα αρχίσει από τότε να εφαρμόζω στους συγγραφείς του 18ου αιώνα εκείνη τη θεωρητική παράκαμψη που θεωρώ αναγκαία όχι μόνο για την κατανόηση μιάς φιλοσοφίας, αλλά και για την ίδια την ύπαρξή της. Γιατί μια φιλοσοφία δεν έρχεται στον κόσμο, όπως ήρθε η 'Αθηνά στην κοινωνία των θεών και των ανθρώπων. Δεν υπάρχει παρά μέσ' από τη θέση που κατέχει, και δεν καταλαμβάνει τη θέση αυτή παρά κατακτώντας την, στο πεδίο της μάχης ενός κόσμου ήδη κατειλημμένου. Δεν υπάρχει λοιπόν παρά μέσω της αντιθετικής της διαφοράς ως προς τις άλλες φιλοσοφίες, και δεν μπορεί να κατακτήσει τη διαφορά αυτή και να την επιβάλει παρά με μια αδιάκοπη δουλειά πάνω στις υπάρχουσες ήδη φιλοσοφικές θέσεις. Πρόκειται για μια κάποια παρακαμπτήριο διαδρομή, που αποτελεί τη μορφή της σύγκρουσης, συστατικό στοιχείο κάθε φιλοσοφίας που βρίσκεται πάντα σε θέση μάχης. Σ' αυτή την «Kampfplatz» (Κάντ) συνίσταται η φιλοσοφία. Γιατί, αν η φιλοσοφία των φιλοσόφων είναι αυτός ο διηλεκτικός πόλεμος (που ο Κάντ ήθελε να κατασιγάσει επιβάλλοντας τη διαρκή ειρήνη της δικής του φιλοσοφίας), καμιά φιλοσοφία δεν μπορεί να σταθεί μέσα σ' έναν τέτοιο συσχετισμό θεωρητικών δυνάμεων, παρά μόνο αν ξεχωρίσει από τους αντιπάλους της, επενδύοντας πάνω στις θέσεις που έπρεπε αυτοί να κατέχουν για να εξασφαλίζουν την εξουσία τους. "Αν, σύμφωνα με την εκπληκτική σύλληψη του Χόμπς, που μιλούσε ίσως άπομονωμένος, τόσο για τη φιλοσοφία όσο και για την κοινωνία των ανθρώπων, ο πόλεμος είναι γενικευμένη κατάσταση, δίχως καταφύγιο σε τούτο τον κόσμο, και αν παράγει, σαν αποτέλεσμα, τις ίδιες του τις προϋποθέσεις, πράγμα που σημαίνει ότι κάθε πόλεμος είναι κατ' ουσίαν π ρ ο λ η π τ ι κ ό ς, μπορεί κανείς να καταλάβει γιατί ο φιλοσοφικός πόλεμος, όπου συγκρούονται συστήματα ιδεών, προϋποθέτει αυτή την προληπτική αντιπαράθεση των θέσεων, και επομένως την εξαναγκαστή παρακαμπτήρια διαδρομή μιάς φιλοσοφίας μέσω άλλων φιλοσοφιών, για να όρισει και να διατηρήσει τις δικές της θέσεις. "Αν η φιλοσοφία είναι, σε τελευταία ανάλυση, πάλη των τάξεων στη θεωρία, όπως υποστήριξα αργότερα, ή πάλη αυτή παίρνει τη μορφή, χαρακτηριστική της φιλοσοφίας, της όριοθεσίας, της παράκαμψης και της θεωρητικής εργασίας πάνω στη διαφορά της. Φέρνω για παράδειγμα, εκτός απ' όλη την ιστορία της φιλοσοφίας, τον ίδιο τον Μάρξ, που δεν όρίστηκε αλλιώς, παρά βασιζόμενος πάνω στον Χέγκελ, για

να όριοθετηθεί στη συνέχεια απέναντί του. Και θέλω να πιστεύω ότι ακολούθησα το παράδειγμά του, έστω κι από μακριά, επιτρέποντας στον έαυτό μου να περάσω από τον Σπινόζα, για να καταλάβω γιατί ο Μάρξ χρειάστηκε να περάσει από τον Χέγκελ.

Προφανώς όμως αυτή η σύλληψη της φιλοσοφίας σαν πάλης, και σε τελευταία ανάλυση, σαν πάλης των τάξεων στον τομέα της θεωρίας, συνεπαγόταν την ανατροπή της παραδοσιακής σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και πολιτικής. Δοκίμαζα τότε την ιδέα αυτή σε πολιτικούς φιλοσόφους και φιλοσόφους, από τον Μακιαβέλι στον Χέγκελ, περνώντας από τον Χόμπς, τον Σπινόζα, τον Λόκ, τον Μοντεσκιέ, τον Ρουσσώ και τον Κάντ. Δίδασκα πώς πρέπει να τελειώνουμε με μια υποπτη διάκριση, που θεωρεί τους πολιτικούς συγγραφείς παρακατιανούς ή άμπελοφιλόσοφους, ενώ συγχρόνως ψάχνει να έντοπίσει την πολιτική των φιλοσόφων σε μ ό ν α τ ά κεί-μενα όπου θέλουν να μιλήσουν καθαρά για θέματα πολιτικής. 'Από τη μια μεριά θεωρούσα ότι κάθε πολιτικός συγγραφέας μπορεί να είναι φιλόσοφος, μ' όλη τη σημασία της λέξης, όπως ο Μακιαβέλι, έστω κι αν δεν κάνει κουβέντα για φιλοσοφία, κι απ' την άλλη πίστευα ότι κάθε φιλόσοφος μπορεί να είναι πολιτικός συγγραφέας, μ' όλη τη σημασία της λέξης, έστω κι αν δεν λέει σχεδόν τίποτα για την πολιτική, όπως π.χ. ο Καρτέσιος. Και τούτο, επειδή η πολιτική των φιλοσόφων, δηλαδή η πολιτική που συγκροτεί τις φιλοσοφίες σε φιλοσοφικά συστήματα, είναι τελείως άλλο πράγμα από την πολιτική αντίληψη των δημιουργών τους. Γιατί, αν η φιλοσοφία είναι σε τελευταία ανάλυση πάλη των τάξεων στον τομέα της θεωρίας, ή πολιτική που συγκροτεί τη φιλοσοφία (όπως ακριβώς και η φιλοσοφία που στηρίζει τη σκέψη των πολιτικών συγγραφέων), δεν ταυτίζεται με το τάδε επεισόδιο της πολιτικής πάλης, ούτε με την δεινά πολιτική τοποθέτηση των δημιουργών. 'Η πολιτική που συγκροτεί τη φιλοσοφία αναφέρεται σ' ένα τελείως διαφορετικό πρόβλημα: πρόκειται για την ιδεολογική ήγemonια της άρχουσας τάξης, για τη σύστασή της, την ένδυνάμωσή της, την υποστήριξη ή την πάλη εναντίον της. Χρησιμοποιώ εδώ διατυπώσεις που δεν ήμουν τότε σε θέση να προτείνω. Μπορώ όμως να πώ, ότι ανακάλυπτα από τότε, βήμα προς βήμα, ανατρέποντας κατεστημένες αντιλήψεις, κάτι που έμοιαζε μ' αυτό που όνόμασα αργότερα «μια νέα πρακτική της φιλοσοφίας», και ανακαλύπτοντας την αναγκαιότητα τούτης της νέας πρακτικής, την έβαζα συγχρόνως σε ενέργεια, αδιαφορώντας για τις συνέπειες, πράγμα όμως

πού αποδείχτηκε χρήσιμο, αφού μου πρόσφερε αργότερα μιαν όδo προνομιακής πρόσβασης στο μαρξικό έργο.

“Αν έμφανίστηκε ότι εγκαταλείπω αυτή τη θεωρητική προπαίδευση πάνω στο 18ο αιώνα, πού δέ σταμάτησε στην πραγματικότητα ν’ αποτελεί για μένα πηγή έμπνευσης, δέν όφείλεται αποκλειστικά —όσο κι αν άμφιβάλλει κανείς— σε προσωπική μου έπιλογή. Αυτό πού μ’ έμπασε έσπευσμένα στον πόλεμο, ήταν ή λεγόμενη συγκυρία, για την όποία κάνω λόγο στον πρόλογο του «Γιά τόν Μάρξ», αυτό πού βαφτίστηκε, από τό 20ό Συνέδριο, με μιá λέξη δίχως νόημα, «προσωπολατρεία», και οί δεξιές έρμηνείες πού κατακλύσανε τότε τό μαρξισμό, ύμνολογώντας ή έκμεταλλευόμενες την άπελευθέρωση και την έλπίδα τής έλευσης της με τίς λεγόμενες φιλοσοφίες του ανθρώπου, τής έλευθερίας, του σκοπού, τής υπέρβασης κλπ. Τηρώντας βέβαια τίς αναλογίες, όπως ο νεαρός Μάρξ στην «Έφημερίδα του Ρήνου» «άναγκασμένος νά πει τό λόγο του πάνω σε πρακτικά ζητήματα», όπως ή κλοπή τής ξυλείας, ή ή πρωσική λογοκρισία, έτσι θρέθηκα κι έγώ γρήγορα στην άνάγκη «νά πώ τό λόγο μου», έκτός κι αν πρόδινα με τή σιωπή μου εκείνο πού σκεφτόμουνα, πάνω σε όρισμένα καυτά προβλήματα τής μαρξικής θεωρίας. Αυτό μου συνέβη τυχαία, δηλαδή με άφορμή τή βιβλιοκρισία (πού έστελνα κάθε τόσο στην «Πανσέ»), ένός τόμου με άρθρα πολλών συγγραφέων από διάφορες χώρες, άφιερωμένα στο νεαρό Μάρξ. Η βιβλιοκρισία εκείνη άποτέλεσε πραγματική άντεπίθεση, άνασκευάζοντας σχεδόν όλες τίς κρατούσες άπόψεις πάνω στο θέμα, μεταθέτοντας έπομένως τό πεδίο τής συζήτησης, και προτείνοντας όρισμένες καινούριες θέσεις, πού δέν έπαψα, από τότε, νά έπεξεργάζομαι και νά τροποποιώ.

“Αν υπενθυμίζω τίς συνθήκες εκείνες, τό κάνω για νά εισάγω μιá δεύτερη παρατήρηση πάνω στο χαρακτήρα πολεμικής πολιτικής, πού διατρέχει τά φιλοσοφικά μου δοκίμια. Τά δοκίμια πού σάς έχουν υποβληθεί παίρνουν την εϋθύνη ν’ άναγνωρίσουν άνοιχτά πώς ή πάλη βρίσκεται στο έπίκεντρο κάθε φιλοσοφίας. Βέβαια, αυτό πού είπα τώρα δά, έπιτρέπει νά κατανοήσει, ότι δέν πρόκειται ούτε για καθαρή πολιτολογία, αφού τά δοκίμια είναι φιλοσοφικά, ούτε για άπλή πολεμική «έν θερμώ» έφόσον πρόκειται για τό άποτέλεσμα θεμελιωμένης σκέψης, αφού όλόκληρο τό νόημα τής προσπάθειας, στην όποία άποδύονται, είναι νά άναπτύξουν και νά υπερασπιστούν την άπλή ιδέα, πώς ένας μαρξιστής δέν είναι δυνατό νά δώσει τή μάχη, με ό,τι γράφει και ό,τι κάνει χωρίς νά σκεφτεί τόν άγώνα του, χωρίς νά σκεφτεί τίς συνθήκες του άγώνα αυτού, τούς μηχανισμούς και τούς άντικειμενικούς στό-

χους τής μάχης στην όποία στρατεύεται και πού τόν στρατεύει. Τά κείμενα αυτά είναι λοιπόν άνοιχτές, όμολογημένες έπεμβάσεις μέσα σε μιá συγκεκριμένη συγκυρία: έπεμβάσεις πολιτικές μέσα στην κρατούσα μαρξιστική φιλοσοφία, συγχρόνως ένάντια στο δογματισμό και στην κριτική του από τά δεξιά, και έπεμβάσεις φιλοσοφικές στην πολιτική, ένάντια στον οίκονομισμό και στο άνθρωπιστικό του «συμπλήρωμα». Όπως όμως άποδεικνύεται από την ιστορία του έργατικού κινήματος και από τόν ίδιο τόν Μάρξ, ή έπέμβαση αυτή δέν μπορεί νά περιοριστεί σ’ έναν άπλο σχολιασμό τής συγκυρίας. Κι έπιμένω σ’ αυτό πού λέω, ό,τι κι αν σκέφτεται κανείς για τίς άδυναμίες και τά όριά της, ή φιλοσοφικο-πολιτική αυτή έπέμβαση ήταν πράξη ένός μέλους κομμουνιστικού κόμματος, πού δρούσε, έστω κι αν ήταν στην άρχή άπομονωμένο, έστω κι αν ή φωνή του δέν άκούστηκε πάντα, έστω κι αν του άσκήθηκε —και του άσκειται ακόμα— κριτική, στο πλαίσιο του έργατικού κινήματος και για τά συμφέροντά του, ήταν έπομένως πράξη ένός κομμουνιστή άγωνιστή, πού προσπαθούσε νά πάρει στα σοβαρά την πολιτική για νά έρευνήσει τίς συνθήκες μέσα στις όποιες διεξάγεται, τούς καταναγκασμούς πού επιβάλλει και τίς έπιπτώσεις πού έχει στην ίδια τή θεωρία, προσπαθώντας συγχρόνως νά όρίσει τή γραμμή και τίς μορφές τής έπέμβασής του με συνέπεια. Θα δεχτείτε, ότι μιá τέτοια πρωτοβουλία υπήρξε και άπαιτητική και ριψοκίνδυνη. Και αφού μίλησα για κινδύνους, θα μου έπιτρέψτε, άποσιωπώντας όλους τούς άλλους, νά κρατήσω έναν μόνο πού ένδιαφέρει τή θεωρητική θέση των δοκιμίων μου.

Ίδου λοιπόν. Στη συζήτηση όπου βρέθηκα άνατατεμένος, ύποστήριξα, σε όρισμένα ζητήματα, με στρατηγική σημασία από πολιτική και θεωρητική άποψη ριζοσπαστικές θέσεις, πού ή γραμματική τους διατύπωση άγγιζε μερικές φορές τό παράδοξο, άποτέλουσε σχεδόν θεωρητική πρόκληση. Δύο τρία παραδείγματα, για νά είκονογραφήσω την τοποθέτηση αυτή.

‘Υποστήριξα και έγραφα λόγου χάρη, πώς «ή θεωρία είναι μιá πρακτική», και πρότεινα την κατηγορία τής θεωρητικής πρακτικής, πού σκανδάλισε τούς περισσότερους. Όμως, έπρεπε νά άντιληφθεί κανείς τή θέση αυτή, όπως και κάθε θέση άλλωστε, σε συνάρτηση με τά άποτελέσματά της, στη συγκεκριμένη περίπτωση, σε συνάρτηση με την όριοθέτηση πού πραγματοποιεί, νά την θεωρήσει δηλαδή σά θέση μέσα στη σύγκρουση. Πριν άπ’ όλα είχε σαν άποτέλεσμα, ένάντια σε κάθε πραγματισμό, νά εισάγει τήν έννοια τής σχετικής άυτονομίας τής θεωρίας, και έπομένως τό δικαίωμα τής μαρξιστικής θεωρίας νά μñ έκλαμβάνεται σαν κά-

ποια μαζική συνταγή για την έπεξεργασία της τρέχουσας πολιτικής γραμμής, αλλά να αναπτύσσεται δίπλα στην πολιτική πρακτική και τις άλλες πρακτικές, χωρίς να εγκαταλείπει τις δικές της απαιτήσεις. Είχε όμως συγχρόνως και το αποτέλεσμα, ενάντια στον ιδεαλισμό της καθαρής θεωρίας, να σημαδεύει την υλιστική θεωρία με την αναγκαιότητα της πρακτικής.

Άλλη ριζοσπαστική διατύπωση: ο έσωτερικός χαρακτήρας των κριτηρίων επικύρωσης της θεωρητικής πρακτικής. Θα μπορούσα να παραπέμψω στον Λένιν, που πρότεινε κι αυτός, ανάμεσα σε τούς άλλους, μια προκλητική θέση: «Η θεωρία του Μάρξ είναι παντοδύναμη γιατί είναι αληθινή» (δεν είναι αληθινή επειδή έπαληθεύτηκε με τις έπιτυχίες και τις άποτυχίες της, αλλά επειδή άκριβώς είναι αληθινή είναι γι' αυτό και έπαληθεύσιμη από τις έπιτυχίες και τις άποτυχίες της). Πρόβαλα όμως και άλλα έπιχειρήματα: ότι τά μαθηματικά δεν έχουν ανάγκη από τη φυσική και χημική έφαρμογή των θεωρημάτων τους· ότι οί πειραματικές έπιστήμες δεν έχουν ανάγκη από την τεχνική έφαρμογή των άποτελεσμάτων τους. Γιατί ή άπόδειξη άποτελεί προϊόν υλικών και θεωρητικών, συγκεκριμένων και ειδικών διαδικασιών που έγγράφονται στο έσωτερικό κάθε έπιστήμης. Και στο σημείο αυτό διακυβεύεται ή σχετική άυτονομία της θεωρίας, όχι τούτη τη φορά ενάντια στον ιδεαλισμό της θεωρίας, αλλά ενάντια στον πραγματισμό και στον έμπειρισμό μιάς κατάστασης δίχως άποχρώσεις, μέσα στην όποία όλες οί πρακτικές ήταν μαύρες, όπως οί άγελάδες μέσα στη χεικελιανή νύχτα.

Τελευταίο παράδειγμα για να τελειώνουμε: ύποστήριξα τη θέση του θεωρητικού άντι-ανθρωπισμού του Μάρξ. Θέση συγκεκριμένη, που δέ θέλησαν όμως να καταλάβουν το συγκεκριμένο της περιεχόμενο, και που ξεσήκωσε εναντίον μου την Έρη Συμμαχία όλης της άστικής και σοσιαλδημοκρατικής ιδεολογίας που υπάρχει στον κόσμο, άκόμα και μέσα στο διεθνές έργατικό κίνημα. Γιατί πήρα αυτές τις τόσο ριζοσπαστικές θέσεις; Δεν πρόκειται να όχυρωθώ πίσω από το έπιχείρημα της άγνοιάς μου, που είναι δοσμένη και μπορεί πάντα να χρησιμεύσει, αλλά να χρησιμεύσει στην ώρα της. Θέλω πρώτα να υπερασπιστώ την πρακτική αυτών των ριζοσπαστικών θέσεων ως προς την ίδια τους την άρχή. Γιατί, άκούστηκαν φυσικά φωνές για δογματισμό, θεωρητικολογία, περιφρόνηση της πράξης, του συγκεκριμένου, του ανθρώπου κλπ. Όμως, άπ' όλον αυτό τον άποτροπισμό δεν έλειπε μια κάποια ήκτικότητα.

Όσο για μένα, που έχω λίγο διδαχτεί από τη σχέση που ανέ-

λυσα παραπάνω μεταξύ φιλοσοφίας και πολιτικής, μου έρχόταν στη μνήμη ό Μακιαβέλι, του όποίου ό μεθοδολογικός κανόνας, που σπάνια διατύπωνε, αλλά χρησιμοποιούσε συστηματικά, είναι ότι πρέπει να στοχάζεται κανείς στα όρια, να παίρνει δηλαδή και να διατυπώνει θέσεις όριακές, όπου για να γίνει έφικτή ή σκέψη πρέπει να καταλαμβάνει τη θέση του άδύνατου. Τί κάνει λοιπόν ό Μακιαβέλι; Για ν' αλλάξει κάτι στην ιστορία του τόπου του, δηλαδή στα μυαλά των άναγνωστών που θέλει να προκαλέσει για να σκεφτούν και να διαμορφώσουν άπόψεις, ό Μακιαβέλι έξηγει σιωπηλά ότι πρέπει να ύπολογίζει κανείς στις δικές του άποκλειστικά δυνάμεις, δηλαδή, στη συγκεκριμένη περίπτωση, να μήν ύπολογίζει σε τίποτα, ούτε σ' ένα κράτος ύπαρκτό, ούτε σ' έναν ύπαρκτο πρίγκιπα, αλλά στο άνύπαρκτο άδύνατο: σ' έναν νέο πρίγκιπα μέσα σ' ένα καινούριο πριγκιπάτο.

Τη λογική της προκλητικής αυτής παραδοξολογίας την έβρισκα, παρ' όλα αυτά, και στον Λένιν. Ξέρουμε, πώς μερικά χρόνια μετά τη δημοσίευση του «Τί να κάνουμε;» και για ν' άπαντήσει σε κριτικές πάνω στις διατυπώσεις που χρησιμοποιούσε εκεί, ό Λένιν άπάντησε με τη θεωρία του λυγισμένου ραβδιού. Όταν ένα ραβδί έχει λυγίσει προς τη στραβή κατεύθυνση, έλεγε ό Λένιν, για να το έπαναφέρουμε, δηλαδή για να επανέλθει και να κατηθεί ίσιο, πρέπει πρώτα να το λυγίσουμε προς την άνάποδη κατεύθυνση, να του έπιβάλουμε δηλαδή με τη δύναμη του χεριού μας, μια κλίση αντίστροφη για όρισμένο χρόνο. Αυτή ή άπλη ιστορία νομίζω ότι περικλείνει μιάν όλόκληρη θεωρία της άποτελεσματικότητας του άληθινού, που είναι βαθιά ριζωμένη στη μαρξιστική πρακτική. Άντίθετα με όλη την όρθολογιστική παράδοση, που δεν έχει ανάγκη παρά από μια ιδέα όρθη για να διορθώσει μιάν άλλη ιδέα λαθεμένη, ό μαρξισμός θεωρεί ότι οί ιδέες δεν έχουν ιστορική ύπαρξη παρά μόνον άν έκληφθούν και ένσωματωθούν μέσα στην υλικότητα των κοινωνικών σχέσεων. Πίσω λοιπόν από τις σχέσεις μεταξύ άπλών ιδεών, ύπάρχουν συσχετισμοί δυνάμεων, που συντείνουν ώστε όρισμένες ιδέες να κυριαρχούν (είναι αυτό που όνομάζουμε, για να κάνουμε γρήγορα, κυρίαρχη ιδεολογία) και άλλες ιδέες να παραμένουν ύποτελείς (αυτό που όνομάζουμε άρχόμενη ιδεολογία) μέχρι ν' αλλάξει ό συσχετισμός των δυνάμεων. Συνεπάγεται από τά παραπάνω, ότι άν πρόκειται, άκόμα και σ' αυτό το φαινομενικά άφρημένο πεδίο που λέγεται φιλοσοφία, να αλλάξουν οί ιδέες που έχουν ιστορικά διαμορφωθεί, δεν μπορούμε να έπαναπαυθούμε στη διάδοση μόνο της γυμνής άλήθειας, και να περιμένουμε ύστερα να λάμψει στα πνεύματα του κόσμου το προφανές

αυτής της αλήθειας, όπως έλεγαν οι πρόγονοί μας στο 18ο αιώνα: είμαστε αναγκασμένοι, αφού πρέπει να ώθήσουμε για ν' αλλάξει ο κόσμος ιδέες, να αναγνωρίσουμε τη δύναμη που τις κρατάει κυρωμένες, επιβάλλοντάς τους, με αντίρροπη δύναμη, την απαιτούμενη αντικύρτωση που χρειάζονταν για να έλθουν στη σωστή στάση.

Όλ' αυτά διαγράφουν τη λογική μιάς διαδικασίας κοινωνικών αγώνων που υπερβαίνουν φυσικά οποιοδήποτε γραφτό κείμενο. Άλλὰ σ' ένα γραφτό κείμενο, όπως το «Τί να κάνουμε;», ή μόνη μορφή που μπορεί ν' αποδώσει αυτό το συσχετισμό δυνάμεων, είναι ή παρουσία του, ή συνεκτίμησή του και ή υπέρβαση του μέσα σε όρισμένες ριζοσπαστικές διατυπώσεις, θέσεις δηλαδή που κάνουν χειροπιαστό αυτό το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των νέων ιδεών και των κυρίαρχων ιδεών. Άν μπορεί, ή μετριότητά μου, να έμπνευσθει από τα παραδείγματα αυτά, θα έλεγα: ναί, συνειδητά καταπαίστηκα και μίλησα για τη σχέση μεταξύ ιδεών σε συσχετισμό δυνάμεων· ναί, συνειδητά «στοχάστηκα στα όρια», σε μερικά σημεία που θεωρούσα σημαντικά, και συνειδητά λύγισα το ραβδί προς την αντίστροφη κατεύθυνση. Όχι για την ήδονή της πρόκλησης, αλλά για να έπιστήσω την προσοχή των αναγνωστών σε τούτο το συσχετισμό δυνάμεων, για να τους προκαλέσω εκεί πάνω, και για να πετύχω συγκεκριμένα αποτελέσματα, όχι βέβαια από ιδεολογική πίστη σε κάποια παντοδυναμία της θεωρίας, όπως θέλησαν να μου προσάψουν όρισμένοι μύστες της φιλοσοφίας, αλλά αντίθετα, με βαθιά ύλιστική συνείδηση για την αδυναμία της καθαρής θεωρίας, δηλαδή με συνείδηση του συσχετισμού δυνάμεων που ή θεωρία όφείλει να αναγνωρίσει και να ύποταγει, αν θέλει να έχει μιά δυνατότητα να μεταβληθεί κάποτε σε ύλική δύναμη.

Και σαν απόδειξη των λεγομένων μου, θα ύποστηρίξω εύχαρίστως, με την εύκαιρία αυτή, ότι ο συσχετισμός δυνάμεων από την αντι-κύρτωση στην κύρτωση, ή ύπερβασή δηλαδή στη διατύπωση θέσεων ανήκει καθαρά στη φιλοσοφία, και ότι, αν και δέν αναφέρθηκαν άμεσα σε τούτο το νόμο, όπως έκανε ο Λένιν «έν παρόδω» και όχυρωμένος πίσω από την όλιγωρία μιάς παροιμίας, όλοι οι μεγάλοι φιλόσοφοι τον χρησιμοποίησαν πάντα, είτε μέσω της ιδεολογικής του άρνησης, είτε φανερά, με το «σκάνδαλο» του ύλισμού.

Όμως, με το να λυγίζει κανείς το ραβδί προς άλλη κατεύθυνση διατρέχει ένα κίνδυνο, που είναι κίνδυνος κάθε φιλοσοφίας: να το λυγίσει πολύ, ή πολύ λίγο. Γιατί σε τέτοιες καταστάσεις, όπου έμπλέκονται δυνάμεις και στόχοι κοινωνικοί, που δέν είναι όμως

δυνατό να έκτιμηθούν με άπόλυτη σιγουριά, δέν ύπάρχει τίποτα ικανό ν' άποφασίσει. Κάποιοι που έπεμβαίνει λοιπόν με τον τρόπο αυτό, διατρέχει πάντα τον κίνδυνο να μη βρει το σωστό μέτρο: είτε λυγίζοντας το ραβδί πολύ, είτε λυγίζοντάς το πολύ λίγο, διακινδυνεύουμε πάντα να πέσουμε έξω. Πιθανόν να πρόκειται, το γνωρίζετε, γι' αυτό που αναγνώρισα δημόσια ότι μου συνέβη έν μέρει, όταν παραδέχτηκα, ήδη από το 1967, και το έξηγησα περισσότερο, πιό πρόσφατα, στα «Στοιχεία άυτοκριτικής», ότι τα κείμενά μου του 1965, που σας έχουν ύποβληθεί, τουλάχιστον το «Νά διαβάσουμε το "Κεφάλαιο"», έπασχαν από μιά θεωρητική-στικη τάση και ήταν έλαφρά προσβλημένα από τη γοητεία της στρουκτουραλιστικής όρολογίας. Για να έξηγηθώ όμως πάνω σε κείνα τα παραστρατήματα, χρειάζόταν ή χρονική άπόσταση, όχι ή άπλη παρέλευση μιάς δεκαετίας, αλλά ή έμπειρία των άντανεκλάσεων που πρόκυψαν, ή έμπειρία της εργασίας και της άυτοκριτικής. Όταν κανείς γράφει, χρειάζεται καιρός για να καταλάβει. Θα πρόσθετα: ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την κατανόηση κείνων που είπτε.

Πριν περάσω στην έπιχειρηματολόγηση, μιά λέξη μόνο για το γενικότερο στόχο των δοκιμίων μου.

Αυτός ο άντικειμενικός στόχος είναι αναγνώσιμος στους τίτλους των βιβλίων μου: «Για τον Μάρξ», «Νά διαβάσουμε το "Κεφάλαιο"». Γιατί οι τίτλοι αυτοί είναι περισσότερο συνθήματα. Νομίζω ότι μπορώ να μιλήσω έδώ για τους ανθρώπους της γενιάς μου, που γνώρισαν την έποχή του ναζισμού και του φασισμού, του Λαϊκού Μετώπου, του Ίσπανικού Έμφυλίου, του πολέμου και της Άντίστασης, την περίοδο του Στάλιν. Συνεπαρμένοι μέσα στη δίνη των μεγάλων ταξικών αγώνων της σύγχρονης ιστορίας, στρατευτήκαμε στις γραμμές του εργατικού κινήματος και θέλαμε να είμαστε μαρξιστές. Όμως δέν ήταν εύκολο να είσαι μαρξιστής εκείνο τον καιρό, ούτε να αναγνωρισθείς μέσα στη μαρξιστική θεωρία, ακόμα και μετά το 20ό Συνέδριο, έπειδή ο προηγούμενος δογματισμός έπιζούσε μέσω του αντίβαρου της «μαρξιστικής» φιλοσοφικής φλυαρίας γύρω από τον άνθρωπο. Και αφού οι φλυαρίες αυτές βασίζονταν στο γράμμα των νεανικών έργων του Μάρξ, έπρεπε να ξαναγυρίσει κανείς στον Μάρξ για να δει κάπως καθαρότερα μέσα σε μιά σκέψη θολωμένη από τις δοκιμασίες της ιστορίας. Δέν έπιμένω στο πολιτικό νόημα του διαβήματός μου: πα-

ρουσίαζε αυτή την πρωτοτυπία, που δεν του συγχωρέθηκε ποτέ, να άσκει κριτική στο δογματισμό όχι από θέσεις δεξιές της ανθρωπιστικής ιδεολογίας, αλλά από θέσεις άριστερές του θεωρητικού άντι-ανθρωπισμού, άντι-εμπειρισμού και άντι-οικονομισμού. Το διάβημα αυτό δεν το έκανα μόνον εγώ: όπως πληροφορήθηκα αργότερα, κι άλλοι εκτός από μένα, όχι μόνον ο Ντέλλα Βόλπε στην Ίταλία, αλλά και πολλοί νέοι σοβιετικοί έρευνητές, των όποιων τα έργα δεν είδαν ποτέ το φώς, είχαν επίσης χαράξει, με τον τρόπο του ο καθένας, τον ίδιο δρόμο. Το πρόβλημα ήταν να αποδοθεί στη μαρξιστική θεωρία έστω και ένα τμήμα των τίτλων της σαν θεωρίας και, μάλιστα, σαν επαναστατικής θεωρίας, τη στιγμή που ο δογματισμός και ο μαρξιστικός ανθρωπισμός πραγματεύονταν τη μαρξιστική θεωρία σαν την πρώτη τυχούσα ιδεολογία. Ο Μάρξ είχε εύχηθεί, στον πρόλογο του «Κεφάλαιου», «άναγνώστες που να σκέφτονται από μόνοι τους». Για ν' άποπειραθούμε να σκεφτούμε ό,τι είχε σκεφτεί ο Μάρξ, το ελάχιστο που μπορούσαμε να κάνουμε ήταν να ξαναγυρίσουμε σ' αυτόν προσπαθώντας «να σκεφτούμε από μόνοι μας» αυτό που εκείνος είχε σκεφτεί.

Μου φάνηκε λοιπόν τότε αναγκαίο, μέσα σ' όλες εκείνες τις επιθέσεις που ύφιστατο ή σκέψη του Μάρξ, να επιμείνω σε μιαν ιδέα άπλη: στον πρωτοφανή και επαναστατικό χαρακτήρα της σκέψης του Μάρξ. Π ρ ω τ ο φ α ν ή, γιατί ο Μάρξ θεμελίωσε αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε —σε πρώτη προσέγγιση— επίσημη της ιστορίας, με έργασία έννοιολογικής έπεξεργασίας που αρχίζει από τη «Γερμανική Ίδεολογία» και ολοκληρώνεται στο «Κεφάλαιο». Έ π α ν α σ τ α τ ι κ ό, γιατί αυτή ή έπιστημονική ανακάλυψη που όπλιζε το προλεταριάτο στον άγώνα του, προκάλούσε συγχρόνως μιαν αναστάτωση στη φιλοσοφία: όχι μόνον αναγκάζοντας τη φιλοσοφία να επανεπεξεργαστεί τις κατηγορίες της για να τις εύθυγραμμίσει με τη νέα έπιστήμη και τα άποτελέσματά της, αλλά επίσης και κυρίως προσφέροντας στη φιλοσοφία τη δυνατότητα να μεταβάλλει την πρακτική της, με το να άποκαλύψει την πραγματική της σχέση με την πάλη των τάξεων.

Αυτόν το νεωτερισμό, έτούτη τη ριζική διαφορά του Μάρξ, επαναστάτη στη θεωρία και στην πράξη, θέλησα όχι μόνο να κάνω άντιληπτή, αλλά να την κάνω κατανοητή, και «εί δυνατόν» να την ανάγω σε φιλοσοφική σύλληψη. Και τούτο, έπειδη θεωρούσα —και θεωρώ ακόμα— ότι το να σκεφτούμε πάνω σ' αυτή τη διαφορά, άποτελεί, πολιτικά και θεωρητικά, ζωτικό ζήτημα για το εργατικό κίνημα και τους συμμάχους του. Γι' αυτό το λόγο δεν ήταν δυνατό

παρά να τοποθετηθώ στο επίπεδο της νέας φιλοσοφίας, που παρήγαγε ο Μάρξ με την έπιστημονική του επανάσταση, και να προσπαθώ να σκεφτώ τη διαφορά αυτή ξεκινώντας από την καινούρια αλήθεια που κατακτήθηκε, σύμφωνα μ' ένα διανοητικό ρεύμα συγγενικό με τη σκέψη του Σπινόζα και άποδεκτό από τον Μάρξ. Για το σκοπό αυτό όμως, έπρεπε να σκεφτεί κανείς προηγουμένως τη φιλοσοφία εκείνη, τη μόνη κατάλληλη για να σκεφτεί ύστερα τη διαφορά, έπρεπε δηλαδή να ξεκαθαρίσει κανείς πρώτα τις άντιλήψεις του για τη φιλοσοφία του ίδιου του Μάρξ. Όμως, όλοι γνωρίζουμε ότι ο ώριμος Μάρξ δέ μάς άφησε τίποτ' άλλο, εκτός από την έκπληκτική «Είσαγωγή» του 1857 και την πρόθεση —που δεν τηρήθηκε ποτέ— να γράψει καμιά δεκαριά σελίδες για τη διαλεκτική. Η φιλοσοφία του Μάρξ περιέχεται δίχως άμφιβολία στο «Κεφάλαιο», όπως τό 'λεγε και ο Λένιν, αλλά σε πρακτική κατάσταση, όπως άκριβώς περιέχεται και μέσα στους μεγάλους άγώνες του εργατικού κινήματος. Σκέφτηκα πώς χρειαζόταν να άποκολληθεί από κεί, και προσπάθησα να της δώσω μιá μορφή που να ταιριάζει στην έπιστημονική έννοιολογική της διατύπωση, βασιζόμενος πάνω στα διαθέσιμα άποσπάσματα και παραδείγματα. Γι' αυτό, το πρόβλημα της μαρξιστικής φιλοσοφίας βρέθηκε φυσιολογικά στο έπίκεντρο των άναζητήσεών μου. Όχι έπειδη το άνήγαγα σε όμφαλό της γής, ούτε γιατί θρόνιασα τη φιλοσοφία στην έξουσία, αλλά γιατί χρειαζόταν αυτή ή φιλοσοφική παράκαμψη για να προσεγγίσει κανείς το ριζοσπαστισμό του Μάρξ.

Διατηρώ πάντα την πεποίθηση αυτή. Θα την διατυπώσω διαφορετικά άπ' ότι στο «Για τον Μάρξ» και στο «Να διαβάσουμε το «Κεφάλαιο»», αλλά θεωρώ ότι δε γελάστηκα όταν υπόδειξα το σημείο από το όποιο πρέπει να ξεκινήσει κανείς για να κατανοήσει τον Μάρξ, γιατί ή βασική θέση όλόκληρου του φιλοσοφικού του συστήματος συμπυκνώνεται στο σημείο αυτό.

Η «τελευταία άνάλυση...».

Σας προτείνω τώρα να είσχωρήσουμε στα δοκίμιά μου από τρεις δρόμους που τα διατρέχουν και που διασταυρώνονται μέσα τους.

Παίρνω την πρώτη δίοδο πρόσβασης, που είναι ή ένονια της «τελευταίας άνάλυσης».

Γνωρίζουμε ότι ο Μάρξ και ο Ένγκελς ύποστήριξαν τη θέση πώς ή οικονομία είναι καθοριστική σε τελευταία άνάλυση. Η προτασούλα αυτή, αν και δεν της φαίνεται, αναστα-

τώνει στην πραγματικότητα ολόκληρη την επικρατούσα αντίληψη για την κοινωνία και την ιστορία. Δεν έχει δοθεί ακόμα άρκετη προσοχή στην εικόνα ή στη μεταφορά, με την όποια ο Μάρξ αναπαριστά την αντίληψή του για την κοινωνία στον Πρόλογο της «Συμβολής», στα 1859. Η εικόνα αυτή είναι μιὰ τ ο π ο θ ε σ ί α, δηλαδή μιὰ διάταξη στο χώρο, που αποδίδει σε δοσμένες πραγματικές συγκεκριμένες θέσεις στο διάστημα.

Η μαρξική τοποθεσία παριστάνει την κοινωνία ως μεταφορά ενός οικοδομήματος, του οποίου τὰ πατώματα ἐδράζονται στη βάση του — όπως είναι φυσικό να γίνεται στη λογική ενός κτιρίου. Η βάση είναι die Basis, ή die Struktur, που στα ελληνικά μεταφράζεται συχνότερα «βάση», αλλά πιό σωστά «υπόδομή»: πρόκειται για την οικονομία, για την ένότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής κάτω από τις σχέσεις παραγωγής. Στο ισόγειο της βάσης, ύψώνεται ο όροφος ή οι όροφοι του *Überbau*, που μεταφράζεται συνηθέστερα στα ελληνικά «έποικοδόμημα», αλλά σωστότερα «υπερδομή» νομικοπολιτική και ιδεολογική.

Μια άπλη εικόνα που δηλώνει πραγματικότητες, θα σκεφτεί κάποιος. Ναι: αλλά διακρίνονται άς τες, πράγμα που είναι ήδη σημαντικό, τοποθετώντας λόγου χάρη το θετό δίκαιο, που το έβλεπε ο Χέγκελ στην άστική κοινωνία, στην πλευρά της υπερδομής και έπισημαίνοντας πολύ περισσότερο πράγματα από πραγματικότητες: την άποτελεσματοκότητα και τη διαλεκτική τους.

Όταν λέει ο Μάρξ ότι η βάση ή υπόδομή είναι καθοριστική σε τελευταία ανάλυση, έννοει πώς εκείνο που καθορίζει είναι ή υπερδομή.

Για παράδειγμα:

«Η ιδιαίτερη οικονομική μορφή με την όποια εξάγεται από τους άμεσους παραγωγούς ή μη πληρωνόμενη υπερεργασία, καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας στην παραγωγή, και έπενεργεί με τη σειρά της πάνω της με καθοριστικό τρόπο»².

2. Ο Μάρξ συνεχίζει: «Σ' αυτήν θεμελιώνεται ολόκληρη ή δόμηση (Gestaltung) της οικονομικής κοινότητας, που προέρχεται από τις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής, όπως επίσης και ή ιδιαίτερη πολιτική της δομή (Gestalt). Κάθε φορά βρίσκουμε το πιό απόκρυφο μυστικό (innerste Geheimnis), το κρυμμένο θεμέλιο (Grundlage) της όλης κοινωνικής κατασκευής (Konstruktion), και έν συνέχεια της πολιτικής μορφής της κυριαρχίας και της σχέσης εξάρτησης, κοντολογίς το μυστικό κάθε ιδιαίτερης μορφής κράτους στην άμεση σχέση μεταξύ ιδιοκτητών τών μέσων παραγω-

Ο καθορισμός όμως που σκέφτεται ο Μάρξ, είναι καθορισμός μόνο σε τελευταία ανάλυση. Όπως λέει ο Έγγκελς (Γράμμα στον Μπλόχ):

«Σύμφωνα με την ύλιστική αντίληψη για την ιστορία, ο καθοριστικός παράγοντας σ' αυτήν είναι, σε τελευταία ανάλυση, ή παραγωγή και ή αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μάρξ, ούτε έγω είπαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν τώρα κάποιος βασανίζει την πρόταση αυτή προσπαθώντας να συνάγει ότι ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μόνος καθοριστικός, την μεταβάλλει σε μιὰ φράση κενή, άφηρημένη, παράλογη»³.

Στον καθορισμό της μαρξικής τοποθεσίας, τελευταία ανάλυση πάει να πει τελευταία ανάλυση τίποτα παραπάνω, τίποτα παρακάτω. Αν είναι ή τελευταία, όπως φαίνεται στη νομική απεικόνιση που την στηρίζει, σημαίνει πώς υπάρχουν κι άλλες, εκείνες που έμφανίζονται στη νομικο-πολιτική και ιδεολογική υπερδομή. Έτσι, ή ένδειξη της τελευταίας ανάλυσης στον καθορισμό, έχει διπλή λειτουργία: διαχωρίζει με ριζικό τρόπο τον Μάρξ από κάθε μηχανιστική σύλληψη, και ανοίγει — μέσα στη λογική του καθορισμού — το παιχνίδι τών διαφόρων βαθμίδων, το παιχνίδι μιás ύπαρκτης διαφορετικότητας, όπου έγγράφεται ή διαλεκτική. Η μαρξική τοποθεσία θα σημαίνει, στην περίπτωση αυτή, ότι ο καθορισμός σε τελευταία ανάλυση από την οικονομική βάση δεν μπορεί να γίνει άντικείμενο θεώρησης, παρά μόνο μέσα σ' ένα διαφοροποιημένο σύνολο, άρα σύνθετο και διαρθρωμένο (την «Gliederung»), όπου ο καθορισμός σε τελευταία ανάλυση σηματοδοτεί την πραγματική διαφορά μεταξύ τών άλλων βαθμίδων, τη σχετική

γής και άμέσων παραγωγών. Κάθε μορφή της σχέσης αυτής ανταποκρίνεται πάντα, ανάλογα με τη φύση της, σ' έναν όρισμένο βαθμό ανάπτυξης της όργανωσης έργασίας και έπομένως σ' έναν κάποιο έπίσης βαθμό ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας». («Κεφάλαιο», VIII, σελ. 170-173, γαλλ. έκδοση).

3. Ο Έγγκελς συνεχίζει: «Η οικονομική κατάσταση είναι ή βάση, αλλά τὰ διάφορα στοιχεία της υπερδομής, οι πολιτικές μορφές της πάλης τών τάξεων και τὰ άποτελέσματά της, τὰ Συντάγματα που διαμορφώνονται όταν κερδηθεί ή μάχη από τη νικηφόρα κοινωνική τάξη, τὰ νομικά μορφώματα, άκόμα και οι άντανακλάσεις όλων αυτών τών πραγματικών άγώνων στα μυαλά εκείνων που συμμετέχουν, πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες και θρησκευτικές αντίληψεις, και ή κατοπινή τους ανάπτυξη σε δογματικά συστήματα, άσκούν έπίσης την επίδρασή τους κατά τη διάρκεια τών ιστορικών άγώνων, και σε πολλές περιπτώσεις καθορίζουν, κατά κύριο λόγο, τη μορφή τους».

τους αυτόνομια και τὸν τρόπο πού ἐπιδρουν στὴν ἴδια τὴν οἰκονομική βάση.

Πρὶν φτάσω στὶς συνέπειες, θὰ ἤθελα νὰ ἐπιστημάνω τὴ θεωρητική σημασία αὐτῆς τῆς κατηγορίας «*τελευταία ἀνάλυση*», πού συχνὰ ἐρμηνεύθηκε μὲ φιλοσοφική ἐπιπολαιότητα. Ἡ βεβαίωση τοῦ καθορισμοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴν οἰκονομία, σημαίνει ὀριοθέτηση ἀπέναντι σ' ὅλες τὶς ἰδεαλιστικές φιλοσοφίες τῆς ἱστορίας, σημαίνει υἰοθέτηση τῆς ὑλιστικῆς θέσης. Τὸ νὰ μιλάει ὁμως κανεὶς γιὰ τὸν καθορισμὸ σὲ *τελευταία ἀνάλυση* ἀπὸ τὴν οἰκονομία, σημαίνει ἐπίσης ὅτι διαχωρίζει τὴ θέση του ἀπὸ κάθε μηχανιστική ἀντίληψη τοῦ ντετερμινισμοῦ καὶ ὅτι υἰοθετεῖ μιὰ διαλεκτική θέση. Ὡστόσο, ὅταν στοχαζόμαστε ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τοῦ Χέγκελ, πρέπει νὰ προφυλαγόμαστε ἀπὸ τὸν ἰδεαλιστικὸ πειρασμὸ τῆς διαλεκτικῆς. Πράγματι, ὅταν ὁ Μάρξ ἐγγράφει τὴ διαλεκτικὴ μέσα στὸ παιχνίδι μεταξὺ τῶν βαθμίδων μιᾶς τοποθεσίας, θέλει ἀκριβῶς νὰ ὀριοθετηθεῖ ἀπέναντι στὴν αὐταπάτη μιᾶς διαλεκτικῆς πού θὰ ἦταν ἱκανὴ νὰ παράγει ἀπὸ μόνη τῆς τὴν ἴδια τῆς τὴν ὕλη, ἀπὸ τὴν αὐθόρμητη κίνηση τῆς αὐτο-ἀνάπτυξής τῆς. Ὑποβάλλοντας τὴ διαλεκτικὴ στὸν καταναγκασμὸ τῆς τοποθεσίας του, ὁ Μάρξ τὴν ὑποβάλλει στοὺς πραγματικοὺς ὅρους ἄσκησής τῆς, τὴν προφυλλάσσει ἀπὸ τὴν ἰδεαλιστικὴ παράκρουση, τὴν ὑποχρεώνει νὰ εἶναι ὑλιστικὴ, νὰ ἀναγνωρίζει δηλαδὴ πὼς οἱ ἴδιες τῆς οἱ μορφές εἶναι προδιαγραμμένες ἀπὸ τὴν ὑλικότητα τῶν ὄρων τῆς. Εἶμαι σύμφωνος ὅτι αὐτὴ ἡ ἐγγραφή καὶ ἡ προδιαγραφή δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ μᾶς δώσουν τὶς ἴδιες τὶς μορφές τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς, ἀλλὰ μᾶς προφυλλάσσουν τουλάχιστον ἀπὸ ἕναν πειρασμὸ: τὸν πειρασμὸ νὰ τὶς πάρουμε ἔτοιμες ἀπὸ τὸν Χέγκελ.

Μέσ' ἀπὸ τὸ δρόμο αὐτὸ προσεγγίζουμε προβλήματα τὰ ὁποῖα ἀναπτύχθηκαν στὰ δοκίμιά μου, πού ἔχουν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ ἀντιδιαστείλουν μὲ σαφήνεια τὸν Μάρξ ἀπὸ τὸν Χέγκελ. Ἄλλοῦ μίλησα γιὰ τὸ τί ὀφείλει ὁ Μάρξ στὸν Χέγκελ, καὶ γιὰ τὴν ἐπίσης ἀναγκάστηκε πάντα νὰ περάσει ἀπ' αὐτὸν γιὰ ν' ἀνοίξει τὸ δικὸ του δρόμο⁴.

Ναί, ὁ Μάρξ ἦταν κοντὰ στὸν Χέγκελ, ἀλλὰ κυρίως *γιὰ λόγους πού δὲν εἰπώθησαν*, γιὰ λόγους προγενέστερους ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ, γιὰ λόγους πού σχετίζονται μὲ τὴν κριτικὴ στάση τοῦ Χέγκελ.

4. Βλ. «Ὁ Μάρξ μπροστὰ στὸν Χέγκελ», στὸ «Ὁ Λένιν καὶ ἡ φιλοσοφία». Βλ. ἐπίσης καὶ «Στοιχεῖα αὐτοκριτικῆς».

κελ ἀπέναντι στὶς θεωρητικὲς ἀφετηρίες τῆς κλασικῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τὸν Καρτέσιο ὡς τὸν Κάντ. Μὲ μιὰ λέξη, ὁ Μάρξ ἦταν κοντὰ στὸν Χέγκελ ἐξαιτίας τῆς ἐπιμονῆς, μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς ἀπόρριπτε κάθε φιλοσοφία τῆς Ἀρχῆς ἢ τοῦ Ὑποκειμένου, ἄσχετα ἂν ἦταν ὀρθολογιστικὴ, ἐμπειρικὴ ἢ ὑπερβατικὴ: ἦταν κοντὰ του ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ τοῦ «*cogito*», τοῦ αἰσθησιακοῦ - ἐμπειρικοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ ὑποκειμένου, δηλαδὴ ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ πού ἀσκούσε ὁ Χέγκελ στὴν ἰδέα μιᾶς θεωρίας τῆς γνώσης. Ὁ Μάρξ ἦταν κοντὰ στὸν Χέγκελ ὡς πρὸς τὴν χεγκελιανὴ κριτικὴ τοῦ ὑποκειμένου δικαίου καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ του ἀπέναντι στὸ ἠθικὸ ὑποκείμενο, κοντολογίς ἀπέναντι σὲ κάθε ἰδεολογία τοῦ Ὑποκειμένου, πού, ὅποιες κι ἂν ἦταν οἱ παραλλαγές τῆς, παρείχε στὴν κλασικὴ ἀστικὴ φιλοσοφία τὰ μέσα γιὰ νὰ ἐγγυᾶται τὶς γνώσεις, τὶς πρακτικὲς καὶ τοὺς στόχους τῆς, ὄχι ἀναπαράγοντας ἀπλᾶ καὶ μόνο τὶς ἔννοιες τῆς κυρίαρχης νομικῆς ἰδεολογίας, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ τὶς ἐπεξεργάζεται φιλοσοφικά. Καὶ ἂν δοῦμε ἀπὸ πῶς κοντὰ τὸ σύνολο τῶν κριτικῶν αὐτῶν θεμάτων, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Μάρξ συγγένευε πράγματι μὲ τὸν Χέγκελ ὡς πρὸς ὅ,τι αὐτὸς εἶχε φανερὰ κληρονομήσει ἀπὸ τὸν Σπινόζα, γιὰ τὸ ὅ,τι αὐτὰ εἶναι δυνατὰ νὰ τὰ διαβάσουμε κιόλας στὴν «Ἠθικὴ» καὶ στὸ «*Tractatus Theologico-politicus*». Συνήθως τηρεῖται ἄκρα σιωπὴ ὡς πρὸς αὐτὲς τὶς βαθύτατες συγγένειες, πού ἀποτελοῦν, ὡστόσο, ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο στὸν Σπινόζα καὶ τὸν Χέγκελ, τὰ προτάγματα τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Μάρξ. Δὲ γίνεται καθόλου λόγος γι' αὐτὰ, γιὰ τὴν τάχα δὲν τὰ ἔβριξε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, καὶ ὅλη ἡ σχέση Μάρξ - Χέγκελ μετατίθεται στὸ πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς, ἐπειδὴ γι' αὐτὴν ἐκφράστηκε ὁ Μάρξ! Σὰ νὰ μὴν ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ πού πρῶτος μᾶς δίδαξε πὼς δὲν πρέπει ποτὲ νὰ κρίνουμε κάποιον μὲ γνώμονα τὴν αὐτοσυνειδησία του, ἀλλὰ πάνω στὴ βάση τῆς συνολικῆς διαδικασίας, πού πίσω ἀπὸ τὶς πλάτες τῆς συνείδησής τους, παράγει τὴ συνείδηση αὐτῆ.

Θὰ μὲ συγχωρήσετε γιὰ τὴν ἐπιμονή μου στὸ σημεῖο αὐτὸ, ἀλλὰ εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς πού προδιαγράφει τὴ λύση ἀρκετῶν προβλημάτων, πραγματικῶν ἢ φανταστικῶν, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴ σχέση Μάρξ - Χέγκελ, καὶ στὸ μαρξικὸ ἔργο, *τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ διαλεκτικὴ καὶ στὸν ὑλισμὸ*.

Πράγματι, θεωρῶ ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς μαρξικῆς διαλεκτικῆς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τεθεῖ παρὰ μόνο ἂν ἐπιβάλλουμε *στὴ διαλεκτικὴ τὴν προτεραιότητα τοῦ ὑλισμοῦ*, καὶ ἂν συγκεντρώσουμε τὴν προσοχή μας στὶς μορφές πού πρέπει νὰ πάρει γιὰ νὰ εἶναι ἡ

διαλεκτική αὐτοῦ τοῦ ὕλισμου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, μπορούμε τώρα νὰ καταλάβουμε, γιατί ἡ ἰδέα τῆς διαλεκτικῆς μπόρεσε νὰ ἐπιβληθεῖ σὲ μιὰ φιλοσοφία σὰν τὴ χεγκελιανή, ὄχι μόνον ἐπειδὴ οἱ δραματικὲς ἀναταραχὲς τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ τὰ ἐπακόλουθὰ τῆς τῆς ἔδιναν ἓνα σκληρὸ μάθημα, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ διαλεκτικὴ ἦταν τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ νὰ προχωρήσει κανεὶς μέσα σ' ἓνα φιλοσοφικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο παρ' ὅλο πού παλινорθώνει τὶς ἔνοιες τῆς Ἀρχῆς καὶ τοῦ Ὑποκειμένου μεταμορφώνοντάς τες, εἶχε σοβαροὺς λόγους νὰ ἀρνηθεῖ πρῶτο αὐτὸ νὰ καταφύγει στὰ ἐχέγγυα αὐτῶν τῶν ἐνοιῶν. Φυσικά, ὁ Χέγκελ δὲ βάλθηκε ν' ἀναζητεῖ τὴ διαλεκτικὴ ἀφοῦ πρῶτα ἀπόρριψε τὶς ἔνοιες τῆς Ἀρχῆς καὶ τοῦ Ὑποκειμένου. Ἐπεξεργάστηκε τὴ διαλεκτικὴ πού τοῦ χρειαζόταν γιὰ νὰ ὀριοθετηθεῖ — ἀπέναντι στοὺς κλασικοὺς φιλοσόφους καὶ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς στόχους, μέσα σὲ μιὰ ἐνιαία διαδικασία· ὁ Χέγκελ «μυστικοποίησε τὴ διαλεκτικὴ», ὅπως λέει ὁ Μάρξ. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει νὰ μαρτυράει ἡ ἴδια ἡ χεγκελιανὴ μυστικοποίησις μιὰ σχέση ἀέναη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἐπίκουρου, κι ἴσως ἀπὸ παλιότερα ἀκόμα, ἀ ν ἄ μ ε σ α σ τ ὸ ν ὕ λ ι σ μ ὸ, πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τεθεῖ παρὰ μόνον σὲ ἀντιπαράθεση μὲ ὄλες τὶς φιλοσοφίες τῆς Ἀρχῆς —εἴτε τοῦ Εἶναι, εἴτε τοῦ Ὑποκειμένου, εἴτε τῆς Αἴσθησης— κ α ἰ σ τ ῆ δ ι α λ ε κ τ ι κ ῆ. Γιὰ νὰ μιλήσουμε ἀπλούτερα, ὅταν ἀπορρίπτει κανεὶς τὴ ριζικὴ ἀρχὴ τῶν πραγμάτων, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ μορφή τῆς, πρέπει παράλληλα νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἄλλες κατηγορίες ἀπὸ τὶς κλασικὲς, γιὰ νὰ μπόρῃ νὰ στοχαστεῖ πάνω σὲ πρωταρχικὲς ἔνοιες, ὅπως ἡ οὐσία, ἡ αἰτία ἢ ἡ ἐλευθερία. Ὅταν ἀρνούμαστε τὴν ἀρχὴ σὰν ἐκδοτικὸ ὄργανισμὸ τῆς φιλοσοφίας, εἴμαστε ἀναγκασμένοι ν' ἀρνηθοῦμε καὶ τὸ νόμισμά τῆς καὶ νὰ θέσουμε σὲ κυκλοφορία ἄλλες κατηγορίες: τὶς κατηγορίες τῆς διαλεκτικῆς. Αὐτὴ εἶναι, σὲ ἀδρὲς γραμμῆς, ἡ βαθιὰ σχέση πού συνδέει τὰ προτάγματα τοῦ ὕλισμου πού βρίσκουμε στὸν Ἐπίκουρο, στὸν Σπινόζα καὶ στὸν Χέγκελ, σχέση πού ρυθμίζει τὰ πάντα στὴ διαλεκτικὴ, πού κυβερνᾷ καὶ τὴν ἴδια τὴ διαλεκτικὴ.

Αὐτὸ τὸ σημεῖο μού φαίνεται σημαντικὸ, πολὺ πιὸ σημαντικό ἀπὸ ὀρισμένα «συμπεράσματα δίχως προκείμενες προτάσεις», πού ἀποτελοῦν κρίσεις μέσω τῶν ὁποίων μίλησε ὁ Μάρξ γιὰ τὸν Χέγκελ θ ἰ γ ο ν τ α ς μ ε μ ο ν ω μ ἔ ν α τὸ πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς. Γνωρίζουμε, πὼς κάνοντάς το, ἤθελε ν' ἀναγνωρίσει στὸν Χέγκελ, ὅτι, ἀντιγράφω, «πρῶτος αὐτὸς ἔκφρασε τὴ συνολικὴ κίνηση τῆς διαλεκτικῆς», πράγμα πού εἶναι σωστὸ καὶ εἰπωμένο μὲ ἀρκετὴ μετριοπάθεια, καὶ νὰ βεβαιώσει συγχρόνως, δίχως περι-

στροφὲς αὐτὴ τὴ φορά, ὅτι ὁ Χέγκελ «μυστικοποίησε» τὴ διαλεκτικὴ καὶ πὼς ἡ δική του διαλεκτικὴ —τοῦ Μάρξ— ὄχι μόνον δὲν ἦταν ἐκείνη τοῦ Χέγκελ, ἀλλὰ «ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετό τῆς». Γνωρίζουμε ὅμως ἐπίσης ὅτι ὁ Μάρξ βεβαιώνει πὼς γιὰ νὰ ἀπομυθοποιηθεῖ ἡ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ, ἀρκεῖ νὰ ἀντιστραφεῖ. Βασανίστηκα ἀρκετὰ γιὰ ν' ἀποδείξω ὅτι τὸ ἀναποδογύρισμα αὐτὸ δὲν ἀποδίδει τὴν πραγματικότητα καὶ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μεταφορικὴ εἰκόνα μιᾶς ἀληθινῆς ὕλιστικῆς μετατροπῆς τῶν μορφῶν τῆς διαλεκτικῆς, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Μάρξ μᾶς εἶχε ὑποσχεθεῖ καμιά εἰκοσαριά σελίδες πού δὲν ἔγραψε ποτέ. Ἡ σιωπὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία. Δίχως ἀμφιβολία, ἔπρεπε νὰ ἀναχθοῦμε ἀπὸ τὰ συμπεράσματα, στὰ ὕλιστικὰ προτάγματα τῆς διαλεκτικῆς, καὶ ξεκινώντας ἀπ' αὐτά, νὰ στοχαστοῦμε πᾶς συγκεκριμένα τὶς νέες κατηγορίες πού φέρνουν στὴν ἐπιφάνεια, πού βρίσκονται ἐν δράσει στὸ «Κεφάλαιο» καὶ στὰ γραφτὰ τοῦ Λένιν, πού δὲν φέρουν ὅμως ἐκεῖ πάντα τὸ ὄνομά τους, ἢ τουλάχιστον δὲν τὸ φέρουν ἀκόμα.

Προσπάθησα, ἐρευνώντας καὶ τὶς ὁμοιότητές τους, νὰ βρῶ πιὸ ἀθὰ μμποροῦσε νὰ εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ Μάρξ καὶ Χέγκελ. Γιατὶ ὅσο κι ἂν εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Μάρξ δανείστηκε τὴ λέξη καὶ τὴν ἰδέα τῆς διαλεκτικῆς ἀπὸ τὸν Χέγκελ, δὲ θὰ μμποροῦσε νὰ τὴν ἔχει ἀποδεχτεῖ, ἔτσι ὅπως εἶναι διπλᾶ μυστικοποιημένη, ὄχι μόνον στὴν ἰδεαλιστικὴ τῆς ὑπόστασις, πού παράγει τὴν ἴδια τῆς τὴν ὕλη, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ κυρίως ὡς πρὸς τὶς μορφές πού πραγματώνουν τὸ θαῦμα τῆς αὐτο-ενσάρκωσής τῆς: ἡ ἄρνησις καὶ ἡ ἄρνησις τῆς ἄρνησις ἢ «Aufhebung». Γιατὶ, ἂν ἡ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ ἀπορρίπτει κάθε Ἀρχή, πράγμα πού διαβάζουμε στὴν πρώτη σελίδα τῆς «Λογικῆς», ὅπου τὸ Εἶναι ταυτίζεται μὲ τὸ Μὴ-Ἦν, τὴν προβάλλει στὸ Τέλος ἑνὸς Σκοποῦ, πού ἀποτελεῖ —μέσα στὴ δική του πορεία— τὴν ἴδια τῆς τὴν Ἀρχή, τὸ ἴδιο τῆς τὸ Ὑποκείμενο. Στὸν Χέγκελ δὲν ὑπάρχει προσδιορίσιμη Ἀρχή, τοῦτο ὅμως ἐπειδὴ ὀλόκληρη ἡ διαδικασία, πού συντελεῖται μέχρι τὴν τελικὴ ὀλότητα, εἶναι ἡ ἴδια, δίχως διάκριση, σ' ὄλες τὶς στιγμὲς πού προηγούνται τοῦ τέλους τῆς, ἢ ἴδια τῆς ἢ Ἀρχῆ. Στὸν Χέγκελ δὲν ὑπάρχει Ὑποκείμενο, τοῦτο, ὅμως, ἐπειδὴ τὸ Ὑποκείμενο - γίγνεσθαι τῆς οὐσίας, σὰ διαδικασία ἄρνησις τῆς τετελεσμένης ἄρνησις, ἀποτελεῖ τὸ Ὑποκείμενο τῆς ἴδιας τῆς διαδικασίας. Ἄν λοιπὸν ὁ Μάρξ πῆρε ἀπὸ τὸν Χέγκελ τὴν ἰδέα τῆς διαλεκτικῆς, ὄχι μόνον τὴν «ἀναποδογύρισε» γιὰ νὰ τὴν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν ἰδεαλιστικὴ αὐταπάτη τῆς αὐτο-παραγωγῆς, ἀλλὰ χρειάστηκε ἐπίσης νὰ μεταβάλλῃ τὶς μορφές τῆς γιὰ νὰ πᾶσουν νὰ προκαλοῦν τὰ ἀντίστοιχα ἀποτελέσματα. Ὁ Λένιν, στὰ χρόνια 1918 - 1923, δὲ σταμάτησε

να επαναλαμβάνει: ἄν ὁ σοσιαλισμὸς δὲν καταφέρει νὰ μεταλλάξει τὴ μικρὴ ἐμπορευματικὴ ἰδιοκτησία, ὅσο αὐτὴ θὰ ὑπάρχει, θὰ ἀναπαράγει τὸν καπιταλισμὸ. Θὰ μπορούσε κανεὶς, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, νὰ πεῖ: ὅσο ὁ μαρξισμὸς δὲν καταφέρνει νὰ μεταβάλλει τὶς μορφές τῆς μυστικοποιημένης ἀπὸ τὸν Χέγκελ διαλεκτικῆς, ὅσο αὐτὲς θὰ ὑπάρχουν, θὰ ἀναπαράγουν τὰ ἀποτελέσματα τῆς χειρ-κελιανῆς μυστικοποίησης. Ἡ μετὰ βολὴ αὐτὴ οὔτε μέσα στὸ κεφάλι μου ἦταν, οὔτε ἐπρόκειτο νὰ ἔρθει ἀπὸ μόνῃ τῆς· βρισκόταν ὅμως ὀλοφάνερη μέσα στὰ κείμενα τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Λένιν καὶ στὴν πρακτικὴ τοῦ ταξικοῦ ἀγώνα ποὺ διεξάγουν οἱ προλετάριοι.

Αὐτὸ ποὺ ὑπῆρχε λοιπὸν ἤδη στὴν πράξη, ἀρκέστηκα νὰ προσπαθήσω μήπως καὶ καταφέρω νὰ τὸ διατυπώσω ἐννοιολογικά.

Ἔτσι λοιπὸν, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ δρόμο αὐτό, ὑποστήριξα ὅτι ὁ Μάρξ δὲν εἶχε τὴν ἴδια ἰδέα μὲ τὸν Χέγκελ ὡς πρὸς τὴ φύση ἐνὸς κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, καὶ νομίζω ὅτι μπόρεσα νὰ ἀναδείξω τὴ διαφορὰ τους λέγοντας πὼς ὁ Χέγκελ σκέφτεται τὴν κοινωνία σὰν μιὰ ὁλόκληρη, ἐνῶ ὁ Μάρξ τὴν ἀντιμετωπίζει σὰν ἕνα σύνθετο σύνολο, ἱεραρχικὰ δομημένο. Ἄν μὴ ἐπιτρέπεται νὰ γίνω λίγο προκλητικὸς, μοῦ φαίνεται ὅτι μπορούμε ν' ἀφήσουμε στὸν Χέγκελ τὴν κατηγορία τῆς ὁλοκληρίας, καὶ νὰ διεκδικήσουμε γιὰ τὸν Μάρξ τὴν κατηγορία τοῦ συνόλου. Θὰ πεῖ κάποιος ὅτι δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ γλωσσικὴ ἀπόχρωση· δὲν τὸ πιστεύω. Προτίμησα γιὰ τὸν Μάρξ τὴν κατηγορία τοῦ συνόλου ἀπὸ ἐκείνη τῆς ὁλότητας, γιατί στὴν καρδιὰ τῆς ὁλότητας καιροφυλακτεῖ πάντα ἕνας διπλὸς πειρασμὸς: νὰ τὴν θεωρήσουμε σὰ μιὰ παρούσα οὐσία ποὺ περικλείει ἐξαντλητικὰ ὅλες τῆς τῆς ἐκφάνσεις καί, πράγμα ποὺ καταλήγει στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, νὰ ἀνακαλύψουμε μέσα τῆς, ὅπως σ' ἕνα κύκλο ἢ σὲ μιὰ σφαίρα —μεταφορικὲς εἰκόνες ποὺ παραπέμπουν στὸν Χέγκελ— ἕνα κέντρο ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς.

Στὸ σημεῖο αὐτό, νομίζω πὼς θρῆκα μιὰ σημαντικὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Χέγκελ. Γιὰ τὸν Χέγκελ, ἡ κοινωνία ὅπως κι ἡ ἱστορία εἶναι κύκλοι τῶν κύκλων, σφαίρες τῶν σφαιρῶν. Σὲ ὅλη του τὴ σύλληψη κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα τῆς ἐκφραστικῆς ὁλότητας, ὅπου ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα ἀποτελοῦν ὀλοκληρωμένα τμήματα, ποὺ ἐκφράζει καθένα τους τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα τῆς ὁλότητας, ποὺ δὲν εἶναι ποτέ, στὴ συνολικὴ τῆς συνθετότητα, παρὰ ἀντικειμενικοποίηση — ἄλλοτρίωση μιᾶς ἀπλῆς ἀρχῆς. Καὶ πράγματι, ὅταν διαβάσουμε τὴν «Rechtsphilosophie», βλέπουμε νὰ ξεδιπλώνονται, μέσα στὴ διαλεκτικὴ τοῦ ἀντικειμενικοῦ Πνεύματος

ποὺ τὶς παράγει, οἱ σφαίρες τοῦ ἀφηρημένου δικαίου, τῆς «Moralität», καὶ τῆς «Sittlichkeit», καὶ κάθε μιὰ νὰ παράγει τὴν ἄλλη μὲ τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης γιὰ νὰ βροῦν τελικὰ τὴν ἀλήθεια τους μέσα στὸ κράτος. Διαφορὲς ὑπάρχουν, ἀφοῦ ὅμως ἡ σχέση τους εἶναι πάντα σχέση «ἀλήθειας», οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἐκδηλώνονται μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ αὐτοαναιρεθοῦν καὶ νὰ ξεπεραστοῦν σὲ ἄλλες διαφορὲς. Καὶ τοῦτο εἶναι ἐφικτὸ γιὰτὶ μέσα σὲ κάθε διαφορὰ παραδοκεῖ ἤδη τὸ «καθαυτὸ» ἐνὸς μελλοντικοῦ «γιὰ-τὸν-ἑαυτὸ του». Καὶ ὅταν διαβάσουμε τὴν εἰσαγωγὴ στὴ «Φιλοσοφία τῆς Ἰστορίας», διαπιστώνουμε τὴν ἴδια διαδικασία, τὸν ἴδιο τρόπο ἐνέργειας θὰ λέγαμε: κάθε στιγμὴ τῆς ἀνάπτυξης τῆς Ἰδέας πραγματώνεται σὲ διάφορα κράτη: ἡ ὠραία ἀτομικότητα στὴν Ἑλλάδα, τὸ νομικὸ πνεῦμα στὴ Ρώμη κλπ. Ξαναπαίρνοντας τὴν ἰδέα τοῦ Μοντεσκιέ, ὅτι σὲ μιὰ ἱστορικὴ ὁλότητα ὅλοι οἱ συγκεκριμένοι προσδιορισμοί, εἴτε εἶναι οἰκονομικοί, εἴτε πολιτικοί, ἠθικοί ἢ στρατιωτικοί, ἐκφράζουν μιὰ καὶ μόνο ἀρχή, ὁ Χέγκελ στοχάζεται τὴν ἱστορία μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἐκφραστικῆς ὁλότητας.

Γιὰ τὸν Μάρξ, οἱ διαφορὲς εἶναι πραγματικὲς, δὲν εἶναι μόνο διαφορὲς σφαιρῶν δραστηριότητας, πρακτικῶν ἀντικειμένων: εἶναι διαφορὲς ἀποτελεσματικότητας. Ἡ τελευταία ἀνάλυση βοηθάει ἐδῶ ὥστε νὰ διαρραγεῖ ἡ ἡρεμὴ εἰκόνα τοῦ κύκλου ἢ τῆς σφαίρας. Δὲν εἶναι τυχαῖο ποὺ ὁ Μάρξ ἐγκαταλείπει τὴ μεταφορὰ τοῦ κύκλου χάρις στὴ μεταφορὰ τοῦ οἰκοδομήματος. Ἐνας κύκλος εἶναι σχῆμα πεπερασμένο, καὶ ἡ ἔννοια τῆς ὁλότητας ποὺ τοῦ ταιριάζει, προϋποθέτει ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ συμπεριληφθοῦν ἐκεῖ ἐξαντλητικὰ ὅλα τὰ φαινόμενα, καὶ νὰ ἀναχθοῦν στὴν ἀπλή ἐνότητα τοῦ κέντρου του. Ὁ Μάρξ ἀντίθετα, μᾶς προτείνει ἕνα οἰκοδόμημα μὲ βάση, κι ἕνα δυὸ πατώματα, δίχως ἀκριβὴ ἀπαρίθμηση. Οὔτε λέει πὼς τὰ πάντα πρέπει νὰ χωρέσουν ἐκεῖ μέσα, οὔτε ὅτι τὰ πάντα εἶναι ὑποδομὴ, εἴτε ὑπερδομὴ. Θὰ μπορούσαμε ἀκόμα καὶ νὰ υποστηρίξουμε ὅτι, ἰδιαίτερα στὸ «Κεφάλαιο», ἡ μαρξικὴ θεωρία τῶν κοινωνιῶν καὶ τῆς ἱστορίας συνεπάγεται μιὰ ὀλοκληρὴ θεωρία τῶν μικροεξόδων καὶ τῆς φύρας τους. Τὸ μόνο ποὺ εἶπε ὁ Μάρξ εἶναι ὅτι πρέπει νὰ διακρίνουμε, ὅτι οἱ διακρίσεις εἶναι πραγματικὲς καὶ ἀναλλοίωτες, ὅτι στὴν τάξη τοῦ καθορισμοῦ δὲν εἶναι ἴσοι οἱ ρόλοι τῆς βάσης καὶ τῆς ὑπερδομῆς καὶ ὅτι ἡ ἀνισότητά αὐτῆ, ἱεραρχικὴ ὅπως εἶναι, ἀποτελεῖ τὴν ἐγγύηση τῆς ἐνότητας τοῦ ὅλου, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πιὰ ἡ ἐκφραστικὴ ἐνότητα μιᾶς ἀπλῆς ἀρχῆς, τῆς ὁποίας τὰ στοιχεῖα θὰ ἦταν τὰ φαινόμενα.

Νὰ λοιπὸν γιὰτὶ μίλησα γιὰ σύνολο, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι σύμφωνα μὲ τὴ μαρξικὴ ἀντίληψη τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ

τὰ πάντα ἀλληλοεξαρτώνται, ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία ἐνὸς στοιχείου δὲν εἶναι παρὰ ἡ μορφή τῆς ἐξάρτησής του καὶ ὅτι τὸ παιχνίδι τῶν διαφορῶν ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν ἐνότητα ἐνὸς καθορισμοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση. Νὰ γιατί δὲ μίλησα γιὰ ὁ λ ὅ τ η τ α· γιατί τὸ μαρξικὸ σύνολο εἶναι σύνθετο καὶ ἄνισο καὶ σημαδεμένο ἀπὸ τὴν ἀνισότητα τοῦ καθορισμοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ παιχνίδι, αὐτὴ ἡ ἀνισότητα, ἐπιτρέπουν νὰ σκεφτοῦμε ὅτι μπορεῖ νὰ συμβεῖ κάτι τὸ πραγματικὸ μέσα σ' ἕναν κοινωνικὸ σχηματισμό, καὶ νὰ ἔχουμε πρόσβαση στὴν πραγματικὴ ἱστορία μέσω τῆς πολιτικῆς πάλης τῶν τάξεων. Τὸ εἶπα ἐν παρώδῳ: δὲν εἶδαμε ποτὲ στὸν κόσμο πολιτικὴ πού νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν Χέγκελ. Γιατὶ πού βρίσκεται ἡ πρόσβαση πρὸς τὸν κύκλο, ὅταν εἴμαστε κλεισμένοι μέσα του; Τυπικά, ἡ μαρξικὴ τοποθεσία δίνει τὴν ἀπάντηση ἐπισημαίνοντας χονδρικά τὰ ἐξῆς: ἰ δ ο ὐ τί εἶναι τὸ καθοριστικὸ σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ οἰκονομία, ἄρα ἡ οἰκονομικὴ πάλη τῶν τάξεων, πού προεκτείνεται στὴν πολιτικὴ πάλη τῶν τάξεων μετὰ τὸν κατὰληψη τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, καὶ ἰ δ ο ὐ πῶς ἡ πάλη τῶν τάξεων στὴν ὑποδομὴ διασυνδέεται (ἢ δὲ συνδέεται) μετὰ τὴν ταξικὴ πάλη στὴν ὑπερδομή. Οὐτε τελειώνουμε ὅμως ἐδῶ. Δείχνοντάς τα αὐτά, ἡ μαρξικὴ τοποθεσία παραπέμπει ἐκείνων πού τὴν συμβουλεύεται στὴν θέση του μέσα στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι: ἰ δ ο ὐ ἡ θέση πού κατέχεις, καὶ ἰ δ ο ὐ μέχρι πού ὀφείλεις νὰ μετακινηθεῖς γιὰ ν' ἀλλάξουν τὰ πράγματα. Ὁ Ἀρχιμήδης ἤθελε μόνον ἕνα σταθερὸ σημεῖο γιὰ νὰ κινήσει τὴ Γῆ. Ἡ μαρξικὴ τοποθεσία ὑποδεικνύει τὸν τόπο ὅπου θὰ δοθεῖ ἡ μάχη —δίνεται ἤδη— γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου. Ὁ τόπος αὐτὸς ὅμως, οὔτε εἶναι πιά σημεῖο, οὔτε εἶναι σταθερὸς· εἶναι ἕνα ἀρθρωμένο σύστημα θέσεων, πού ἐλέγχεται ἀπὸ τὸν καθορισμὸ σὲ τελευταία ἀνάλυση.

Ἔλα αὐτὰ παραμένον τυπολατρικά, κανεὶς δὲ θὰ τὸ ἀμφισβητήσει, στὸν Πρόλογο τῆς «Συμβολῆς», στὸν ὁποῖο ἀναφέρθηκα. Τὸ «Μανιφέστο» ὅμως εἶπε τὰ πράγματα μετὰ τὸ ὄνομά τους καὶ «Τὸ Κεφάλαιο» δὲ σταμάτησε νὰ τὰ ἐπαναλαμβάνει. «Τὸ Κεφάλαιο» δουλεύει συνεχῶς μετὰ ἄξονα τὴν εἰκόνα τῆς τοποθεσίας. Μετὰ αὐτὴν, ὁ θεωρητικὸς προσδιορισμὸς μπορεῖ νὰ μετατραπῆ σὲ πρακτικὴ ἀπόφαση, γιατί παρέχει τὰ μέσα στοὺς ἐργάτες, στοὺς ὁποίους ἀπευθυνόταν καὶ ὁ Μάρξ, νὰ τὸν συλλάβουν. Ἡ ἔννοια πού ἀποτελεῖ σύλληψη (Begriff), γίνεται στὸν Μάρξ, τὸ θεωρητικὸ-πρακτικὸ σύστημα μιᾶς τοποθεσίας, τὸ μέσο γιὰ μιὰ πρακτικὴ σύλληψη τοῦ κόσμου.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβει δίχως δυσκολία, ὅτι στὸ νέο αὐτὸ σύνολο, ἡ διαλεκτικὴ πού ἐνεργεῖ δὲν εἶναι διόλου χεγκελιανή. Νο-

μίζω πῶς κατάφερα νὰ τὸ ἀποδείξω μιλώντας γιὰ τὶς ἀντιθέσεις, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἂν παίρναμε στὰ σοβαρὰ τὴ φύση καὶ τὴν ἀνισότητα τοῦ μαρξικοῦ συνόλου, θὰ φτάναμε γρήγορα στὸ συμπέρασμα, πῶς ἐτούτῃ ἡ ἀνισότητα ἀντανაკλάται κατανάγκη στὴ μορφή τοῦ ἐπιπροσδιορισμοῦ ἢ τοῦ ὑποπροσδιορισμοῦ τῆς ἀντίφασης. Δὲν πρόκειται φυσικὰ νὰ συλλάβουμε τὸν ἐπιπροσδιορισμὸ ἢ τὸν ὑποπροσδιορισμὸ σὰν πρόσθεση ἢ ἀφαίρεση μιᾶς ποσότητας καθορισμοῦ, πού ἐπικάθεται ἢ ἀποσύρεται ἀπὸ μιὰ προηγουμένη ἀντίφαση, ἢ ὁποῖα διάγει κάπου μιὰ δῆθεν δικὴ τῆς ὑπαρξῆς. Ὁ ἐπιπροσδιορισμὸς καὶ ὁ ὑποπροσδιορισμὸς δὲν ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις σὲ σχέση μετὰ μιὰ καθαρὴ ἀντίφαση. Ὅπως λέει ὁ Μάρξ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ν' ἀπομονωθεῖ παρὰ μόνον μέσα στὴν κοινωνία, ὅπως λέει ἐπίσης, ὅτι ἡ ὑπαρξῆς τῶν ἀπλῶν οἰκονομικῶν κατηγοριῶν εἶναι τὸ ἐξαιρετικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορίας, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ μιὰ καθαρὴ ἀντίφαση δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρξει παρὰ μόνον σὰν καθορισμένο προῖον τῆς μὴ-καθαρῆς ἀντίφασης.

Ἡ θέση αὐτὴ τὸ μόνον πού κάνει εἶναι ν' ἀλλάξει τὶς ἀναφορὲς μετὰ τὶς ὁποῖες σκεφτόμαστε τὶς ἀντιθέσεις. Πιὸ συγκεκριμένα, παίρνε τὶς ἀποστάσεις τῆς ὥς πρὸς αὐτὸ πού ὀνόμασα ἀπλή ἀντίφαση, ἄς τὴν πούμε ἔτσι γιὰ τὴν ὥρα, προκειμένου νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀντίφαση μετὰ τὴ λογικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ὁ ὁποῖος ἀντιπαρθέτει δύο ἴσες ἐνότητες, πού σηματοδοτοῦνται μόνον ἀντιθετικά, + ἢ —, Α καὶ ὄχι —Α. Ὅμως, ἂν μπορῶ νὰ ὑπερβῶ αὐτὰ πού ὑποστήριξα στὰ πρῶτα μου δοκίμια, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἴδια διεύθυνση, θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ ἀντίφαση, ὅπως μᾶς παρουσιάζεται στὸ «Κεφάλαιο», διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐκπληκτικὴ ἰδιαιτερότητα νὰ εἶναι ἄ ν ι σ η, νὰ ἀντιπαρθέτει ἀντίθετα μεγέθη, πού δὲν προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀντίστροφη σηματοδότησή τους, ἀλλὰ γιατί βρίσκονται σὲ σχέση ἀνισότητος, ἢ ὁποῖα ἀναπαράγει ἀδιάκοπα τοὺς ὄρους ὑπαρξῆς τῆς ἀπὸ μόνον τὸ γεγονὸς αὐτῆς τῆς ἀντίφασης. Ἀναφέρομαι, λόγου χάρι, στὴν ἀντίφαση πού διατηρεῖ ἐνεργὸ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς καταδικάζοντάς τον συγχρόνως μακροχρόνια, στὴν ἀντίφαση τῆς σ χ έ σ η ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς σ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα, στὴν ἀντίφαση πού διαιρεῖ τὴν κοινωνία σὲ τάξεις, ὅπου συγκρούονται δυὸ κυρίως κοινωνικὲς τάξεις πού εἶναι ἐξόφθαλμα ἄνισες: ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τάξη καὶ ἡ ἐργατικὴ τάξη. Ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν εἶναι τὸ ἀρνητικὸ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τάξης, ἢ κεφαλαιοκρατικὴ τάξη μετὰ σημεῖο —, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὰ κεφάλαιά της καὶ ἀπὸ τὶς ἐξουσίες της, καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τάξη δὲν εἶναι ἡ ἐργατικὴ τάξη μετὰ τὸ σημεῖο + μπροστὰ

της, με τὸ σημεῖο δηλαδή τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς δύναμης. Δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ἱστορία, δὲ ζοῦν στὸ ἴδιο περιβάλλον, δὲ διεξάγουν τοὺς ἴδιους ταξικούς ἀγῶνες, δὲ διαθέτουν τὰ ἴδια μέσα, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ συγκρούονται, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ φανερὴ ἀντίφαση, ἐφόσον *ἡ σχέση τῆς σύγκρουσής τους ἀναπαράγει τοὺς ὅρους τῆς ἴδιας τῆς σύγκρουσης*, ἀντὶ νὰ τοὺς ὑπερβεί μέσα στὴν ὥραία ἐξύψωση καὶ συμφιλίωση τοῦ χεγκελιανοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος.

Ἔχω τὴν πεποίθηση, ὅτι ἂν εἴχαμε πάντα καλὰ μέσα στὸ μυαλό μας αὐτὸ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς μαρξικῆς ἀντίφασης, νὰ εἶναι ἄνιση, θὰ βγάζαμε ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα, ὄχι μόνο γιὰ «Τὸ Κεφάλαιο», ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ταξικὴ πάλη τῶν ἐργαζομένων, γιὰ τὶς δραματικές, μερικὲς φορές, ἀντιθέσεις ποὺ ξεσποῦν στὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ἀντιφάσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ. Γιατί, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀνισότητα αὐτή, θὰ ἀναγκασθῶμε —ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Λένιν— νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ τοὺς ὅρους ποὺ καθιστοῦν ἀνιση τὴν ἀντίφαση αὐτή, δηλαδή τοὺς ὑλικούς καὶ δομικούς ὅρους ποὺ ὀρίζουν αὐτὸ ποῦ ὀνόμασα σύνθετο - ἱεραρχημένο σύνολο, καὶ θὰ ἀντιλαμβανόμαστε τὶς θεωρητικὲς θάσεις τῆς λενινιστικῆς θέσης γιὰ τὴν ἀνισόμερη ἀνάπτυξη. Γιατί στὸν Μάρξ, κάθε ἀνάπτυξη εἶναι ἀνισόμερη, καὶ δὲν πρόκειται καὶ ἐκεῖ οὔτε γιὰ πρόσθεση, οὔτε γιὰ ἀφαίρεση ποὺ ἐπηρεάζουν μιὰ δῆθεν ἰσόμερη ἀνάπτυξη, πρόκειται γιὰ ἓνα θεμελιώδες χαρακτηριστικό. Κάθε ἀνάπτυξη εἶναι ἀνισόμερη, γιατί οἱ ἀντιθέσεις κινοῦν τὴν ἀνάπτυξη καὶ γιατί ἡ ἀντίθεση εἶναι ἄνιση. Γι' αὐτό, κάνοντας ἄλλοτε ἀναφορὰ στὸ λόγο γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἀνισότητος τοῦ Ρουσσώ, πρῶτο θεωρητικὸ τῆς ἀλλοτρίωσης πρὶν ἀπὸ τὸν Χέγκελ, εἶχα βάλει σὰν ὑπότιτλο σ' ἓνα ἄρθρο μου πάνω στὴν ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ τὸ ἐξής: «Γιὰ τὴν ἀνισότητα τῶν προελεύσεων», θέλοντας νὰ ὑποδηλώσω μὲ τὸν πληθυντικὸ «τῶν προελεύσεων», ποὺ δὲν ὑπάρχει σύμφωνα μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου «Προέλευση - Ἀρχή», ὅτι κάθε ἀπαρχὴ εἶναι σημαδεμένη μὲ κάποια ἀνισότητα.

Μέχρις ἐδῶ, ἔθιξα μόνον ὀρισμένα θέματα: ἤθελα ἀπλὰ νὰ δείξω τὴν κεφαλαϊώδη σημασία τῆς θέσης γιὰ τὴν τελευταία ἀνάλυση προκειμένου νὰ κατανοήσει κανεὶς τὸ μαρξικὸ ἔργο. Καὶ ὅλοι μας ὑπομιαζόμαστε πῶς κάθε ἐρμηνεία τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἔχει ἐκτὸς ἀπὸ θεωρητικές, πολιτικές καὶ ἱστορικές συνέπειες. Οἱ θέσεις αὐτὲς πάνω στὴν τελευταία ἀνάλυση, στὸ δομημένο καὶ ἱεραρχημένο σύνολο, πάνω στὸν ἐπιπροσδιορισμό, στὴν ἀνισότητα τῆς ἀντίφασης εἶχαν ἀρχικὰ ἓναν πρῶτο, ἄμεσο στόχο, ποὺ καθόριζε καὶ τὸν τρόπο τῆς διατύπωσής τους: νὰ ἀναγνωρίσουν καὶ νὰ

περιχαρᾶκώσουν τὴ θέση καὶ τὸ ρόλο τῆς θεωρίας στὸ μαρξιστικὸ ἐργατικὸ κίνημα, ὄχι μόνο ξεκινώντας ἀπὸ τὴν περίφημη φράση τοῦ Λένιν, «χωρὶς ἐπαναστατικὴ θεωρία, οὔτε ἐπαναστατικὸ κίνημα», ἀλλὰ προχωρώντας στὶς λεπτομέρειες γιὰ νὰ ὀριοθετήσουν τὴ θεωρία ἀπέναντι στὶς συγχύσεις, στὶς μυθοποιήσεις καὶ στὶς παραποιήσεις. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸν πρωταρχικὸ αὐτὸ στόχο, οἱ θέσεις αὐτὲς στόχευαν καὶ ἄλλου, πολὺ πιὸ καίρια, γιατί ἀφορούσαν σὲ συγκεκριμένους πειρασμούς, στοὺς ὁποίους παρασύρεται τὸ ἐργατικὸ κίνημα. Ὁ πειρασμὸς ἐνὸς μεσσιανικοῦ ἢ κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ τῆς διαλεκτικῆς, ποὺ τροφοδοτεῖ τοὺς ἐπαναστατημένους διανοούμενους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ νεαροῦ Λούκατς, ἀκόμα καὶ τῶν νεαρῶν χεγκελιανῶν, παλιῶν καὶ νεώτερων, καὶ ὁ πειρασμὸς αὐτοῦ ποὺ ἀποκάλεσα «χεγκελιανισμὸ τοῦ φτωχοῦ», τοῦ ἐξελικτισμοῦ, ποὺ πῆρε πάντα τὴ μορφή τοῦ οἰκονομισμού μέσα στὰ σπλάχνα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Στὶς δυὸ αὐτὲς περιπτώσεις, ἡ διαλεκτικὴ λειτουργεῖ μὲ τὸν παλιὸ τρόπο τῆς προ-μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, σὰ φιλοσοφικὴ ἐγγύηση τῆς ἐπικράτησης τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, ὁ ὑλισμὸς, ἢ παρακάμπτεται (στὴν πρώτη ὑπόθεση), ἢ ὑποβιβάζεται σὲ μιὰ μηχανιστικὴ καὶ ἀφηρημένη ὑλικότητα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων (στὴ δεύτερη ὑπόθεση). Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ πρακτικὴ τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς προσκρούει στὶς ἀνελέητες κυρώσεις τῶν γεγονότων: ἡ ἐπανάσταση δὲν πραγματοποιήθηκε οὔτε στὴν Ἀγγλία τοῦ 19ου αἰῶνα, οὔτε στὴ Γερμανία τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου, δὲν ἔγινε στὶς πιὸ προοδευμένες καπιταλιστικὲς χώρες, ἀλλὰ στὴ Ρωσία, ὕστερα στὴν Κίνα, στὴν Κούβα κλπ. Πῶς νὰ στοχαστοῦμε πάνω σ' αὐτὴ τὴ μετατόπιση ἀπὸ τὴν κύρια ἀντίθεση τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ στὸν πιὸ ἀσθενῆ του κρίκο, καὶ ἀντίστοιχα πῶς νὰ σκεφτοῦμε τὴ στασιμότητα τῆς ταξικῆς πάλης σὲ χώρες ὅπου ἔμοιαζε πῶς θὰ θριαμβεύσει, χωρὶς τὴ λενινιστικὴ κατηγορία τῆς ἀνισόμερης ἀνάπτυξης, ποὺ παραπέμπει στὴν ἀνισότητα τῆς ἀντίφασης, στὸν ἐπί- καὶ ὑπὸ- προσδιορισμὸ τῆς; Ἐπιμένω ἐπὶ τροχάδην πάνω στὸν ὑπο-προσδιορισμό, γιατί μερικοὶ τὸν παράβλεψαν ἐπιτόλεια, λέγοντας ὅτι προσθέτουμε ἓνα εὐκόλο συμπλήρωμα στὴ λέξη «προσδιορισμός». Αὐτοὶ ὅμως οὔτε ποὺ ὑπομιάστηκαν τὴν ἰδέα τοῦ ὑπο-προσδιορισμοῦ, δηλαδή ἓνα κατώφλι τοῦ προσδιορισμοῦ, ποὺ ἂν τυχὸν δὲ δρασκελιστεῖ ἐγκαίρως, καταλήγουμε σὲ ἀποτυχημένες ἐπαναστάσεις, σὲ ἐπαναστατικὰ κινήματα ποὺ λιμνάζουν καὶ ἐξαφανίζονται, στὸν ἱμπεριαλισμὸ ποὺ σήπεται, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναπτύσσεται κλπ. Ἄν ὁ μαρξισμὸς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συγκεντρῶσει τὰ φαινόμενα αὐτά, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ τὰ

σκεφτεί, αν δεν μπορεί να συλλάβει και μόνο, αυτή την εξόφθαλμη πραγματικότητα που διδάσκει πώς όλες οι γνωστές επαναστάσεις, είτε είναι πρώιμες είτε καταπνίγονται, και αν δεν μπορεί να την ενσωματώσει σε μία θεωρία απαλλαγμένη από τις κανονιστικές έννοιες της ανωριμότητας και της αμβλωσης, απαλλαγμένη δηλαδή από την κανονικότητα, τότε είναι φανερό πώς κάτι δεν πάει καλά στον τομέα της διαλεκτικής του, ότι ο μαρξισμός παραμένει ακόμα έγκλειστος σε μια κάποια ιδέα, που δεν έχει ακόμα ξεκόψει οριστικά με τη χεγκελιανή επίδραση.

Νά λοιπόν γιατί πιστεύω ότι πρέπει να πάρουμε σχετική απόσταση από τους άμεσους όρους, με τους οποίους έκφρασε ο Μάρξ τη σχέση του με τη χεγκελιανή διαλεκτική, για να δούμε καθαρότερα τη διαφορά τους. Για να γίνει κάτι τέτοιο, πρέπει πρώτα να μελετήσουμε πώς εκφράζεται ο υλισμός του Μάρξ, από τον οποίο εξαρτάται το πρόβλημα της διαλεκτικής. Και γι' αυτό, υπάρχει ένα αρκετά καλό μονοπάτι, που προσπάθησα να ακολουθήσω: ο καθορισμός σε τελευταία ανάλυση.

Για τη γνωστική διαδικασία.

Θα ήθελα τώρα δανειστώ, πολύ συντομότερα, έναν άλλο δρόμο, για να προσεγγίσουμε μιά άλλη ομάδα θέσεων που αναπτύχθηκαν στα δοκίμιά μου σχετικά με τη «γνώση».

Δεν κρύβω ότι βασίστηκα πολύ στον Σπινόζα, για τη μελέτη αυτού του προβλήματος. Σκεφτόμουν ότι υπήρξε μία στιγμή που ο Μάρξ βρέθηκε κοντά στον Χέγκελ, ως προς την κριτική της ιδέας μιάς θεωρίας της γνώσης. Την κριτική αυτή όμως την βρίσκουμε κιόλας στον Σπινόζα. Τί θέλει να πει πράγματι ο Σπινόζα, όταν γράφει την περίφημη φράση: «Habemus enim ideam veram?» Διαθέτουμε άραγε μιά ιδέα αληθινή; Όχι: ολόκληρη η φράση αφορά το «enim». Πράγματι, μόνον επειδή κατέχουμε μιά ιδέα αληθινή, μπορούμε να παράγουμε άλλες, κατά τον κανόνα της. Και πράγματι, μόνον επειδή κατέχουμε μιά ιδέα αληθινή, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την αλήθεια της, αφού είναι η ίδια «index sui». Από που προέρχεται η αληθινή αυτή ιδέα; Πρόκειται για τελείως διαφορετικό ζήτημα. Είναι όμως γεγονός ότι την κατέχουμε (habemus), κι οποιασδήποτε αιτίας αποτέλεσμα και να είναι το ότι την κατέχουμε, ή ιδέα αυτή καθορίζει ότι μπορεί να λεχθεί γι' αυτήν και ξεκινώντας απ' αυτήν. Γι' αυτό το λόγο, ο Σπινόζα έγγραφε έκ τω ν π ρ ο τ έ ρ ω ν κάθε θεωρία της γνώσης, ή

όποια εδράζεται στο δικαίωμα του να γνωρίζει κανείς, υπό την εξάρτηση του γεγονότος της γνώσης που είναι ήδη κτήμας μας. Γι' αυτό και απορρίπτονται όλα τα ερωτήματα σχετικά με την Αρχή, το Υποκείμενο και το Δικαίωμα της γνώσης. Πράγμα που δεν εμποδίζει όμως τον Σπινόζα να μιλάει για τη γνώση: όχι για να διακριθώσι την Αρχή της, το Υποκείμενό της, ή το Δικαίωμα σ' αυτήν, αλλά για να καθορίσει τη διαδικασία και τα στάδιά της, τα περίφημα «τρία είδη», που είναι αρκετά παράξενα όταν τα κοιτάξει κανείς από πιά κοντά, αφού το πρώτο αποτελείται από τα βιώματα του κόσμου που ζούμε, και το τελευταίο θυμίζει αρκετά την «παράδοση ουσίας», ο Χέγκελ, στο δικό του λεξιλόγιο θα μιλούσε για «το συγκεκριμένο σύμπαν», του έβραϊκού λαού, ο οποίος αντιμετωπίζεται με τρόπο αίρετικό στο «Θεολογικο-πολιτικό Έγχειρίδιο».

Λυπάμαι που βρίσκομαι παγιδευμένος με τα ίδια μου τα λόγια σ' αυτό που ορισμένοι θεωρούν σαν αίρεση, κατά πάσα πιθανότητα εξαιτίας του θεωρητικού όπορτουισμού τους. Θα έλεγα όμως ότι ο Μάρξ, όχι μόνον ο Μάρξ της «Εισαγωγής» του 1857, που μάχεται πράγματι τον Χέγκελ με τα λόγια του Σπινόζα, αλλά και ο Μάρξ του «Κεφάλαιου», επίσης και ο Λένιν, στις θέσεις τους εμφανίζονται να έχουν μιά βαθύτατη συγγένεια με τις θέσεις του Σπινόζα. Γιατί, αν και απορρίπτουν κάθε θεωρία, που ασχολείται με την Αρχή, το Υποκείμενο και το Δικαίωμα της γνώσης, κι αυτό ο ακόμα μιλούν για τη γνώση. Και το γεγονός ότι ο Λένιν διεκδικεί για το μαρξισμό τον τίτλο της «θεωρίας της γνώσης» δεν είναι αρκετά ενοχλητικό, ιδίως όταν βλέπουμε πώς την ορίζει σαν την... διαλεκτική; Στην πραγματικότητα, ο Μάρξ και ο Λένιν μιλούν για τη γνώση τόσο γενικόλογα, που δεν τους είναι δυνατό να περιγράψουν τη διαδικασία της. Πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στα χωρία όπου ο Μάρξ διατυπώνει γενικότητας. Υπάρχει τουλάχιστον ένα απόσπασμα, μεταξύ άλλων, όπου έξηγήθηκε καθαρά: πρόκειται για το κομμάτι που αφορά στην «παραγωγή». Δίνει εκεί το γενικό χαρακτήρα της παραγωγής, για να προσθέσει άμεσως ότι η γενική παραγωγή, και κατά μέριξον αλόγο, ή εν γένει παραγωγή είναι απλοστάτα ανυπαρκτες, γιατί υπάρχουν μόνον ορισμένοι τρόποι παραγωγής και μάλιστα μέσα στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών. Ένας τρόπος για να υποδηλώσει ότι τα πάντα εξαρτώνται από τη συγκεκριμένη δομή των ιδιαίτερων διαδικασιών, αλλά για να έχουμε πρόσβαση προς αυτές, χρειάζεται, ωστόσο, η συνδρομή αυτού του ελάχιστου της ανυπαρκτης γενικότητας, που χωρίς αυ-

τήν ἢ διάκριση καὶ ἡ γνώση θὰ ἦταν κι αὐτὲς ἀνέφικτες. Ἔ, λοιπὸν πιστεύω, πὼς ἡ «Εἰσαγωγή» τοῦ 1857 προέρχεται ἀπὸ τούτη τὴ φλέβα. Δὲ νομίζω πὼς οἰκοδομεῖ οὔτε μιὰ «θεωρία τῆς γνώσης», οὔτε τὸ ὑποκατάστατό της, πού θὰ ἦταν μιὰ ἐπιστημολογία: νομίζω μόνον ὅτι προτείνει αὐτὴ τὴν ἐλάχιστη γενικότητα, χωρὶς τὴν ὁποία ἡ διάκριση καὶ ἡ γνώση τῶν συγκεκριμένων γνωστικῶν διαδικασιῶν θὰ ἦταν ἀδύνατες. Ὅπως ὅμως συνέβη καὶ μὲ τὴ γενικὴ ἔννοια τῆς παραγωγῆς, ἔτσι καὶ ἡ γενικὴ ἔννοια τῆς γνώσης δὲν ὑπάρχει παρὰ γιὰ νὰ ἀναιρεθεῖ μέσα στὴ συγκεκριμένη ἀνάλυση τῶν συγκεκριμένων διαδικασιῶν: μέσα στὴ συνθετότητα τῆς ἱστορίας τῶν γνωστικῶν διαδικασιῶν.

Γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, βασίστηκα ὅσο πιὸ πολὺ μπορούσα στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ 1857. Καὶ ἂν ἀκόμα θεωρηθεῖ ὅτι κατὰλήξα σὲ μερικὰ ἀποτελέσματα, προκλητικὰ ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, νομίζω ὅτι ἔμεινα πιστὸς στὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ Μάρξ.

Ἐμπνεύστηκε ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ γραμματικὴ διατύπωση τοῦ μαρξικοῦ κειμένου, πού μιλάει κατ' ἐπανάληψη γιὰ «παραγωγή» γνώσεων, προκειμένου νὰ προτείνω τὴν κεντρικὴ μου θέση: τὴν ιδέα τῆς γνώσης σὰν π α ρ α γ ω γ ῆ. Εἶχα φυσικὰ στὸ μυαλό μου καὶ τὴν ἠχώ ἀπὸ τὴν «productio» τοῦ Σπινόζα, καὶ ἐπωφελήθηκα ἀπὸ τὴ διπλὴ σημασία τῆς λέξης πού παραπέμπει συγχρόνως στὴν ἐργασία, στὴν πρακτικὴ, καὶ στὴν ἔκθεση τοῦ ἀληθινοῦ. Ὅμως, κατὰ κύριο λόγο, καὶ γιὰ νὰ προκαλέσω τὸν ἀναγνώστη, ἀκολούθησα ἀπὸ πολὺ κοντὰ —ἔμεινα σχεδὸν μηχανιστικὰ προσκολλημένος— στὴ μαρξικὴ ἔννοια τῆς παραγωγῆς, πού σημαίνει, κατὰ γράμμα, μιὰ διαδικασία καὶ τὴν ἐργαλειακὴ ἐπεξεργασία μιᾶς πρώτης ὕλης. Ὑπερθεματίζοντας πάνω σὲ τούτη τὴ γενικότητα τοῦ Μάρξ, πρότεινα μιὰ γενικὴ ἔννοια «τῆς πρακτικῆς», πού ἀντέγραφε τὴν ἔννοια τῆς διαδικασίας ἐργασίας τοῦ «Κεφάλαιου», καί, ἀφοῦ ξαναγύρισα στὴ θεωρητικὴ πρακτικὴ, χρησιμοποίησα καὶ ὅπωςδήποτε βίαια λιγάκι τὸ κείμενο τοῦ Μάρξ, γιὰ νὰ καταλήξω στὴ διάκριση τῶν τριῶν Γενικοτήτων: ἡ πρώτη πού παίζει τὸ ρόλο τῆς θεωρητικῆς πρώτης ὕλης, ἡ δεύτερη, πού ἔχει τὴ θέση τῶν ἐργαλείων τῆς θεωρητικῆς ἐργασίας καὶ ἡ τρίτη, πού εἶναι τὸ συγκεκριμένο - τῆς - σκέψης ἢ ἡ γνώση. Ὁμολογῶ ὅτι καὶ ὁ Σπινόζα ἦταν ἀνακατεμένος στὴν ἴδια ὑπόθεση, ἐξαιτίας τῶν «τριῶν εἰδῶν» του, καὶ τοῦ κεντρικοῦ ρόλου πού ἔπαιζε τὸ δεύτερο εἶδος: οἱ ἐπιστημονικὲς ἀφαιρέσεις.

Ἐκεῖνο πού μὲ ἐνδιέφερε περισσότερο στὸ κείμενο τοῦ Μάρξ, ἦταν ἡ διπλὴ ριζικὴ ἀντιπαράθεση καὶ μὲ τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ μὲ τὸν Χέγκελ. Ἐναντὶα στὸν ἐμπειρισμὸ, ὁ Μάρξ ὑποστήριζε ὅτι ἡ

γνώση δὲν πηγαίνει ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στὸ συγκεκριμένο, καὶ ὅτι ὅλο αὐτὸ ἐκτυλίσσεται «μέσα στὴ σκέψη», ἐνῶ τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο πού δίνει λαβὴ σ' ὅλη αὐτὴ τὴ διαδικασία, ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη. Ἐναντὶα στὸν Χέγκελ, ὁ Μάρξ ὑποστήριζε πὼς ἡ διαδικασία αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο στὸ συγκεκριμένο, δὲν ἀποτελεῖ παραγωγή τοῦ πραγματικοῦ, ἀλλὰ μόνον παραγωγή τῆς γνώσης τοῦ πραγματικοῦ. Αὐτὸ πού μὲ τραβούσε ιδιαίτερα σ' αὐτὸ τὸ κείμενο, ἦταν πὼς ὅλα ἄρχιζαν ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο. Ὅπως ἔγραφε ὁ Μάρξ: «Ἡ γνώση εἶναι «ἓνα προϊόν τῆς σκέψης, τῆς ἰκανότητος σύλληψης τοῦ ἀνθρώπου... εἶναι ἓνα προϊόν ἐπεξεργασίας (ein Produkt der Verarbeitung) ἐννοιῶν», πού ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ διαίσθηση καὶ τὶς παραστάσεις». Καὶ ἄλλου: «Μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι καλὴ μέθοδος ν' ἀρχίζει κανεὶς ἀπὸ τὸ πραγματικὸ, τὸ συγκεκριμένο... λόγου χάρι: στὴν πολιτικὴ οἰκονομία πρέπει ν' ἀρχίζει κανεὶς ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ... Ὅστόσο, ἂν τὸ δεῖ κανεὶς ἀπὸ πιὸ κοντὰ, καταλαβαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ λάθος. Ὁ πληθυσμὸς εἶναι μιὰ ἀφαίρεση». Ἔτσι συμπέρανα πὼς ἡ διαίσθηση καὶ οἱ παραστάσεις θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Μάρξ ἀφηρημένα σχήματα. Καὶ ἔδωσα σ' αὐτὴ τὴν ἀφαίρεση τὴ θέση τοῦ συγκεκριμένου ἢ τοῦ βιώματος, πού συναντᾶμε στὸ πρῶτο εἶδος γνώσης τοῦ Σπινόζα, δηλαδή, μὲ τὸ δικό μου λεξιλόγιο, τὴ θέση τοῦ ιδεολογικοῦ. Δὲν εἶπα, βέβαια, ὅτι οἱ Γενικότητες II, ἐπενεργώντας πάνω στὶς Γενικότητες I, δὲν ἐπιδρουν παρὰ μόνον στὸ ιδεολογικὸ, ἀφοῦ μποροῦν κάλλιστα νὰ ἐπενεργοῦν καὶ πάνω σὲ ἀφαιρέσεις πού εἶναι ἤδη ἐπεξεργασμένες ἐπιστημονικὰ, ἢ καὶ στὰ δύο. Παρέμενε, ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ὀριακὴ περίπτωση μιᾶς καθαρᾶς ιδεολογικῆς πρώτης ὕλης, ὑπόθεση πού μοῦ ἐπέτρεψε νὰ προτείνω τὸ ζεῦγος ἐπιστήμη/ιδεολογία, καὶ τὴν ἐπιστημολογικὴ τομὴ, πού εἶχε ἐντοπίσει ὁ Σπινόζα, μεταξύ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου εἶδους, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Μπασελάρ, καὶ νὰ συνάγω ὀρισμένες ιδεολογικὲς ἐπιπτώσεις, πού δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένες ἀπὸ μιὰ τάση θεωρητικιστικὴ, τὴν ὁποία παραδέχτηκα στὰ «Στοχεῖα αὐτοκριτικῆς» μου.

Φυσικὰ ὅμως, ἔχοντας «τὴν ἀδυναμία νὰ πιστεύω στὴ δύναμη τῶν συνεπειῶν», ὅπως λέει περίπου ὁ Ρουσσώ, δὲν ἔμεινα ἐκεῖ, καὶ βασιζόμενος πάντα στὸ κείμενο τοῦ Μάρξ, ὀδηγήθηκα σὲ μιὰ σημαντικὴ διάκριση: τὴ διάκριση μεταξύ πραγματικοῦ ἀντικειμένου καὶ ἀντικειμένου γνώσης. Ἡ διάκριση αὐτὴ ὑπάρχει ἤδη στὶς φράσεις τοῦ Μάρξ πού ἀφοροῦν στὴ γνωστικὴ διαδικασία. Σὰν ὑλιστῆς, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γνώση εἶναι γνώση ἐνὸς πραγματικοῦ ἀντικειμένου (ὁ Μάρξ λέει: πραγματικὸ θέμα), τὸ ὁποῖο, ἀντι-

γράφω, «κύπάρχει πρὶν καὶ μετὰ, ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό». Καὶ παρακάτω, σχετικὰ μὲ τὴ μελέτη τῆς κοινωνίας, ὁ Μάρξ λέει, ἀντιγράφω, «ὅτι εἶναι πάντοτε παρούσα μέσα στὸ πνεῦμα, σὰν προϋπόθεση». Ἐπομένως ὁ Μάρξ, τοποθετεῖ σὰν προϋπόθεση κάθε γνωστικῆς διαδικασίας ἐνὸς πραγματικοῦ ἀντικειμένου, τὴν ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου, ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη. Ἡ ἐξωτερικότητα ὅμως αὐτῆ τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου, ἐμφανίζεται τὴν ἴδια στιγμή μὲ τὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα τῆς γνωστικῆς διαδικασίας, ποῦ «παράγει μὲσσω μιάς προσπάθειας ἐπεξεργασίας» ἔννοιες, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαίσθηση καὶ τὶς παραστάσεις. Καὶ στὸ τέλος τῆς διαδικασίας, τὸ συγκεκριμένο - τῆς - σκέψης, ἢ ὁλότητα - τῆς - σκέψης, ποῦ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμά της, ἐμφανίζεται σὰ γνώση τοῦ συγκεκριμένου-πραγματικοῦ, τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου. Ἡ διάκριση μεταξὺ τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου καὶ τῆς γνωστικῆς διαδικασίας εἶναι ἀναμφισβήτητη στὸ κείμενο τοῦ Μάρξ, ὅπως ἀναμφισβήτητη εἶναι καὶ ἡ μνεῖα τῆς προσπάθειας ἐπεξεργασίας καὶ ἡ ποικιλία τῶν σταδίων της, ὅπως εἶναι τέλος ἐπίσης ἀναμφισβήτητη ἢ διάκριση ἀνάμεσα στὸ συγκεκριμένο - τῆς - σκέψης καὶ στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο, τοῦ ὁποῖου παρέχει τὴ γνώση.

Τὶς παραπάνω σκέψεις χρησιμοποίησα, ὄχι γιὰ νὰ κατασκευάσω μιὰ «γνωσιοθεωρία», ἀλλὰ γιὰ νὰ ταραξῶ λίγο τὰ νερὰ τῆς τυφλῆς διαφάνειας μιὰς κάποιας μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, ποῦ συχνὰ νομίζει ὅτι προφυλάγεται ἔτσι ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους της. Πρότεινα ὅτι, ἐφόσον κάθε γνώση, ποῦ ποριζόμαστε, εἶναι γνώση ἐνὸς πραγματικοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖο παραμένει «πρὶν καὶ μετὰ» ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ πνεῦμα, δὲ θὰ ἦταν ἴσως ἀνώφελο νὰ προβληματιστοῦμε πάνω στὸ μεσοδιάστημα ποῦ χωρίζει αὐτὸ τὸ «πρὶν» ἀπὸ τὸ «μετὰ», πράγμα ποῦ ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴ γνωστικὴ διαδικασία καὶ νὰ ἀναγνωρίσουμε πῶς ἢ διαδικασία αὐτῆ, ποῦ ὀρίζεται σὰν «προσπάθεια ἐπεξεργασίας» διαδοχικῶν μορφῶν, ἐγγράφεται ἀκριβῶς, ἀπαρχῆς μέχρι τέλους, σ' ἕναν μετασχηματισμὸ ποῦ δὲν ἀφορᾷ στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο⁵, ἀλλὰ στὶς πρωταρχικῆς διαισθήσεις καὶ παραστάσεις, ὕστερα, στὶς ἐπιγενόμενες ἔννοιες. Ἀπὸ δῶ προκύπτει καὶ ἡ δική μου θέση: ἂν ἢ γνωστικὴ διαδικασία δὲν ἀλλάζει τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ

5. «Καὶ τοῦτο ὅσο τὸ πνεῦμα θὰ υἱοθετεῖ μιὰ καθαρὰ θεωρητικὴ στάση» (Μάρξ). Ὁ Μάρξ διακρίνει τὴ θεωρητικὴ στάση (γνώση τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου) ἀπὸ τὴν πρακτικὴ στάση (μεταβολὴ τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου).

μόνο μεταβάλλει τὴ διαίσθησή του σὲ ἔννοιες, κι ὕστερα σὲ συγκεκριμένο - τῆς - σκέψης, καὶ ἂν ὅλη αὐτὴ ἢ διαδικασία διαδραματίζεται ὅπως τὸ λέει καὶ τὸ ξαναλέει ὁ Μάρξ, «μέσα στὴ σκέψη», καὶ ὄχι μέσα στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο, τότε ἢ «σκέψη», ἐπ' εὐκαιρία τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου, καὶ γιὰ νὰ τὸ γνωρίσει, ἐργάζεται πάνω σὲ ἄλλη «πρῶτη ὕλη» καὶ ὄχι πάνω στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο: ἐργάζεται πάνω στὶς μεταβατικὲς μορφές ποῦ τὸ ὑποδηλώνουν μέσα στὴ διαδικασία μετασχηματισμοῦ, γιὰ νὰ παράγει τελικὰ τὴν ἔννοιά του, τὸ συγκεκριμένο - τῆς - σκέψης. Ὅρισα τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν μορφῶν, ὡς καὶ τὴν τελευταία, ποῦ παράγονται ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτῆ, μὲ τὴν κατηγορία τοῦ ἀντικειμένου γνώσης. Στὴν κίνηση ποῦ ὀδηγεῖ τὴ σκέψη, ἀπὸ τὸν αὐθορμητισμὸ τῶν διαισθήσεων καὶ τῶν παραστάσεων, στὴν ἔννοια τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου, κάθε μορφή ἀφορᾷ, φυσικά, στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο, χωρὶς ὅμως νὰ συγγέεται μαζί του. Ὅπως ἀκριβῶς δὲ συγγέεται καὶ τὸ συγκεκριμένο - τῆς - σκέψης μὲ τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Χέγκελ, ἐνῶ ὁ Μάρξ τὸν κατέκρινε γι' αὐτό. Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά θρίσκειται μπροστά μας ὁ Σπινόζα, τοῦ ὁποῖου τὰ λόγια μαστιγώνουν τὴ μνήμη: ἢ ἰδέα τοῦ κύκλου δὲν εἶναι κύκλος, ἢ ἔννοια τοῦ σκύλου δὲ γαυγίζει, κοντολογίς, δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε τὸ πραγματικὸ μὲ τὴν ἐννοιολογικὴ του διατύπωση.

Βέβαια, ἂν αὐτὴ ἢ ἀναγκαῖα διάκριση δὲν ἐπιχειρηματολογηθεῖ στέρεα, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὸ νομιναλισμὸ, δηλαδὴ στὸν ἰδεαλισμὸ. Λέγεται συνήθως ὅτι ὁ Σπινόζα εἶχε ὑποκύψει στὶς νομιναλιστικὲς ἀπόψεις. Εἶχε πάρει ὅμως τὰ μέτρα του γιὰ νὰ φυλαχθεῖ ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ ἢ θεωρία του γιὰ τὴν οὐσία μὲ τὰ ἄπειρα κατηγορήματα τὸ ἀποδεικνύει ὁ παραλληλισμὸς τῶν κατηγορημάτων τῆς ἔκτασης καὶ τῆς σκέψης ἐπίσης. Ὁ Μάρξ προφυλάγεται ἀλλιῶς καὶ πιὸ σίγουρα μὲ τὴ θέση τῆς προτεραιότητος τοῦ πραγματικοῦ ἀντικειμένου ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο γνώσης, καὶ τὴ θέση τῆς προτεραιότητος αὐτῆς τῆς πρότασης σχετικὰ μὲ τὴ δευτέρα: τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο καὶ στὸ ἀντικείμενο γνώσης. Ἔτσι, μένουμε σ' ἐκεῖνο τὸ ἐλάχιστο ὄριο γενικότητας, ἔχουμε δηλαδὴ, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ὕλιστικὲς θέσεις, ποῦ καθὼς ὀριοθετοῦνται ἀπέναντι στὸν ἰδεαλισμὸ, ἀνοίγουν ἕναν ἐλεύθερο χώρο γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν συγκεκριμένων διαδικασιῶν παραγωγῆς τῆς γνώσης. Καὶ τελικὰ, γιὰ ὅσους θέλουν νὰ κάνουν τὸ συσχετισμὸ, ἢ θέση αὐτῆ ποῦ διακρίνει μεταξὺ πραγματικοῦ ἀντικειμένου καὶ ἀντικειμένου γνώσης «λειτουργεῖ» σχεδὸν σὰν τὴ διάκριση τοῦ Λένιν ἀνάμεσα στὴν ἀπόλυτη καὶ στὴ σχετικὴ ἀλή-

θεια, με την όποια άλλωστε συγγενεύει και ως προς τους σκοπούς. Ο Λένιν έγραφε: «Η διάκριση αυτή ανάμεσα στην απόλυτη και τη σχετική αλήθεια, θα λέγατε ότι είναι άοριστη. Θα σας άπαντούσα: είναι άκριβώς άρκετά “άοριστη” για να εμποδίζει την έπιστήμη να γίνεται δόγμα, με τη χειρότερη σημασία της λέξης, πράγμα νεκρό, παγωμένο και άποστεωμένο» είναι όμως και άρκετά άκριβής για να χαράζει μιá διαχωριστική γραμμή άποφασιστική και άνεξίτηλη, ανάμεσα σε μās και στο φιντεϊσμό, στον άγνωστικισμό, στο φιλοσοφικό ιδεαλισμό, στη σοφιστική των μαθητών του Χιούμ και του Κάντ». Το νόημα της φράσης του Λένιν είναι ξεκάθαρο: ή θέση μας είναι άρκετά άκριβής ώστε να μην κλίνει προς τον ιδεαλισμό, άρκετά άκριβής για να όριοθετείται με σαφήνεια άπέναντι στον ιδεαλισμό, αλλά και άρκετά «άοριστη», δηλαδή άρκετά σωστή στη γενικότητά της, ώστε να προσπίζει τη ζωντανή έλευθερία της έπιστήμης, ένάντια στην άπόπειρα να ταφεί μέσα στα έπιτεύγματά της.

Τό ίδιο συμβαίνει, τηρουμένων των αναλογιών, με τη θέση μου για τη διαφορά ανάμεσα στο πραγματικό άντικείμενο και στο άντικείμενο γνώσης. Το έγχείρημα δεν ήταν άμελητέο. Πρόκειται για μιá προσπάθεια να εμποδιστούν εκείνοι που θέλουν να θεωρούν την έπιστήμη που δημιούργησε ό Μάρξ «σα δόγμα με τη χειρότερη σημασία της λέξης». Πρόκειται για την προσπάθεια να ζωντανέψει ή έκπληκτική κριτική έργασία και έπεξεργασία του Μάρξ, που χωρίς αυτήν, χρησιμοποιώ έδω τα λόγια του που παραμένουν κλασικά, δε θα μπορούσε ν' ανακαλύψει, κάτω άπό τη φαινομενικότητα των πραγμάτων, και παλεύοντας έναντίον της, την παραγνωρισμένη (άγνοημένη) ουσία των «ένδόμυχων σχέσεων» τους. Πρόκειται για την προσπάθεια να κατανοηθεί και να γίνει αίσθητη ή πρωτοφανής τομή που χρειάστηκε να έπιχειρήσει ό Μάρξ ως προς τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις που είχε, δηλαδή, ως προς τη μαζική έπιρροή που άσκούσε πάνω του ή κυρίαρχη άστική ιδεολογία. Και άφου και έμεις άπειλούμαστε άπ' αυτήν, χρειάζόταν να ζωντανέψουμε και να αναζωπυρώσουμε την έξής αλήθεια: ότι πρέπει να ξεκόψουμε και άπό πολλά άλλα δήθεν προφανή, που συγκαλύπτονται συχνά κάτω άπό τη μαρξιστική φρασεολογία, και που ή κυρίαρχη ιδεολογία ή οί παρεκκλίσεις του έργατικού κινήματος έχουν καταφέρει να έκτρέψουν άπό το πραγματικό τους νόημα. Πρόκειται για μιá προσπάθεια να ξαναθυμηθούμε, ότι άν, όπως τό λέει ό Λένιν, «ή ζωντανή ψυχή του μαρξισμού είναι ή συγκεκριμένη άνάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης», ή γνώση του πραγματικού δεν προϋπάρχει, αλλά έρχεται

στο τέλος της άνάλυσης, και ή άνάλυση δεν είναι δυνατή παρά μόνο πάνω στη βάση των έννοιών του Μάρξ, και όχι των άμεσων έκφάνσεων του συγκεκριμένου, τις όποιες δεν μπορούμε να παραβλέψουμε, που δεν άποτελούν όμως καταστάλαγμα γνωστικής διαδικασίας.

Πρόκειται τέλος, και δεν είναι άσφαλώς τό λιγότερο, να ξαναθυμηθούμε μαζί με τον Μάρξ ότι ή γνώση του πραγματικού «άλλάζει» κάτι στο πραγματικό, άφου του προσθέτει τη γνώση του, αλλά και ότι όλα γίνονται σα να άκυρώνονται ή πρoσθήσεσθ αυτή, άπό μόνη της, μέσα στο άποτέλεσμά της. Άφου άνήκει ή γνώση αυτή στο πραγματικό εκ των προτέρων, έφόσον είναι ή γνώση του, του προσθέτει βέβαια κάτι, αλλά ύπό τον παράδοξο όρο να μην του προσθέτει τίποτα⁶. Όταν παράγεται ή γνώση αυτή, ένσωματώνεται άυτοδικαίως στο πραγματικό και έξαφανίζεται μέσα του. Η γνωστική διαδικασία, σε κάθε της βήμα, προσθέτει στο πραγματικό την ίδια του τη γνώση, αλλά σε κάθε βήμα, τό πραγματικό την άπορροφά, έφόσον είναι δική του. Η διάκριση ανάμεσα στο άντικείμενο γνώσης και στο πραγματικό άντικείμενο παρουσιάζει έτσι τό παράδοξο χαρακτηριστικό, να τίθεται για να άκυρωθεί. Δεν είναι όμως άκυρη: έπειδή, για να άκυρώνεται, πρέπει να τίθεται συνεχώς. Είναι φυσικό, είναι ό άτέλειωτος κύκλος κάθε γνωστικής διαδικασίας, που δεν προσθέτει στο πραγματικό τη γνώση του παρά μόνο για να του την άποδώσει. Και ό κύκλος αυτός είναι πράγματι κύκλος, δηλαδή ζωντανός οργανισμός μόνο άν άναπαράγεται, γιατί μόνον ή παραγωγή νέων γνώσεων διατηρεί τις παλιές γνώσεις ζωντανές. Η διαδρομή είναι περίπου όπως την περιγράφει ό Μάρξ: ή ζωντανή έργασία όφείλει «να προσθέτει μιá νέα άξία στην ύλη», για να διατηρείται έτσι και να μεταδίδεται στο προϊόν ή άξία της «νεκρής έργασίας», ή όποια περικλείεται στα μέσα παραγωγής. «Η άπλή πρόσθεση μιās νέας άξίας διατηρεί την παλαιά». (Κεφάλαιο, γαλλ. έκδ., Ι, σελ. 199).

Τί διακυβεύεται με τις θέσεις αυτές; Άς πάρουμε τη μαρξιστική έπιστήμη και άς ύποθέσουμε ότι οί πολιτικές συνθήκες είναι τέτοιες, ώστε, έχει πάψει να γίνεται άντικείμενο έπεξεργασίας, δεν προστίθεται πιá καμία νέα γνώση σ' αυτήν. Τότε, οί παρωχημένες γνώσεις που είναι ένσωματωμένες στο πραγματικό, κείτονται εκεί, με τη μορφή τεράστιων και πεθαμένων αληθειών, όπως οί μηχανές

6. Βλ. Ένγκελς: «Η γνώση της φύσης όπως είναι, χωρίς έξωτερική πρόσθεση». Βλ. έπίσης τη λενιστική θέση της «άντανάκλασης».

δίχως έργατες, ούτε καν μηχανές, αλλά πράγματα νεκρά. Σε μιὰ τέτοια περίπτωση, δε θα ήταν δυνατό, όπως παραδέχεται ο Λένιν, «να ἐμποδίσουμε τὴν ἐπιστήμη νὰ μετατραπῆ σὲ δόγμα μὲ τὴ χειρότερη σημασία τῆς λέξης, πράγμα νεκρό, παγωμένο καὶ ἀποστεωμένο». Μὲ ἄλλα λόγια, καὶ ὁ ἴδιος ὁ μαρξισμὸς κινδυνεύει νὰ ἐπαναλαμβάνει ἀλήθειες ποὺ δὲν εἶναι πιά παρὰ γράμμα νεκρό, τὴ στιγμή ποὺ ὁ κόσμος ἀπαιτεῖ καινούριες γνώσεις, καὶ ἰ γιὰ τὸν ἰμπεριαλισμὸ, καὶ ἰ γιὰ τὸ κράτος, καὶ ἰ γιὰ τὶς ἰδεολογίες, καὶ ἰ γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ, καὶ ἰ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἐργατικὸ κίνημα. Μὰς ξανάρχονται ἔτσι στὴ μνήμη τὰ ἐκπληκτικὰ λόγια τοῦ Λένιν: *ὁ Μὰρξ δὲν ἔβαλε παρὰ τοὺς ἀκρογωνιαίους λίθους* μιᾶς θεωρίας ποὺ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναπτύξουμε μὲ κάθε θυσία καὶ πρὸς κάθε κατεύθυνση. Μὲ ἄλλα λόγια: ἡ μαρξιστικὴ θεωρία μπορεῖ νὰ καθυστερεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν ἴδιο τῆς τὸν ἑαυτὸ, ἂν ποτὲ νομίσαι ὅτι ὀλοκληρώθηκε, ὅτι ἔφτασε στὸ τέρμα τῆς ἀνάπτυξής της.

Ὁ Μὰρξ καὶ ὁ θεωρητικὸς ἀνθρωπισμὸς.

Τελευταῖος παρακαμπτήριος δρόμος τώρα, πολὺ σύντομος, γιὰ νὰ δοκιμάσουμε μιὰν ἄλλη προκλητικὴ θέση: τὴ θέση τοῦ θεωρητικοῦ ἀντι-ανθρωπισμοῦ τοῦ Μὰρξ. Θὰ ἔλεγα, γιὰ τὸ χατήρι τῶν ἰδεολογικῶν τυμπανοκρουσιῶν, μὲ τὶς ὁποῖες περιλούστηκα ἐξαιτίας τῆς θέσης αὐτῆς, ὅτι ἂν δὲν τὴν εἶχα ὑποστηρίξει θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐφεύρω.

Πρόκειται γιὰ μιὰ θέση σοβαρὴ, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ τὴν διαβάσει κανεὶς σοβαρὰ, καὶ νὰ λάβει, πρὶν ἀπ' ὅλα, σοβαρὰ ὑπόψη τοῦ μίᾳ ἀπὸ τὶς δυὸ λέξεις ποὺ περικλείει, καὶ ποὺ δὲν εἶναι, στὸ κάτω-κάτω, διαβολικὴ: τὴ λέξη *θεωρητικός*. Εἶπα καὶ ξαναεἶπα ὅτι ἡ ἔννοια ἢ ἡ κατηγορία τοῦ ἀνθρώπου δὲν παίζει στὸν Μὰρξ θεωρητικὸ ρόλο. Πρέπει ὅμως νὰ πιστέψω, ὅτι ἡ λέξη *θεωρητικός* δὲν μπόρεσε νὰ πεί τίποτα σὲ κείνους ποὺ δὲ θέλησαν ν' ἀκούσουν.

Ἄς προσπαθῆσουμε νὰ τὴν ἀκούσουμε.

Μ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, θὰ πῶ πρῶτα δυὸ λόγια γιὰ τὸν Φόουερμπαχ, τοῦ ὁποῖου μετέφρασα μερικὰ κείμενα. Κανεὶς δὲ θὰ ἀμφισβητήσει ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Φόουερμπαχ εἶναι ἀνοιχτὰ ἕνας θεωρητικὸς ἀνθρωπισμὸς. Ὁ Φόουερμπαχ λέει: κάθε νέα φιλοσοφία ἀναγγέλλεται μὲ μιὰ καινούρια λέξη. Ἡ σύγχρονη φιλοσοφία, ἡ φιλοσοφία μου, ἀναγγέλλεται μὲ τὴ λέξη ἄνθρωπος. Πράγματι, ὁ

ἄνθρωπος, ἡ ἀνθρώπινη οὐσία εἶναι ἡ σπουδαιὴ στήλη ὅλης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Φόουερμπαχ. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ὁ Φόουερμπαχ μένει ἀδιάφορος ἀπέναντι στὴ φύση, ἀφοῦ μιλάει γιὰ τὸν ἥλιο, γιὰ τοὺς πλανῆτες, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ φυτὰ, γιὰ τοὺς σκύλους καὶ τοὺς ἐλέφαντες ποὺ δὲν ἔχουν θρησκεία. Θὰ ἔλεγα μᾶλλον, ὅτι ὁ Φόουερμπαχ σκεπάζει μὲ τὸ χέρι τοῦ τὴ φύση, ἐκθέτοντάς μας γαλήνια ὅτι κάθε εἶδος ἔχει ἕνα δικό του κόσμο, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντανάκλαση τῆς οὐσίας του. Ὁ κόσμος αὐτὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντικείμενα, καὶ ἀνάμεσά τους ὑπάρχει ἕνα κατ' ἐξοχὴν ἀντικείμενο, ὅπου ὀλοκληρώνεται καὶ ἰκανοποιεῖται ἡ οὐσία τοῦ εἶδους: τὸ οὐσιαστικὸ τοῦ ἀντικείμενο. Ἔτσι, κάθε πλανῆτης ἔχει σὰν οὐσιαστικὸ ἀντικείμενο τὸν ἥλιο, ποὺ εἶναι ἐπίσης τὸ οὐσιαστικὸ ἀντικείμενο τοῦ πλανῆτη κλπ.

Τώρα ποὺ μπήκαμε στὸ θέμα, μπορούμε νὰ περάσουμε στὸν ἄνθρωπο. Αὐτὸς εἶναι τὸ κέντρο τοῦ κόσμου του, θρῖσκειται στὸ κέντρο τοῦ ἀπόλυτου ὀρίζοντά του, τοῦ δικοῦ του *Umwelt*. Δὲν ὑπάρχει τίποτα στὸν κόσμο ποὺ νὰ μὴν τὸ ὑ ἀνήκει: ἡ καλύτερα, δὲν ὑπάρχει τίποτα στὸν κόσμο ποὺ νὰ μὴν εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, γιὰ τὸ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου εἶναι δικά του, στὸ μέτρο ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πραγμάτωση καὶ τὴν προβολὴ τῆς οὐσίας του. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ ὑποπίπτουν στὴν ἀντίληψή του δὲν εἶναι παρὰ ὁ τρόπος ποὺ ὁ ἄνθρωπος τὰ ἀντιλαμβάνεται, τὰ ἀντικείμενα τῆς σκέψης του δὲν εἶναι παρὰ ὁ τρόπος ποὺ τὰ σκέφτεται, τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων του εἶναι ὁ τρόπος ποὺ τὰ αἰσθάνεται. Ὅλ' αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι οὐσιαστικὰ καθόσον, ὅτι τοῦ δίνουν δὲν εἶναι ποτὲ παρὰ ἡ ἴδια του ἡ οὐσία, ποὺ προβάλλεται σ' αὐτά. Ὁ ἄνθρωπος ἀναδεικνύεται ἔτσι σὲ ὑποκείμενο, καὶ τὰ οὐσιαστικὰ του κατηγορήματα, ἀντικειμενικοποιημένα μὲ τὴ μορφή ἀντικειμένων, τοῦ ἀποδίδουν πάντα τὴν ἴδια του τὴν οὐσία. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντα μέσα στὸν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος δὲ βγαίνει ποτὲ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὴν —μικρὴ πρόταση χωρὶς κανένα μυστήριο ποὺ ὁ νεαρὸς Μὰρξ ἀντέγραψε ἀπὸ τὸν Φόουερμπαχ, καὶ πάνω στὴν ὁποῖα συζήτησαν ἐμβριθέστατα αὐτοὶ ποὺ μετέσχον στὸ *Συνέδριο Χέγκελ* τοῦ περασμένου καλοκαιριοῦ στὴ Μόσχα— γιὰ τὸ λοιπὸν ὁ κόσμος εἶναι κόσμος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἥλιος καὶ τὰ ἀστέρια, οἱ πεταλοῦδες, ἡ ἀντίληψη, ἡ ἐξυπνάδα, τὸ πάθος δὲν εἶναι παρὰ ἰμάντες μεταβίβασης ποὺ μᾶς ὀδηγοῦν στὸ κατώφλι τῶν ἀποφασιστικῶν ἀληθειῶν: ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἄστρα καὶ τὰ ζῶα, εἶναι πῶς ἀποθέτει τὸ δικό του εἶδος, τὴν οὐσία τοῦ εἶδους του, ὅτι ἀποθέτει σ' ἕνα ἀντικείμενο

ολόκληρη την ουσία του, και μάλιστα σ' ένα αντίκειμενο που δεν έχει καμιά σχέση με τη φύση, στη θρησκεία. Με το μηχανισμό της αντικειμενικοποίησης και της ανατροπής, ή εσώτερη ουσία του ανθρώπου αποδίδεται στον άνθρωπο, που αγνοείται πλέον σαν πρόσωπο, με τη μορφή ενός εξωτερικού αντικειμένου, ενός κόσμου άλλου, μέσα στη θρησκεία. Στο θρησκευτικό πλαίσιο ο άνθρωπος στοχάζεται τις δικές του δυνάμεις, τις παραγωγικές δυνάμεις, σα δυνάμεις ενός άλλου απόλυτου μπροστά στο οποίο τρέμει και γονατίζει για να έκλιπαρήσει έλεος. Και τούτο είναι ιδιαίτερα πρακτικό, αφού από δω απορρέουν όλες οι λατρευτικές ιεροτελεστίες, μέχρι την αντικειμενική ύπαρξη των θαυμάτων, που πραγματοποιούνται φυσικά μέσα σ' αυτόν το φανταστικό κόσμο, εφόσον δεν είναι —κατά τη φούερμπαχική ρήση— παρά «ή πραγμάτωση μιας επιθυμίας» (Wunscherfüllung). Το απόλυτο 'Υποκείμενο, ο άνθρωπος δηλαδή, βρίσκει έτσι το απόλυτο στο θεό, και δεν μπορεί να καταλάβει ότι αυτό που βρίσκει είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Όλη αυτή η φιλοσοφία, που δεν περιορίζεται στη θρησκεία, αλλά εκτείνεται στην τέχνη, στην ιδεολογία, στη φιλοσοφία, και, πράγμα που είναι λιγότερο γνωστό, στην πολιτική, στην κοινωνία, ακόμα και στην ιστορία, εδράζεται στην ταυτότητα ουσίας μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, και η ταυτότητα αυτή εξηγείται με την παντοδυναμία της ουσίας του ανθρώπου να προβάλλεται στην πραγματοποίηση του έαυτού του, των αντικειμένων του, και στην αλλοτρίωση που χωρίζει το αντικείμενο από το υποκείμενο, που καθιστά το αντικείμενο εξωτερικό ως προς το υποκείμενο, το πραγματοποιεί, και ανατρέπει τη σχέση ουσίας, εφόσον το 'Υποκείμενο θεωρεί, κατά τρόπο σκανδαλιστικό, ότι κυριαρχείται από τον ίδιο του τον έαυτό, με τη μορφή ενός 'Αντικειμένου, του θεού ή του κράτους κλπ., πράγματα που δεν είναι παρά αυτό το ίδιο.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι το σύστημα αυτό, του οποίου έδω δεν εκθέτουμε παρά τις προκείμενες προτάσεις, είχε κάποτε τη μεγαλοσύνη του, ακριβώς γιατί καλούσε ν' ανατρέψουμε την ανατροπή που είχε ήδη προκληθεί από τη θρησκευτική και την πολιτική αλλοτρίωση· με άλλα λόγια, καλούσε ν' ανατρέψουμε το ζυγό της φανταστικής κυριαρχίας που άσκούσαν τα κατηγορήματα του ανθρώπινου υποκειμένου πάνω στο ίδιο το ανθρώπινο υποκείμενο· καλούσε τον άνθρωπο να ανακτήσει επιτέλους την αλλοτριωμένη ουσία του, ανασύροντάς την από την κυριαρχία του θεού και του κράτους· καλούσε τέλος τον άνθρωπο να πραγματώσει την αληθινή ανθρώπινη ουσία του που είναι η ανθρώπινη κοινότητα, ο «κομμουνισμός», πάνω στη γή, έδω και τώρα, μέσα στην πραγματική κοι-

ωνία και όχι στο πλαίσιο του φανταστικού κόσμου της θρησκείας, μέσα στον «ούρανο του κράτους» ή μέσα στην αλλοτριωμένη άφαιρηση της χεικελιανής φιλοσοφίας.

Νά λοιπόν τί μπορούμε να ονομάσουμε θεωρητικό ανθρωπισμό: ο άνθρωπος κέντρο του κόσμου του, άρκτική και ύστατη ουσία του κόσμου του.

Αυτό που λέω εγώ είναι ότι ο Μάρξ, αφού αποδέχτηκε συνολικά την προβληματική της εσώτερης ουσίας του ανθρώπου και της αλλοτρίωσης, στη συνέχεια ήρθε σε ρήξη με τον Φούερμπαχ, και ότι η ρήξη αυτή με το θεωρητικό ανθρωπισμό του Φούερμπαχ αποτελεί ριζική τομή στην ιστορία της μαρξικής σκέψης.

Θα ήθελα όμως να πάω ακόμα πιο πέρα. Πιστεύω ότι ο Φούερμπαχ είναι μια παράξενη μορφή της φιλοσοφίας, που παρουσιάζει την έξης ιδιαιτερότητα, ως μου επιτραπεί ή έκφραση, ότι «τά λέει έξω απ' τα δόντια». Ο Φούερμπαχ είναι δηλωμένος θεωρητικός - ανθρωπιστής. Σέρνει όμως πίσω του μια μακριά παράδοση φιλοσόφων, που αν και δεν εκφράστηκαν με τη δική του καθαρότητα, φιλοσοφικά δούλευαν κι εκείνοι με επίκεντρο τον άνθρωπο, όσο κι αν αυτό γινόταν περισσότερο κεκαλυμμένα. Και δεν είναι καθόλου μέσα στις προθέσεις μου να άρνηθώ αυτή τη μεγάλη ανθρωπιστική παράδοση, της οποίας η ιστορική άξια έγκειται στο ότι καταπολέμησε τη φεουδαρχία, την εκκλησία και τους ιδεολόγους τους, και στο ότι έδωσε στον άνθρωπο τίτλους και αξιοπρέπεια. Νομίζω όμως έπίσης, ότι δεν άμφισβάλλει κανείς, πώς η ανθρωπιστική αυτή ιδεολογία, που έδωσε μεγάλα έργα και μεγάλους στοχαστές, είναι στενά δεμένη με την άνερχόμενη άστική τάξη, της οποίας εκφράζει τις φιλοδοξίες, μεταφράζοντας και μεταθέτοντας τις άπαιτήσεις της έμπορευματικής και κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, μέσα σ' ένα νέο σύστημα κανόνων δικαίου: μεταβάλλοντας δηλαδή το άρχαίο ρωμαϊκό δίκαιο σε έμπορικό - άστικό δίκαιο. Ο άνθρωπος ελεύθερο υποκείμενο, ο άνθρωπος ελεύθερο υποκείμενο τών πράξεων και τών σκέψεών του, είναι πριν άπ' όλα άνθρωπος ελεύθερος να κατέχει, να πουλάει και να αγοράζει, ο άνθρωπος - υποκείμενο δικαίου.

Συνοψίζοντας, ισχυρίζομαι ότι, έξω από μερικές παράκαιρες εξαιρέσεις, η μεγάλη παράδοση της κλασικής φιλοσοφίας ένταξε πάλι στις κατηγορίες τών συστημάτων της, και το δικαίωμα του ανθρώπου να γνωρίζει, από το οποίο συνήγαγε το υποκείμενο τών γνωσιοθεωριών της, από το cogito ως το έμπειρικό υποκείμενο και το υπερβατικό υποκείμενο· και το δικαίωμα του ανθρώπου να ένεργεί, από το οποίο συνήγαγε το οικονομικό, ήθικό και πολιτικό

υποκείμενο. Πιστεύω, πράγμα που δεν μπορώ θέβαινα να αποδείξω εδώ, ότι μπορώ να υποστηρίξω τουλάχιστον, πώς η κατηγορία του ανθρώπου, τής ανθρώπινης ουσίας, ή του ανθρώπινου είδους, παίζει σημαντικό *θεωρητικό* ρόλο στις κλασικές προ-μαρξιστικές φιλοσοφίες, έστω κι όταν βρίσκεται κατακερματισμένη και συγκεκαλυμμένη κάτω από τα είδη των διαφόρων υποκειμένων. Και όταν αναφέρομαι στο *θεωρητικό* ρόλο που παίζει μία κατηγορία, έννοώ ότι συσσωματώνεται με τις άλλες κατηγορίες, ότι δεν είναι δυνατό να αποκολληθεί από το σύνολο δίχως να το αλλοιώσει. Νομίζω λοιπόν ότι μπορώ να πω πώς η μεγάλη κλασική φιλοσοφική παράδοση αντιπροσωπεύει, εκτός από εξαιρέσεις και με μορφές όχι ανοιχτά δηλωμένες, μία άναμφισβήτητη κληρονομιά θεωρητικού ανθρωπισμού. Και αν, με τον τρόπο του, ο Φούερμπαχ «τά λείει έξω από τα δόντια», αν τοποθετεί με σαφήνεια την ανθρώπινη ουσία στο κέντρο των πάντων, το κάνει επειδή νομίζει ότι έτσι θα μπορέσει επιτέλους να ξεφύγει από την αιτία που έκανε όλους τους κλασικούς φιλοσόφους να κατακερματίζουν τον άνθρωπο σε πολλά υποκείμενα και να συσκοτίζουν την ουσία του. Αύτη η διαίρεση του ανθρώπου —λέμε, άπλοποιώντας, σε δύο υποκείμενα— το υποκείμενο τής γνώσης και το υποκείμενο τής πράξης, που σημαδεύει την κλασική φιλοσοφία και τής άπαγορεύει να προχωρήσει στη φανταστική δήλωση του Φούερμπαχ, αυτός ο Φούερμπαχ νομίζει ότι μπορεί να την ξεπεράσει: αντικαθιστά την πολλαπλότητα των υποκειμένων με την πολλαπλότητα των κατηγορημάτων μέσα στο ανθρώπινο υποκείμενο, και πιστεύει έτσι ότι τέμνει ένα άλλο πρόβλημα πολιτικά σημαντικό, τή διάκριση μεταξύ του άτόμου και του είδους, μέσω τής ύπαρξης των φύλων, που διαγράφει το άτομο, αφού χρειάζονται πάντα δύο το λιγότερο, πράγμα που έμπίπτει ήδη στην κατηγορία του είδους. Τί θέλω να πω: με τον τρόπο που προχωρεί ο Φούερμπαχ, βλέπουμε καθαρά τί υπήρχε και συζητιότανε πριν απ' αυτόν. *Ηταν ήδη ο άνθρωπος, αλλά ο κατακερματισμένος άνθρωπος σε πολλά υποκείμενα και διασπασμένος ανάμεσα στο άτομο και στο είδος.

Συνακόλουθα έννοείται, ότι ο θεωρητικός αντι-ανθρωπισμός του Μάρξ σκοπεύει πολύ μακρύτερα από ένα άπλο ξεκαθάρισμα των λογαριασμών με τον Φούερμπαχ: θέτει συγχρόνως σε άμφισβήτηση τις υπάρχουσες φιλοσοφίες τής κοινωνίας και τής ιστορίας, και μέσ' απ' αυτές έπομένως, δλόκληρη την άστική ιδεολογία.

Θά έλεγα λοιπόν ότι ο θεωρητικός αντι-ανθρωπισμός του Μάρξ είναι πρώτα απ' όλα ένας *φιλολογικός* αντι-ανθρωπισμός. *Αν αυτό που λέω φαίνεται σχεδόν αυτονόητο, για να βγει κάποιος

συμπέρασμα, άρκει να το συσχετίσουμε μ' εκείνο που υποστήριξα πριν από λίγο πάνω στη συγγένεια Μάρξ - Σπινόζα - Χέγκελ ένάντια στις φιλοσοφίες τής Αρχής και του Υποκειμένου. Και πράγματι, αν εξετάσουμε τα κείμενα που είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι περιέχουν τή μαρξιστική φιλοσοφία, δε θα συναντήσουμε τήν κατηγορία του ανθρώπου, ούτε οποιαδήποτε από τις παλιότερες ή δυνατές μεταμφίσεις της. Οί ύλιστικές και διαλεκτικές θέσεις που αποτελούν τή μαρξιστική φιλοσοφία μπορούν να δώσουν λαβή για κάθε είδους σχολιασμό. Δε βλέπω όμως καθόλου πώς θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην παραμικρή ανθρωπιστική έρμηνεία: αντίθετα, οι θέσεις αυτές είναι έτσι διατυπωμένες ώστε να άποκλείουν κάτι παρόμοιο, όπως μια ιδεαλιστική παραλλαγή ανάμεσα σ' άλλες, και να μάς προκαλούν να σκεφτούμε με *τελειώς* διαφορετικό τρόπο.

Δεν τελειώσαμε ακόμα, γιατί μένει να συνεννοηθούμε πάνω στο θεωρητικό αντι-ανθρωπισμό του ιστορικού υλισμού, δηλαδή πάνω στον έξοβελισμό τής έννοιας του ανθρώπου σαν κεντρικής έννοιας στην αντίληψη τής μαρξιστικής θεωρίας για τους κοινωνικούς σχηματισμούς και για τήν ιστορία.

Πρέπει, προκαταρκτικά να παραμερίσουμε δυο παρατηρήσεις που επανέρχονται άκατάπαυστα. Η πρώτη φτάνει στο συμπέρασμα ότι έτσι έρμηνευόμενη ή μαρξιστική θεωρία καταλήγει να περιφρονεί τους ανθρώπους και να παραλύει τήν επαναστατική τους δράση. «Το Κεφάλαιο» όμως ξεχυλίζει από τα βάσανα των έκμεταλλευόμενων, από τήν τρομοκρατία τής πρωταρχικής συσσώρευσης μέχρι το θρίαμβο του καπιταλισμού, και γράφτηκε άκριβώς για να τους έλευθερώσει από τήν ταξική δουλεία. Πράγμα που όχι μόνον έμποδίζει τον Μάρξ, αλλά τον *υποχωρώνει* αντίθετα να αναλύσει μέσα στο «Κεφάλαιο» τους μηχανισμούς τής έκμετάλλευσης, κάνοντας άφαίρεση των συγκεκριμένων άτόμων και πραγματευσόντάς τα σαν άπλά «στηρίγματα» σχέσεων. Η δεύτερη παρατήρηση αντιπαραθέτει στο θεωρητικό αντι-ανθρωπισμό του Μάρξ τήν ύπαρξη των ανθρωπιστικών ιδεολογιών, που αν και υπηρετούν κατά γενικό κανόνα τήν ήγεμονία τής άστικής τάξης, είναι επίσης δυνατό, σε όρισμένες περιπτώσεις και σε όρισμένα κοινωνικά στρώματα, ακόμα και με μορφή θρησκευτική, να έκφράζουν το ξεσήκωμα των μαζών ένάντια στην έκμετάλλευση και στην καταπίεση. Αυτό όμως δε δημιουργεί δυσκολίες, από τή στιγμή που γνωρίζουμε ότι ο μαρξισμός αναγνωρίζει τήν ύπαρξη ιδεολογιών και ότι τις έκτιμά ανάλογα με το ρόλο που διαδραματίζουν στην πάλη των τάξεων.

Το λεπτό σημείο είναι άλλο: είναι ο θεωρητικός ισχυρισμός μιάς ανθρωπιστικής κοσμοαντίληψης που εξηγεί την κοινωνία και την ιστορία ξεκινώντας από την ανθρώπινη ουσία, από το ελεύθερο ανθρώπινο υποκείμενο, υποκείμενο των αναγκών, της εργασίας, της επιθυμίας, υποκείμενο της ήθικης και πολιτικής δράσης. Ή εξακολουθώ να υποστηρίζω ότι δε θα ήταν έφικτο να θεμελιώσει ο Μάρξ την επιστήμη της ιστορίας και να γράψει «Τό Κεφάλαιο», παρά μόνο με την προϋπόθεση να ξεκίπει από τους θεωρητικούς ισχυρισμούς όποιουδήποτε τέτοιου είδους ανθρωπισμού.

Ο Μάρξ διακηρύσσει, σε πείσμα όλης της άστικης ιδεολογίας, που είναι διαποτισμένη από την ανθρωπιστική αντίληψη: «Η κοινωνία δεν αποτελείται από άτομα» (Grundrisse). «Η αναλυτική μου μέθοδος δεν ξεκινά από τον άνθρωπο, αλλά από μια δοσμένη οικονομική περίοδο» («Σημειώσεις για τον Βάγκνερ»). Διακηρύσσει ακόμα, ενάντια στους σοσιαλιστές ανθρωπιστές και μαρξιστές, που είχαν γράψει στο Πρόγραμμα του Γκότα ότι «η εργασία είναι ή πηγή κάθε αξίας και κάθε πλουτισμού», πώς: «Οί άστοι έχουν κάθε λόγο να αποδίδουν στην εργασία μια οίονει δημιουργική υπερ-δύναμη». Μπορούμε άραγε να φανταστούμε πιό καθαρή ρήξη;

Οί συνέπειες της ρήξης αυτής υπάρχουν στο «Κεφάλαιο». Ο Μάρξ αποδεικνύει ότι αυτό που καθορίζει σε τελευταία ανάλυση έναν κοινωνικό σχηματισμό και που μάς οδηγεί στο να τον γνωρίσουμε, δεν είναι ούτε το φάντασμα μιάς ανθρώπινης φύσης ή ούσιας, ούτε ο ίδιος ο άνθρωπος, ούτε καν «οί άνθρωποι», αλλά μια σχέση, ή σχέση παραγωγής, που σπονδυλώνεται σ' ένα σώμα με τη βάση, την υποδομή. Και αποδεικνύει ο Μάρξ, ενάντια σ' όλες τις μορφές του ιδεαλισμού, ότι ή σχέση αυτή δεν είναι σχέση μεταξύ ανθρώπων, ούτε μεταξύ προσώπων ούτε δι-υποκειμενική ούτε ψυχολογική ούτε ανθρωπολογική σχέση, αλλά μια σχέση διπλή: μια σχέση ανάμεσα σε ομάδες ανθρώπων, που αφορά στις σχέσεις μεταξύ των ομάδων αυτών και των μέσων της παραγωγής. Τό να υποβιβάζει κανείς την έννοια των κοινωνικών σχέσεων σε σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους, ή ακόμα και σε ομάδες ανθρώπων, άποτελεί μια από τις μεγαλύτερες θεωρητικές μυθοποιήσεις. Και τούτο γιατί έτσι είναι σά να υποθέτει κανείς ότι οί κοινωνικές σχέσεις είναι σχέσεις μεταξύ ά ν θ ρ ώ π ω ν και μόνο, ενώ στην πραγματικότητα οί σχέσεις αυτές άφορούν επίσης σε πράγματα, στα μέσα παραγωγής, που άποτελούν στοιχείο της υλικής φύσης. Ο Μάρξ λέει πώς ή σχέση παραγωγής είναι σχέση διανεμητική, μοιράζει δηλαδή τους ανθρώπους σε κοινωνικές τάξεις, άφου δίνει συγ-

χρόνος τά μέσα παραγωγής σε μια τάξη κατ' άποκλειστικότητα. Οί τάξεις γεννιώνται από τον ανταγωνισμό που υπάρχει μέσα στη διανεμητική αυτή διαδικασία, που είναι συνάμα και μια πράξη άπονομής. Φυσικά, τά ανθρώπινα άτομα άποτελούν συστατικά, ενεργά στοιχεία της σχέσης αυτής, όχι όμως καθαυτά, αλλά καθόσο υφίστανται μέσα στην ίδια τη σχέση. Και δεν υφίστανται μέσα στη σχέση έπειδή είναι συστατικά της στοιχεία, όπως λόγου χάρι σ' ένα συμβόλαιο, αλλά είναι συστατικά στοιχεία της σχέσης έπειδή υφίστανται μέσα της. Είναι πολύ σημαντικό να δούμε γιατί ο Μάρξ θεωρεί τους ανθρώπους μόνο σά «στηρίγματα» μιάς σχέσης, ή «φορείς» μιάς λειτουργίας μέσα στην παραγωγική διαδικασία, που καθορίζεται από τις σχέσεις παραγωγής. Δεν είναι καθόλου γιατί υποβιβάζει τάχα τους ανθρώπους, στην καθημερινή τους ζωή, σε άπλους φορείς λειτουργιών: τους θεωρεί σαν τέτοιους γιατί ή καπιταλιστική σχέση παραγωγής τους υποβιβάζει στη λειτουργία αυτή μέσα στην υποδομή, μέσα στην παραγωγή, δηλαδή μέσα στην έκμετάλλευση. Πράγματι, ο άνθρωπος της παραγωγής, σά στέλεχος της παραγωγικής διαδικασίας, δεν άποτελεί για τόν καπιταλισμό, παρά άπλο «στηρίγμα» σχέσης, άπλο «φορέα λειτουργιών», έντελώς άνώνυμο και αντικαταστατό, άφου είναι δυνατό να πεταχτεί στο δρόμο ανά πάσα στιγμή, αν είναι εργάτης, ή να πλουτίσει και πτωχέψει, αν είναι κεφαλαιοκράτης. Σε κάθε περίπτωση, υπόκειται στους νόμους μιάς σχέσης παραγωγής, που είναι σχέση έκμετάλλευσης, δηλαδή ταξική ανταγωνιστική σχέση. Υπόκειται στο νόμο αυτής της σχέσης και στις επιπτώσεις του. Αν δεν άνάγουμε τους άτομικούς, συγκεκριμένους προσδιορισμούς των προλεταρίων και των καπιταλιστών, την «έλευθερία» και την προσωπικότητά τους σε μια θεωρητική «έποχή», δεν είναι δυνατό να καταλάβουμε την άποτρόπαιη πρακτική «έποχή», στη διάρκεια της οποίας, ή καπιταλιστική σχέση παραγωγής υποδηλώνει τά άτομα και δεν τά θεωρεί τίποτ' άλλο από φορείς οικονομικών λειτουργιών.

Τό να θεωρούνται όμως τά άτομα σαν άπλοι φορείς οικονομικών λειτουργιών, δεν είναι κάτι που μπορεί να μείνει δίχως συνέπειες πάνω στα ίδια τά άτομα. Γιατί αυτός που τά θεωρεί και τά πραγματεύεται με τόν τρόπο αυτό, δεν είναι κάποιος θεωρητικός που άκούει στο όνομα Μάρξ, αλλά ή ίδια ή καπιταλιστική σχέση παραγωγής! Τό τά πραγματεύεσαι τά άτομα σαν φορείς αντικαταστατών λειτουργιών, μέσα στην καπιταλιστική έκμετάλλευση, που είναι ή βασική μορφή της ταξικής πάλης, ίσοδυναμεί με τó να τά σ η μ α δ ε ύ ε ι σ στην ίδια τους τη σάρκα και τη ζωή τους,

μέ τρόπο άνεξίτηλο, ίσοδυναμεί με τὸ νὰ τὰ ὑποβιάζεις σὲ ἀπλὰ ἐξαρτήματα τῆς μηχανῆς, νὰ πετᾶς τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τους μέσα στὴν κόλαση τοῦ ἐργοστασίου, νὰ ἐπιμηκύνεις τὴν ἡμέρα ἐργασίας στὸ μέγιστο ὄριο, νὰ τοὺς δίνεις ἀκριβῶς τὰ ἀπαραίτητα γιὰ νὰ ἀναπαράγεται ἡ ἐργατικὴ τους δύναμη, ίσοδυναμεί ἀκόμα με τὸ νὰ δημιουργεῖς μιὰ γιγαντιαία ἐφεδρική στρατιά, ἀπ' ὅπου θὰ ἀντλεῖς ἄλλους ἀνώνυμους φορεῖς γιὰ νὰ ἀσκεῖς πίεση στοὺς ἐν ἐνεργείᾳ φορεῖς, σ' αὐτοὺς δηλαδή πού εἶχαν τὴν τύχη νὰ βροῦν δουλειά.

Συγχρόνως ὅμως δημιουργοῦνται καὶ οἱ προϋποθέσεις ὀργάνωσης τοῦ ἀγώνα τῆς ἐργατικῆς τάξης. Γιατὶ οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνάπτυξη τῆς πάλης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση. Πόσες φορὲς ὁ Μάρξ δὲν ἐπέμεινε πάνω στὸ ὅτι ἡ ἴδια ἡ καπιταλιστικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς εἶναι ἐκείνη *ποὺ διαπαιδαγωγεῖ με τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση, τὴν ἐργατικὴ τάξη σὺς ἀγῶνες τῆς;* Ὁχι μόνον συγκεντρώνοντας τὶς ἐργατικὲς μάζες σὲ κοινούς τόπους δουλειᾶς, ἀλλὰ κυρίως ἐπιβάλλοντάς τους μιὰ τρομερὴ πειθαρχία στὴν ἐργασία καὶ στὴν κοινὴ ζωὴ, πού ὑφίστανται οἱ ἐργάτες γιὰ νὰ τὴν στρέψουν με μαζικὲς ἐνέργειες ἐνάντια στὰ ἀφεντικά τους.

Γιὰ νὰ τὸ κάνουν ὅμως αὐτὸ οἱ ἐργάτες, πρέπει νὰ ἀποτελοῦν συστατικὰ στοιχεῖα καὶ ἀλλωνοσχεσίων.

Γιατὶ δὲν εἶναι δυνατό νὰ περιορισθεῖ ὁ καπιταλιστικὸς κοινωνικὸς σχηματισμὸς μόνον στὴν καπιταλιστικὴ σχέση παραγωγῆς. Ἡ ταξικὴ ἐκμετάλλευση δὲν εἶναι δυνατό νὰ διαρκέσει, νὰ ἀναπαράγει δηλαδή τοὺς ὅρους ὑπαρξῆς τῆς, χωρὶς νὰ προστρέξει στὴν ὑπερδομή, χωρὶς τὶς νομικο-πολιτικὲς καὶ τὶς ἰδεολογικὲς σχέσεις, πού καθορίζονται σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴ σχέση παραγωγῆς. Ὁ Μάρξ δὲν προχώρησε στὶς ἀναλύσεις αὐτὲς, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς σύντομες ἐνδείξεις. Ὅσα ὅμως εἶπε καὶ πάνω στὸ θέμα αὐτὸ μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα πῶς καὶ οἱ σχέσεις αὐτὲς πραγματεύονται τὰ ἀνθρώπινα ἄτομα σὰ «φορεῖς» σχέσεων, σὰ «στηρίγματα» λειτουργιῶν, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἀποτελοῦν συστατικὰ τους στοιχεῖα, μόνον ἐπειδὴ ὑφίστανται μέσα στὶς σχέσεις αὐτὲς. Ἔτσι οἱ νομικὲς σχέσεις κάνουν ἀφαίρεση τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου καὶ τὸν θεωροῦν μόνον σὰ «φορέα τῆς νομικῆς σχέσης», σὰν ἀπλὸ ὑποκείμενο δικαίου, ἱκανὸ ἰδιοκτησίας, ἔστω κι ἂν δὲν ἔχει τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ του δύναμη. Με τὸν ἴδιο τρόπο, οἱ πολιτικὲς σχέσεις κάνουν ἀφαίρεση τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὸν θεωροῦν σὰν ἀπλὸ «στηρίγμα» τῆς πολιτικῆς σχέσης, σὰν ἐλεύθερο

πολίτη, ἔστω κι ἂν ἡ φωνὴ του χρησιμεύει μόνον γιὰ νὰ δυναμῶνει τὴ σχέση ὑποτέλειας, στὴν ὁποία βρίσκεται. Ἔτσι καὶ οἱ ἰδεολογικὲς σχέσεις κάνουν ἐπίσης ἀφαίρεση τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὸν θεωροῦν σὰν ἀπλὸ ὑποκείμενο ὑποταγμένο ἢ ἐπαναστατημένο ἀπέναντι στὶς κυρίαρχες ἰδέες. Ἀλλά, ὅλες αὐτὲς οἱ σχέσεις, πού μεταχειρίζονται τὸ συγκεκριμένο ἄνθρωπο σὰ στηρίγμά τους, καθορίζουν καὶ σημαδεύουν τοὺς ἀνθρώπους στὴ σάρκα τους καὶ στὴ ζωὴ τους, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται καὶ με τὴ σχέση παραγωγῆς. Καὶ ἀφοῦ ἡ σχέση παραγωγῆς εἶναι σχέση ταξικῆς πάλης, ἡ πάλη τῶν τάξεων καθορίζει, λοιπόν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὶς σχέσεις τῆς ὑπερδομῆς, τὶς ἀντιφάσεις τους καὶ τὸν ἐπι-προσδιορισμὸ με τὸν ὁποῖο ἐπιδρᾷ με τὴ σειρά τῆς πάνω στὴν ὑποδομῆ.

Καὶ με τὸν ἴδιο τρόπο πού ἡ πάλη τῶν κεφαλαιοκρατῶν μέσα στὴν παραγωγή, δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις τῶν ἀγῶνων τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἔτσι καὶ οἱ νομικὲς, πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς σχέσεις συμβάλλουν στὴν ὀργάνωση καὶ στὴ συνειδητὴ τῶν ἀγῶνων αὐτῶν, καὶ με τὸν ἴδιο τους τὸν καταναγκασμὸ. Γιατὶ, ἡ πάλη τῆς ἐργατικῆς τάξης διαπαιδαγωγήθηκε πολιτικὰ μέσα στὶς ἀστικὲς σχέσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πάλη τῶν ἀστῶν ἐναντίον τῆς. Ὅλοι γνωρίζουν καλὰ πῶς ἡ ἀστικὴ τάξη μπόρεσε νὰ ἀνατρέψει τὸ φεουδαρχικὸ καθεστῶς, τὶς παραγωγικὲς του σχέσεις καὶ τὸ κράτος του, μόνον ὅταν κατάφερε νὰ δεσμεύσει στὸν ἀγῶνα τῆς τὶς λαϊκὲς μάζες· ὅλοι γνωρίζουν καλὰ πῶς ἡ ἀστικὴ τάξη δὲν κατόρθωσε νὰ νικήσει τὴ μεγάλη ἔγγεια ἰδιοκτησία παρὰ μόνον ὅταν μπόρεσε νὰ ἐντάξει τὸ προλεταριάτο στὴν πολιτικὴ τῆς μάχη, γιὰ νὰ τὸ πετσοκόψει στὴ συνέχεια. Με τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἰδεολογία τῆς, ὅπως με τὰ ὄπλα καὶ τὶς φυλακὲς τῆς, ἡ ἀστικὴ τάξη διαπαιδαγώγησε τοὺς προλετάρους στὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ταξικὴ πάλη καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ καταλάβουν ὅτι οἱ ταξικοὶ ἀγῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξης δὲν ἔχουν τίποτα νὰ κάνουν με τὴν ταξικὴ πάλη τῶν ἀστῶν, καὶ ὅτι ὁ ζυγὸς τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας πρέπει νὰ ἀποτιναχτεῖ.

Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐπεμβαίνει ἡ ἔννοια τῆς τελευταίας ἀνάλυσης, καὶ τὸ ἀντιφατικὸ παιχνίδι τοῦ «οἰκοδομήματος», στὸ ὁποῖο αὐτὴ διαιτητεῖται. Ἐπεμβαίνει γιὰ νὰ καταγράψει τὴ διαλεκτικὴ αὐτῶν τῶν παράδοξων φαινομένων, πού τὰ ἀναλύει ὁ Μάρξ, ὅχι με τὴ βοήθεια τῆς πενιχρῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ με τελείως διαφορετικὰ ἐννοιολογικὰ ἐργαλεῖα: σχέση παραγωγῆς, ταξικὴ πάλη, νομικὲς, πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς σχέσεις. Τὸ παιχνίδι τῆς τελευταίας ἀνάλυσης μᾶς ἐπιτρέπει νὰ λάβουμε θεωρητικὰ ὑπόψη μας τὴ διαφορά καὶ τὴν ἀνισότητά τῶν μορφῶν τῆς ταξικῆς πάλης, ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ, μέχρι τὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ πάλη, δη-

λαδή τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στους αγώνες αυτούς και τις αντιφάσεις τους.

Ο θεωρητικός αντι-ανθρωπισμός του Μάρξ και ο ιστορικός υλισμός, αποτελούν έπομένως την άρνηση να θεμελιωθεί ή εξήγηση των κοινωνικών σχηματισμών και της ιστορίας τους σε μια θεωρητικοφανή έννοια του ανθρώπου, είτε αυτός θεωρείται σαν πρωταρχικό υποκείμενο των αναγκών του (*homo economicus*), των σκέψεων του (*homo rationalis*), είτε των πράξεών του και των αγώνων του (*homo moralis, juridicus, politicus*). Γιατί, όταν ξεκινάμε από τον άνθρωπο, δεν είναι δυνατό να αποφύγουμε τον ιδεαλιστικό πειρασμό για την παντοδυναμία της ελευθερίας και της δημιουργικής εργασίας, δηλαδή δεν κάνουμε τίποτ' άλλο από το να ύφιστάμεθα, εν πλήρει «ελευθερία», την παντοδυναμία της κυρίαρχης άστικής ιδεολογίας, που έχει σα λειτουργία να αποκρύπτει και να επιβάλλει, με το άπαιτλο πρόσχημα της ελεύθερης δύναμης του ανθρώπου, μιαν άλλη δύναμη, που και πραγματική είναι και ισχυρή, τη δύναμη του καπιταλισμού. Ο Μάρξ αρνείται να ξεκινήσει από τον άνθρωπο, αρνείται να προσεγγίσει θεωρητικά την κοινωνία και την ιστορία με βάση την έννοια του ανθρώπου, επειδή ακριβώς θέλει να ξεκόψει απ' αυτή τη μυστικοποίηση, που δεν εκφράζει παρά έναν ιδεολογικό συσχετισμό δυνάμεων, ο οποίος θεμελιώνεται στις σχέσεις παραγωγής του καπιταλισμού. Ο Μάρξ ξεκινάει λοιπόν από τη δομική αιτία που παράγει αυτό το άστικό ιδεολογικό σύνδρομο, το οποίο συντηρεί την αυταπάτη πώς θα έπρεπε τάχα να ξεκινήσουμε από τον άνθρωπο: ο Μάρξ ξεκινάει από το δοσμένο οικονομικό σχηματισμό, ειδικά στο «Κεφάλαιο», από την καπιταλιστική σχέση παραγωγής, και από τις σχέσεις που αυτή καθορίζει σε τελευταία ανάλυση μέσα στην υπερδομή. Και δείχνει κάθε φορά, ότι οι σχέσεις αυτές καθορίζουν και σημαδεύουν τους ανθρώπους, στην καθημερινή τους ζωή, και ότι οι συγκεκριμένοι άνθρωποι καθορίζονται από το σύστημα αυτών των σχέσεων, μέσω της ταξικής πάλης. Στην «Εισαγωγή» του 1857 ο Μάρξ έλεγε: το συγκεκριμένο είναι σύνθεση πολλαπλών καθορισμών. Μπορούμε να δανειστούμε τη διατύπωση αυτή και να πούμε: οι συγκεκριμένοι άνθρωποι καθορίζονται από τη σύνθεση πολλαπλών καθορισμών, μέσα σε σχέσεις, στις οποίες ύφιστανται και των οποίων αποτελούν συγχρόνως συστατικά στοιχεία. Αν λοιπόν ο Μάρξ δεν ξεκινάει από τον άνθρωπο, που είναι έννοια κενή, υπερφορτισμένη δηλαδή με άστική ιδεολογία, το κάνει ακριβώς για να μπορέσει να φτάσει στους συγκεκριμένους ανθρώπους: αν περνάει από τον παρακαμπτήριο

δρόμο αυτών των σχέσεων, των οποίων οι συγκεκριμένοι άνθρωποι αποτελούν τους «φορείς», το κάνει για να καταλήξει στη γνώση των νόμων που καθορίζουν τη ζωή τους και τους συγκεκριμένους αγώνες τους.

Πρέπει να σημειώσουμε βέβαια, ότι ο Μάρξ —παρ' όλες τις παρακαμπτήριες οδούς που ακολούθησε— δεν απομακρύνθηκε ποτέ από τους συγκεκριμένους ανθρώπους, έφόσον σε κάθε στιγμή της γνωστικής διαδικασίας, σε κάθε φάση των αναλύσεών του, δείχνει πώς κάθε σχέση, από τη σχέση παραγωγής στον καπιταλισμό, που είναι καθοριστική σε τελευταία ανάλυση, μέχρι τις νομικοπολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις, σημαδεύει τη συγκεκριμένη ζωή των ανθρώπων, που καθορίζεται, με τη σειρά της, από τις μορφές και τις συνέπειες της πάλης των τάξεων. Κάθε άφαίρεση του Μάρξ αντιστοχεί στην «άφαίρεση» που επιβάλλουν στους ανθρώπους οι σχέσεις αυτές, και αυτή ή φοβερά συγκεκριμένη «άφαίρεση» είναι εκείνη που χωρίζει τους ανθρώπους σε έκμεταλλεύμενους εργάτες και κεφαλαιοκράτες έκμεταλλευτές. Πρέπει να σημειώσουμε επίσης ότι το τέρμα της νοητικής αυτής διαδικασίας, το «συγκεκριμένο - της - σκέψης», στο οποίο καταλήγει, αποτελεί τη σύνθεση πολλαπλών καθορισμών που δρίζουν το πραγματικό συγκεκριμένο.

Ο Μάρξ έπαιρνε, με τον τρόπο αυτό, θέσεις ταξικές και αντιμετώπιζε τα μαζικά φαινόμενα της πάλης των τάξεων. Ήθελε να προικίσει την εργατική τάξη με την κατανόηση των μηχανισμών της καπιταλιστικής κοινωνίας και να της αποκαλύψει τις σχέσεις και τους νόμους κάτω από τους οποίους ζούσε, με σκοπό να δυναμώσει και να προσανατολίσει σωστά τους αγώνες της. Δεν είχε άλλο αντικείμενο από την ταξική πάλη, με σκοπό να βοηθήσει την εργατική τάξη στο επαναστατικό της έργο, και να εξάλειψει εν συνεχεία και τις τάξεις και την πάλη των τάξεων, μέσα στο πλαίσιο της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Οι ελάχιστες, κάπως σοβαρές αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν γι' αυτόν το θεωρητικό αντι-ανθρωπισμό του Μάρξ, άφορου, το αναγνωρίζω, στα κείμενα του «Κεφάλαιου» που αναφέρονται στην άλλοτρίωση. Θα έλεγα στο θέμα της άλλοτρίωσης, γιατί δεν πιστεύω ότι τα άποσπάσματα, που αναφέρονται εκεί έχουν οποιαδήποτε θεωρητική σημασία. Ένω μ' αυτό, πώς ή άλλοτρίωση δεν έμφανίζεται σαν έπεξεργασμένη έννοιολογική κατηγορία, αλλά σαν υποκατάστατο πραγματικότητων που δεν έχουν φτάσει ακόμα σε τέτοιο βαθμό έπιστημονικής έπεξεργασίας, ώστε να ανατρέξει εκεί ο Μάρξ. Το θέμα λοιπόν της άλλοτρίωσης κατέχει, κατά τη γνώμη μου, μέσα στο «Κεφάλαιο» τη θέση μιάς έννοιας, ή μάλλον

έννοιών που δεν έχουν ακόμα μορφοποιηθεί, γιατί οι αντικειμενικές ιστορικές συνθήκες δεν έχουν ακόμα παράγει το αντικείμενό τους. "Αν στέκει ή υπόθεση αυτή, θα μπορούσαμε να καταλάβουμε γιατί η Κομμούνα, ανταποκρινόμενη στην προσμονή του Μάρξ, άχρηστεψε το θέμα αυτό, όπως το άχρηστεψε επίσης ολόκληρη ή λενινιστική πολιτική πρακτική. Πράγματι, μετά την Κομμούνα του Παρισιού στον Μάρξ, όπως και στο τεράστιο έργο του Λένιν, δέ γίνεται πουθενά λόγος για άλλοτρίωση.

Κι όμως, εδώ άκριβώς βρίσκεται ένα πρόβλημα που δεν άφορά μόνο τη μαρξιστική θεωρία, άλλά τις ιστορικές μορφές της συγχώνευσής της με το έργατικό κίνημα. Το πρόβλημα αυτό τίθεται σήμερα άνοιχτά: πρέπει όπωςσδήποτε να έξεταστεί.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΛΟΥΪ ΑΛΤΟΥΣΕΡ, ΘΕΣΕΙΣ, ΞΑΝΑΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ «Χ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. ΣΙΓΑΡΑΣ, Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ», ΚΥΠΡΟΥ 9 ΜΟΣΧΑΤΟ, ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΚΑΙ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ, ΟΡΦΕΩΣ 200, ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ 1994 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ: ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1999